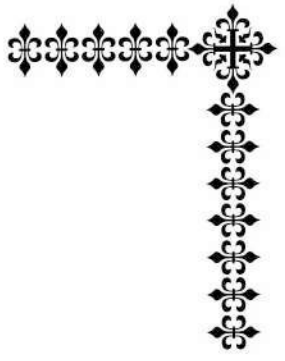
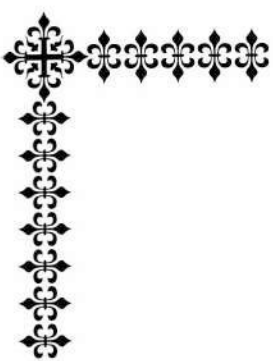

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ
АЛМАТЫ АКАДЕМИЯСЫ

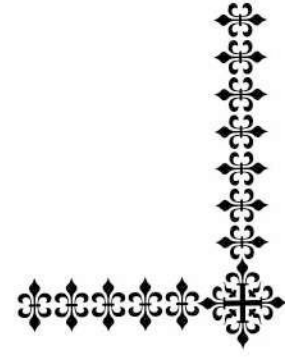
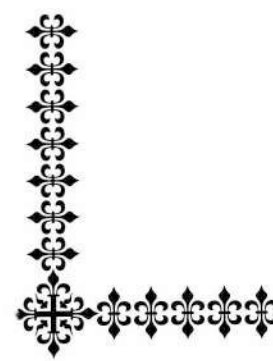
АҚКӨЛ - ЖАЙЫЛМА

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ
АЛМАТЫ АКАДЕМИЯСЫ

АҚКӨЛ - ЖАЙЫЛМА

УДК 070
ББК 76.01
А 37

Бас редактор: Арын Е.М.
Бас редактордың орынбасары: Өмірбаев С.М.

Редколлегия мүшелері: Арын Р., Адамов А., Артыкбаев Ж., Бижан Ж. (жауапты редактор), Бояубаев С., Жәнісов Ә., Жұматаева Е., Қадысова Р., Құдабаев А. (құрастырушы және жауапты редактор), Қамзин Ж., Құсайынов З., Нурахметова Г., Омаров М., Садуақасов Ж., Түгелбаев Ә.

А 37 **Ақкөл – Жайылма.** Деректі публицистикалық шығарма/
Бас ред. Е.М. Арын. – «ЭКО» баспасы,, – 2012. – 324 б.
ISBN 978-9965-08-644-1

Баспадан жарық көріп отырған бұл кітапта облыстың белгілі ғалымдарының, археологтарының, тәжірибелі мұражай қызметкерлерінің және өлкетанушыларының, жазушылар мен журналистерінің өңір тарихы мен этнографиясы, салт-дәстүрі жөніндегі ғылыми зерттеулері және жеке тұлғалардың өмірі мен қызметтері жайлы деректі материалдары топталды.

Басылым ғалымдарға, аспиранттар мен магистранттарға, мектеп оқытушылары мен оқушыларына және қалың оқырманға арналды.

УДК 070
ББК 76.01

ISBN 978-9965-08-644-1

© С. Торайғыров атындағы Павлодар
Мемлекеттік университеті, 2012 ж.

*Әулиелі Ақкөл – Жайылма –
қазақ халқының киелі де қастерлі жері.*

АЛҒЫ СӨЗ

Өркениетті елдердің қатарында тұрып, өзге елдердің қуаттануына дамудың қазақстандық моделінде тәжірибе көрсету бүгінгі ұрпақтың қасиетті парызы деп санаймын. Әлемдік жаһандану кезеңінде дамыған елдермен тереземіз теңдесіп, өзіндік орнымызды айшықтау үшін білім мен ғылымның арнасында туған өлкенің тарихын, әдебиеті мен мәдениетін ұрпақтар санасына жеткізуде атқарылар игі істер әлі көп. Бұл бағытта ғасырларға жалғасатын қазақ даналарының өнегесі мол. Атамыз қазақ Ұлы Дала деп аталған ұшқан құс қанаты талып өтетін аумақта елдің әр тұсын, таулары мен өзен-көлдерінің тазалығы мен шипалығын, жерінің құнарын риясыз сезіну мақсатында өздері баптаған сенімді тұлпарларымен жүріп өтіп, бізге рухани да табиғи да орасан мол мұра қалдырды.

Осындай ұшан-теңіз, қалың орман ойлардың арасынан ертеңгі жарқын болашақта келешек ұрпақ сүйсінер бабалар қалдырған бай қазынамызды қандай көлемдегі молшылықта, қандай деңгейдегі өнегеде жеткіземіз деген ой-түйін жасаудың мәңгілік маңызы көз алдымызға келеді. Тарих пен тағдырдың арасы шексіз жалғаныста. Олай дейтінім, баршамыздың тағдырымыздан тарих құралады, ал тарих баршамыздың тағдырымызды қалыптастырады. Ендеше, өз халқымыздың және өлкеміздің тарихын білу – өмір жалғасы, оны ұрпақтарға ұластыру біздің еншімізде.

Қазіргі жас ұрпақ, тіпті, аға буындардың өздері де өз өлкесін тануды кейінге қалдырып, шетел табиғатын, шетелдің қасиетті жерлерін көбірек білуге ынталы. Бұл дұрыс емес деп те айтпаймын. Алайда, өз жұртының табиғаты мен даналық қасиеттерін айқын да дөп білмей, төл тарихымызбен салыстырмай, өзге елдің табиғаты мен дәстүрлі тылсым қасиеттерін толық қабылдау өзгеге табыну психологиясына жетелейтіні анық. Олай болса, тарихи-мәдени мұраға жан ашу – жас ұрпақты, әрбір саналы азаматты Елбасы – Ұлт көшбасшысы Н.Ә. Назарбаев айтқан қазақстандық отаншылдыққа, шынайы патриотизм

мен ізгілікке баулудың ең тиімді, әрі ықпалды жолы болып саналады. Жергілікті ғалымдардың археологиялық қазбаларынан анықталғандай еліміздің тарихи, рухани мұрасының тұнық кәусарының арнасына қосылатын Ақкөл – Жайылма өңірінің бұрын баршаға бірдей белгілі болып келмеген этнографиясын, тұрғындарының әдебі мен дәстүрін, жалпы дүниетанымдық ерекше қабілеттерін тәуелсіздіктің аркасында кастерлейтін күнге де енді жетіп отырмыз. Бұл – ұлттық сананың, аса құнды ежелгі дәстүрлі тәрбие үдерісінің өміршең тәуелсіздігін әлемге паш ететін құбылыс.

Осы ойды ескергенде ғана рухани өсуді тірегі етіп, халқымыз айтқандай «Жұрт дегенде жұмылып, Ел дегенде егіліп», – елін сүйетін азаматтардың жігеріне жігер қоса аламыз. Осылайша, бабалар айтқан «Аталар сөзі – Ақылдың көзі», – дейтін ұлағат өзегінде болашақ дамуға көз жүгіртуге пәрменді жандардың көкірегіндегі ұшқынды лаулата аламыз. Сонда ғана туған жердің табиғатын, өлкеміздің шырайлы жерлерін, тарихи маңызды тұлғаларын барша жұртқа таныстырудың мән-мағынасы айқындалады.

Бұл ретте ежелден тоғыз көлдің су жайылымының алқабындағы Ақкөл – Жайылма аталған елдегі Мұрат ишан ұрпақтары: Сүлеймен, Сымағұл, Мұхаммеднияз, Исабек ишан, Ыскақ, Нұрмұхамед, Қожахмет, Шұхмет, Жақып, Қасым, Абсағит, Мұхамедсолтан (Солтан қожа) Сағит, Әшім, Ахметсәлім, Айдарбек, Жандарбек, Барлыбай, Ғаббар және т. б. кожалардың көріп-келдік қасиеттерін, сондай-ақ, өңірдің ел басқарған болыстары мен билері және абзал азаматтарының, сөз бастаған шешендерінің, Социалистік Еңбек Ерлерінің, бастауында Естай Беркімбаев болған өнер өрендерінің ізгілік жолындағы өнегелерін қалың жұртқа жеткізуде біздің облыста бірқатар игілікті іс-шаралар жүргізілді. Атап айтқанда, 2011 жылы заманауи сәулетте Исабек ишан, Жандарбек қожа кесенелері салынды. Естай туып, өскен Қаражар ауылында ескерткіш қойылды. Биыл Ақкөл ауылындағы Исабек ишан атындағы мешіттің жанынан кожаларға тәуіп етуге келушілер үшін 250 орындық асхана салынды. Болашақта Екібастұз қаласынан Исабек ишан кесенесіне дейінгі аралықта

тас жол салу жоспарланып отыр. Ақкөл ауылын аббатандыруға ұдайы жағдай жасалады. Осындай игілікті істерді тындыруда «Исабек ишан атындағы Қайырымдылық қоры» және Алмас Ибрагимов, Әбілқас Түгелбаев, Тасболат Абғожинов сияқты азаматтар үлкен қамқорлық жасап, өз қалталарынан қаражат бөліп жүр. Осы айтарлықтай үлігідегі жүзеге асырылған дүниелермен қатар «Ақкөл – Жайылма» деп аталғын кітап баспадан жарық көріп отыр. Басылым қалың оқырманмен бірге, ғалымдарға, аспиранттарға, магистранттарға, студенттерге, жалпы өлкесін қастерлейтін барлық жастарға арналады. Жоғарыда аталған рухани байлық жолындағы атқарылған істер замандастарымызды және келешек ұрпақты «Отан – қуат, Отбасы – шуақ», – дейтін сезімде өмір сүруге игі ықпал жасайды деп санаймын.

Павлодар облысының әкімі Е.М. Арын

АҚКӨЛ - ЖАЙЫЛМА ЖЕР АТТАРЫ

Исі казакка аты әйгілі қасиетті Кәрі тау – Ерейменнен күн шығысты бетке ала жүріп, Қоянды мен Қойтасты кесіп өтсеңіз ұшы-қиыры шетсіз әрі шексіздей көрінетін, бетінде сағым, төсіне киік ойнаған Сұлужонға табан тірейсіз. Теріскейінде – Сұңқар Қиялы Құмды көл, Үш келіншек пен Ұзын шілік, Шығанақ, Үрпек атты көлдермен жалғаса отырып, жағасына Қошқарбай батыр жалау тігіп, қалың қол жинаған соң «Жалаулы» аталған теңізбен шектеледі. Сұлужонға ерекше сән беріп, қатар аққан екі өзен – Сілеті мен Өлеңті қашанда жерге құнар, елге береке беріп жатушы еді. Жайлаудағы казактар Итмұрынды Бестөбе, Қойырған, Маңабай, Қызыл Қайнар, Найза, Миялы, Шанды, Бақай атты жерлерде керім де кербез даланың нағыз жәннатындай сезінгені сөссіз. Міне, осынау көрікті алқаптың шығыс жағына ала, тәңірдің құдіретімен тұйықтай, шектей Шідерті өзені ағып жатыр. Өлеңті өзенінің төменгі ағысында ақын Естай:

Сәлем де Есіл, Ертіс өзенімен,

Жайылма, Ақкөл атты көлдеріме, – деп әнге косқан атақты Ақкөл – Жайылма көлдерінің тізбегі орналасқан. Ақтасты, үлкен және кіші Айдарбек, Құла құлын, Шайтанкөл, Сасыккөл, Сасай, Таласпай, Жаксат, Әлжан, Нұрмағамбет, Оңайбай, Доскана, Самар, Акас қарасулары, Ұлас, Құркөл, Шілікті, Қылдыбай, Шілік, Күсеп, Жамантүз, Хангелді, Еңбекшіде қалың казак малын өсіріп, ұрпақ тәрбиелеп дала төсін сорып жатты.

Қазак болған соң тегіне тартпай кету мүмкін емес те шығар. Біздің елдің көкірегі казына, танымы терең Қарманның Ержаны есімді қарияның «Бұл алқапты Қанжығалының Ажыбайынан тараған алты ата ел жайлайды», – деп айтып отырғанын бала күнімде естіп едім. Өлеңті Ақкөлдің арнасын толтырған соң, казіргі Аяк деген жерден бастап жайыла ағып Көкөзек, Қарит, Терісағын, Жырык деген өзектер арқылы Шідертімен жалғасып, әрі қарай Қарасу болып ағып Жалаулы теңізіне құяды. Жайылманың бір өзенге тұйықталған жерінде «Шұға» атты ауыл бар.

Қырында Ағынас, Құмдықөл, Қоғалы, Қара апан, Ұралы және Көлді Бекбай, Қарқаралы, Қаракаска, Бестұзды жайлап, қыстауын өзен бойына салған Күшпен, Алтыбай, Дәнен, Әжеке, Майыр ауылдарын Баянауылда Шоңның аға сұлтан болып тұрған кезіндегі бүкіл Қанжығалының бірінші болысы Дәнен Токтарұлы билік құрған. Токтарбайдың баласы Дәнен өз заманында Үш жүздің тобына түскен, өзіндік орыны бар адам болған. Бұл кісіден үш әйелден тоғыз ұл туып, ұрпақ тараған. Бірінші әйелін (Тілеуқабақ кызы) әкесі айттырып, кейін ел арасы алыстап, мезгілімен келінді түсіре алмаса керек. Осы жағдайды жеңгелерінің бірі бетіне басқан соң Дәнекең бір жолдас ертіп, Сарыарқадан Кіші жүзге жол тартады. Сұрастырып жүріп ауылды тауып хабар бергізсе, қыз әкесі «беретін қызым жоқ» жігіттерін жіберіп, ұстатып алып, кісендеп, бір баласының үйіне каматып тастапты. Түн ортасына қарай Дәнекең жолдасына қоржындағы сыбызғыны алғызып тартса керек. Ұйқының алдында серуендеп жүрген бай кызы жеңгесінен ауылда қонақ бар ма, деп сұраса, жеңгесі күмілжіп жауап бере алмапты. Ерке қыз жеңгесіне қоймай, үн шыққан үйге барса, келбетті бір жас жігіт, аяғы кісенде сыбызғы тартып отырыпты. Жөн сұраса келе, кім екенін білгесін, қыз жігітті өз отауына алып кетеді де, әкесі өз қателігін мойындап балаларын жөн-жобасымен аттандырған екен. Кейін сол анадан бес ұл тарайды. Дәнекең тентектің бии, болысы сайланып елінің сөзін ұстаған азаматтар қатарында болады. Жанында әнші, шешен, балуандар, әр түрлі өнер иелерін, жүйрік ат ұстаған. Балуандарының ішіндегі атактысы Қаратілес Көлдей деген болды десетін. Өзі қайтқанда мінген атының басын зиратына қойғызыпты. 1929 жылы өзім көрдім деп еді Бозғой Түгелбайұлы. Ақкөл – Жайылма Дәнненнен жоғары қоятын азамат болған жоқ дейтін сол ақсақал. Дәнекеңнің екінші бәйбішесі (Ақтілес) Тасанбай, Шабан тарайды. Шабан ел арасында дау-дамайында, болыстар сайлауында Төбе би сайланып, әділ жол ұстаған. Тайтақтың болыс болған сайлауының төбе бии Шабан болып, күйеу баласы Жұмабекке бұрмай төрелік берген. Тасанбайдың немересі Әбдірахман (Адақ молла) тақуа адам болған, оның баласы Темірғалының Қазақ ССР оқу-ағарту ісінің үздігі атағы болды.

ТӨЙТЕ ТӘУІП

«Қозғаннан шыққан Төйте тәуіптің моласы – Сілеті бойында, Ешкі өлместен жиырма бес шақырымдай төмен, Жебеге: Ақылтау ұрпағының котанында бас жағына: қараған, аяқ жағына тікен шыққан моласын көзі тірі күнінде ағаштан қиытып жасатқан екен дейді. Басына түнеп балалы болғандар көп, – дейді. Қызылтауда Жосалы деген жерде – коньыс кыстауы. Тан намазын сол жерде оқып, бесін намазын Ақкөлдің жағасында оқып, бір түн түнеп жатып, ертеңгі «Бамдатты» сол жерде оқып, «Бесінде» үйіне барып оқиды екен. Бес намазды Ақкөл басында бір дәретпен оқып, бес намазды үйінде бір дәретпен оқып, өмір бойы әдет қылған дейді. Ақкөлдің «Әулиелі Ақкөл» атанғаны сондықтан», – дейді.

АҚКӨЛ - ЖАЙЫЛМА

Елді мекен. Ақкөл – Жайылма өңірі Өлеңті және Шідерті өзендерінің төменгі ағысындағы ұлан-байтақ жерді алып жатыр. Ақкөл – Жайылмаға Өлеңті – Шідертінің төменгі ағысы, Ақкөлдің өзі (Әулие көл), Ақкөлден төмен түсетін Дуана өзенінің бойы, одан әрі орналасқан көлдер жүйесі (Бәсентиін, Қылдыкөл, Сасык, Өмірзақ, Бозайғыр, Ащыкөл, Көктөбе, Токкылды кк.) енеді. Ақкөл Өлеңтінің суынан толып, деңгейінен асқан уақытта су Баскамыс, Шұға, Сүттіғұй елді мекендердегі қарасуларарды толтырып, солтүстікке қарай Жайылмаға түседі. Қалың камыс басқан Ақкөл мен Жаманкөл жағалары қысқы коньысқа өте ыңғайлы.

*Әсет Жәнісов, тарих ғылымдарының кандидаты,
Тимур Смағұлов, тарих магистрі
Гүлнар Баркенқызы Нұрахметова,
Г.Н. Потанин ат. Павлодар облыстық
тарихи – өлкетану мұражайының директоры*

ӘУЛИЕЛІ АҚҚӨЛ: ТАРИХЫ МЕН КӨРНЕКТІ ТҰЛҒАЛАРЫ

Әулиелі Ақкөл – Жайылма – қазақ халқының киелі де қастерлі жері. Бағзы заманнан бұл жерді ата-бабаларымыз ұрпақтан-ұрпаққа мұра еткен. Өзендер мен көлдерге толы Ақкөл – Жайылманың шұрайлы жәзирасы, ерте заманнан бері адам болмысына өте ыңғайлы әрі тартымды болған. Ғасырлар бойы осы өңір жанға, малға толы болғанын тарихи (жазба, археологиялық, этнографиялық) деректер растап отыр. Сонымен қатар, әр заманда Ақкөл елі қасиет дарыған әулиелерінен, қол бастар батырынан, сөз бастар биінен, суырып салма акыны мен жыршысынан арылмаған жер.

Ақкөл – Жайылма ұғымына Өлеңті-Шідертінің ортаңғы және төменгі ағысы мен осы арада орналасқан көлдер жүйесі жатады. Ел зердесінде сакталған аңыздарға қарағанда осы өңірдің жер-су атауларының пайда болуы, бірде дала философы Асанқайғы есімімен байланыстырылса, бірде «Қозы Көрпеш-Баян сұлу» хикаясы аясында айтылады. Малға жай, елге ырыс болатын «Жерұйықты» іздеп Желмаямен казактың сар даласын кешкен Асанқайғы, Шідерті өзенін көргенде: «Мына шіркіннің топырағы асыл екен. Алты ай мініп арықтаған ат, бір айда майға бітетін жер екен. Жылқы шідерлеп қойғандай тоқтайтын, жылқының қонысы екен», – депті. Өлеңті өзенін көргенде: «Токтап ешнәрсе айтпай, өлеңдете берген екен. Аз тұрып: «Өлеңтінің суы – май, Шідертінің шөбі – май», – деп жүре беріпті (Төрекұлұлы Н., 1995, 62 б.). Ал, Мәшһүр-Жүсіптің Сарыарқа тарихына арналған еңбегінде осы және басқа да Сарыарқаның топонимдері Баянсұлу есімімен байланыстырылған: «Өлеңтінің аяғында: «Қараоба», «Сарыоба» – деген екі төбе бар. Түбі-тегі

казак: Қарабай, Сарыбай деген екі байдың қоныс қылған мекені екен. Сол Сарыбайдың жалғыз қызы Баян сұлудың туған жері Баянаула тауы екен дейді. Туған жері сол болғандықтан, тау аты «Баянаула» аталып қалған. Осы қыздың қарқарасы түсіп қалған жері «Қарқаралы-Қазылық» аталған. Домбырасы мен бет моншағы түсіп қалған жері «Домбыралы», «Моншаклы» аталған. Жамшысы түсіп қалған жері – «Тоқырауын», «Жамшылы» аталған. Сандығы түсіп қалған жер «Алтынсандық», «Ақшатау» аталған. Өлең айтып, той қылған жері «Өлеңті» аталған. Аттарының шідері түсіп қалған жері «Шідерті» аталған. Аттарының арқасы жауыр болған жер «Жауырбұғы» аталған. Жаудан қорқып, тау-тауды паналап, жасырынып, көшіп жүргенде, көші асқан жерлер «Көш от» аталған. Көшіп бара жатқанда, босағасы түсіп қалған жер «Босаға» аталған. Қайыр, бұл Сарыарқадағы жер аты – бәрі казактың ата-бабасының аттары» (Көпейұлы М.-Ж., 2006, 8 т., 277-278 бб.). Жалпы, осы аймақтың жергілікті тұрғындары арасында, аталған лирикалық эпосқа байланыстырылып түрлі әңгімелер күні бүгінге шейін айтылып жүр. Мысалы, Қарабайдың көші осы арадан өтіп бара жатқанда, бір сабасы жарылып қымызы жайыла-төгіліп, содан Ақкөл – Жайылма аталды делінеді.

Басқа нұсқа бойынша бұл атау осы жердің географиялық ерекшеліктеріне байланысты пайда болған. Негізінен бұл аймақта Ақкөл атты көл жоқ. Өлеңтіден келген су Әулие көліне құйылып әрі қарай Дуана өзекеші арқылы сегіз көлді (Бәсентейін, Қылдыкөл, Сасықкөл, Өмірзақ, Бозайғыр, Ашыкөл, Көктөбе, Токкылы) бірден соң бірін толтырған. Көктем айларындағы су тасқынының мол болуынан ұсақ көлдер еңдерінен шығып, суы тоғысып, мөлдіреген аппақ бір үлкен көл болып жайылып отырған. Осы себептен халық бұл өңірді Ақкөл – Жайылма деп атаған-мыс.

Қалың елдің бұл жерді көне замандардан бері мекен етіп келе жатқанын біз археологиялық деректерден білеміз. Тас дәуіріне жататын ежелгі тұрақтар мен тас еңбек құралдары, қола дәуірінің молалары, ерте темір дәуірінің обалары осы жерде көптеп кездеседі.

Шідерті өзені бойында орналасқан ерте темір дәуіріне (сак кезеңіне) жататын ескерткіштерді XX ғасырдың 50-ші жылда-

рында зерттеген атакты археолог-жерлесіміз Мир Қадырбаев еді. Тарихи әдебиетте шартты түрде «мұртты қорғандар» деп аталатын осы дәуірдің ескерткіштерін М. Қадырбаев алғашқы табылған жері (қазіргі Екібастұз ауданының Төртүй ауылының маңында) бойынша «Тасмола мәдениеті» деп атап, топтастырған болатын. Ортағасырлық кезеңге жататын ескерткіштер, бұл дәуірде де Ақкөл – Жайылмада елдің көптеп болғандығының тағы бір айғағы.

Әсіресе, Ақкөл – Жайылма кейінгі ортағасыр – Алтын Орда мен Қазақ хандығы дәуірінде ерекше маңызға ие саяси, мәдени-шаруашылық орталықтарының бірі болғандығы жайлы археологиялық және жазба деректер сыр шертіп отыр. Соңғы жылдары Әулікөл археологиялық кешенінде жүргізілген зерттеулер нәтижесінде ортағасырлық керемет құрылыстар ашылды. Бұл ескерткіштер ХІХ ғасырдың орыс саяхатшылары мен өлкетанушылардың еңбектерінде аталған. Әулікөл жағасында орналасқан «Қараоба» ескерткіші жайлы, 1903 жылы жарық көрген «Памятники старины в Семипалатинской области» атты мақаласында зерттеуші Н.Коншин жазған: «В районе шестого старшинства на ур. Кара-оба уцелели занесенные песком развалины какого-то здания из обожженного кирпича. По отзуву управителя, «внутренняя сторона этого здания была облита стеклянной массой синяго цвета» (Коншин Н., 1903., 11 б.).

2007 жылдан бастап аталмыш ескерткіштегі археологиялық зерттулер Мемлекеттік «Мәдени мұра» бағдарламасы аясында жүргізілуде.

Әулікөл кешеніндегі зерттеулердің соңғы жылдардағы нәтижелерінің негізінде жарты мыңжылдыктан астам бұрын – Ақ Орда (Алтын Орда) дәуірінде және Қазақ хандығының қалыптасу кезіңінде бұл жер Шығыс Дешті Қыпшақтың ірі саяси, мәдени-шаруашылық орталықтардың бірі болды деп айтуға толық негіз бар. Зерттеу барысында мемориалды-культтық ескерткіштер (мазар, кесенелер) қалдықтары, шеберхананың және кірпіш күйдірген пештердің қалдықтары ашылды. Осы жердің ортағасырлық тұрғындары өздеріне қажетті қыш ыдысты, ғимараттарды әшекейлеуге арналған ою-өрнектелген қыш тақтайшаларды, кірпішті т.б. жасап отырған. Оған қоса мал шаруашылығы мен

катар суармалы егіншіліктің дәлелдері (арықтар, шығыр т.б.) табылып отыр. Ортағасырлық халықтың балық аулау кәсібіннің жақсы дамығандығының фактілері анықталды. Айта кетерлік жағдай бұған дейінгі әдебиетте казактар балық аулау тәсілдері мен құралдарды орыс халқының ықпалымен игерген деген бір жақты пікір қалыптасып келген еді. Жалпы ескерткіштердің негізінен Батыс Қазақстандағы, Еділ мен Жайық өзендері бойындағы, Ұлытау өңіріндегі кейінгі ортағасырлық жәдігерлерімен ұқсастығы байқалады.

Жерлеу рәсімдері XIV-XVI ғғ. тән сипатта яғни мұсылман дәстүрі бойынша, бірақ, кейбір исламға дейінгі жерлеу ерекшеліктері байқалатын салтымен жасалған. Көшпенділердің ак-сүйектерінің молаларының болуы осы жерде далалық аристократия мекендегендігінің бірден-бір дәлелі. Ислам Жошы ұлысында XIV ғасырда мемлекеттік дін дәрежесіне ие болған еді. Дәл осы уақыттан бастап Сарыарқа көшпенділерінің саяси, экономикалық және мәдени орталықтарына айналған Ұлыстың Орда-тұрақтары маңында ірі мемлекет қайраткерлері мен дін уағыздаушыларға арнап керемет күмбезді мазарлар салына бастайды. Зерттеудің осы кезеңінде Әулікөл маңындағы Орданың Жошы тұқымындарының қай нақты әулетіне жататындығы туралы нақты шешім айту қиын. Осылардың ішінде Қазақстанның шығыс далалық аумағындағы ұлыс орталықтарының пайда болуын, Ордасы алғашында Ертіс маңында ораналасқан Жошының үлкен ұлы Орда-Ежен ұрпақтарымен байланыстыру ең ықтимал болып отыр (Смагулов Т., Жанисов А., 2008).

Қазақтың тарихи аңыздарына жүгінетін болсақ, бұл өңірді кейінгі орта ғасырда ноғайлы халқы иеленіпті делінеді. Қазақтың Ұлы ғалымы Мәшһүр-Жүсіп: «Сарыарқадағы жары терең, суы аз өзендер – сол замандағы ноғайлардың егін салу үшін қазған арығы деседі. Шідерті деген өзеннің аяғында Акжар, Сасай деген жер – Ноғайлардың хандарына орда қылып, тақ орнатқан жері. Орманбет хан сол жерге тақ орнаттырған екен деседі. Ол уақытта Ноғайлының байлығы да сондай болыпты. Бір күнде қырық саба, елу саба қымыз толтыратұғын үйлер болған екен деседі. Сол Орманбет:

– Адам – баласы, жер – анасы. Ана емшегін ембей, асқа жарымайды! – деп, халқына егін салуды машық қылдырып. Бұл күнде: «Ақкөл – Жайылма деген көлдер егін орны екен», – деседі. Есіл, Нұраның аралығында «Тоғанастың тоқсан екі көлі» атанған көлдер бәрі егін орны екен деседі. Ол заманда егінді кетпен шотпен салады екен. Бір бидайды қақ жарып, бір уыс бидай шашқандар болған екен. Ноғайлының байлықтан асып, тасқандығы сондай: «Қымыз өзені деген өзен ағызамыз!» – деп, Көкшетау, Қызылжар жакта «Қылшақты» деген өзенді қазып, өзен қылып, қымыз құйған екен. «Ертіс жағасында қымыз өзені қыламыз!» – деп қазып, қымыз ағызғаннан бұл күнде «Ақсу» атанған екен деседі», – деп, толыққанды мәлімет беріп, біздің археологиялық тұжырымдауларымызды расстап отыр (Көпейұлы М.-Ж., 8 том, 277 б.). Таң қалдырар бір жай, ол Мәшһүр-Жүсіптің тарихи жәдігерлерді танып, кезеңдерге сай ажырата білгені: «Қай жерде болса да, күйген кірпіштен жасалып, жермен-жер болып кеткен қызыл кірпіштер ноғайлардың моласы...», – деп жазады шежіреші (Көпейұлы М.-Ж., 8 том, 265 б.). 25х25 см. күйдірілген кірпіштен жасалған көне ғимарттар, ноғайлы (Алтын Орда) заманына жататыны қазіргі таңда археологиялық-салыстырмалы әдіс-тәсілдері арқылы анық дәлелденіп отыр.

Осы тұрғыда ноғай халқы деген кім? Ноғай бұл жерді мекен етіп жатса, казак бұл уақытта қайда болды? – деген сұрақтардың туындауы әбден заңды. Бұл сұраққа жауапты біз тағыда Мәшһүр-Жүсіптен табамыз: «Және казак жұрты ескіден бір сөз сөйленсе: «Бұрынғы ноғай, казак заманында», – десіп келеді. «Бұл ноғай, казак демектің мәнісі немене?», – деп, қариялардан сұрасак: «Ноғай, Қазақ әуелінде бір тұқымдас болған», – дейді. Сол казакпен тұқымы бірге болған ноғайлар: Қызлар ноғайы, Құндырау ноғайы, Аштрахан ноғайы, Қара ноғай, Қырым ноғайы, Орал тауындағы Естек-кадимнан келе жатқан ноғайлар – осылар! – дейді», – деп бұл мәселенің мән-жайын түсіндіре түседі (Көпейұлы М.-Ж., 8 том, 94 б.). Ш.Уәлихановта «ноғай» – көшпелі халықтарды біріктіретін атау ретінде пайдаланғаны жайлы жазып кеткен болатын: «Старики говорят, что ногай было общее название [степных] кочевых татар (татарлар деп XIX ғасырдың орыс әдебиетінде бүкіл көшпелі

халыктар ұғынылатын – авт.), для отличия от полуоследных.» (Валиханов Ч., Т.1, 276 б). Қоса кетерлік, Алтын Орда (Ақ Орда, Ноғайлы) дәуірінде Сарыарқаны мекендеген «Он сан ноғай», «Токсан екі баулы Қыпшақ» атанған одақтар құрамында болған ру-тайпалар қазақ этносының негізінде жатыр. Демек қазақ осы жерді ертеден мекендеген.

Ақ Орда бой көтеріп, мемлекет ретінде танылғаннан бері мәртебесі, әсіресе, жоғары болған кезі атақты Әз Жәнібек (1342-1357 жж.) ханның тұсы еді. Осы билеушінің тұсында қазақ халқы өзінің үштік жүйесін (үш жүзге бөлінуін) біржолата бекіткен: «Әз Жәнібек Ноғайлының ханы болған. Қазақ та бұған қараған. Онда қазақты өз еркімен ата-бабасының ғұрып-ғадетімен ұстаған. «Арғынды датқа сайлап, Найманды оған орынбасар, Үйсінді датқа сайлап, Жалайырды оған орынбасар, Алшынды датқа сайлап, Жаппасты оған орынбасар қылыпты» (Көпейұлы М-Ж., 8 том, 124 б.).

Мәшһүр-Жүсіп еңбектерінде Әз Жәнібек билік жүргізген уақытта «Орманбет елі» атауымен біріктірілген қазақ-ноғайдың бір бөлігі Сібір жерін (оның ішінде Солтүстік-Шығыс Қазақстан территориясы да бар) мекен етті деген мәлімет кездеседі: «Ноғай ордасы, Жайық суы бойында «Сарайшық шаһары» атанып, «Ақ Орда» ыәм атанған – Әз Жәнібек ханның жұрты.

Қазақты Дәулет, Барак Құйыршық баласы билеп-төстеп, «Қыпшақ» атанған. «Қалың қыпшақ Қияттан озушы едің жарыста!», – деп Қобыланды батырдың атына айтатұғын сөзі. Ер Көкше, ер Қамбар, ер Қосай батырлар – мұнан шыққан.

Ноғай, қазақ «Орманбет елі» атанған. Біреуі – Қазан, біреуі – Сарай, біреуі – Сібір: Тобылдық кірменлиналар (кірме кіншалар)» (Көпейұлы М-Ж., 8 том, 99 б.).

Ақкөл – Жайылмада Алтын Орда заманының археологиялық ескерткіштері ғана емес, сонымен қатар жергілікті халық арасында ноғайлы кезеңіне жататын кисса-жырлар әлі де айтылады. Қаражар ауылының тұрғыны, аяулы ағамыз Кәкен Тәшімұлы бұл киссаларды мәнерімен айтып беріп, біз оларды дыбыстаспаға түсірген болсақ, Төртүй ауылының молдасы Жарлығапберді Жылқыбайұлы өзінің 100 жасаған әкесінен жазып алған жырлардың жазбаша нұсқаларын берді.

Бұл дәстүрдің сақталуы жергілікті рулардың, ортағасырлық көшпелі халықтың тікелей мирасқоры екендігін көрсетіп отыр. Кезінде Ш. Уәлиханов та бұны ескертіп кеткен еді: «К числу преданий, доказывающих их старожительство, принадлежат так называемые «Ногайские предания», относящиеся по слову и характеру своему к XV веку... Ногайцы, надо сказать, в преданиях всех нынешних среднеазиатских кочевников: кайсаков, киргиз и каракалпаков, занимают почетное место. Множество легенд, поэм, относящихся к этому народу, заимствованные в те времена по соседству, сохраняются до сих пор. Ногайцами они называют татар Белой орды и собственно ногайцев. У них, как и у кайсаков, Идигей (золотокудрий вождь) имеет свою сагу и знаменитый плач на разрушение спокойствия ногайцев – «когда 10 тысяч ногайцев пришли в смятение, когда умер Урмамбет-бий, [когда] черные леса орские загорелись», [плач], существующий у киргиз [-кайсаков] и башкиров, поется и их песнепевцами, рчи (жыршы – Ә.Ж.)». (Валиханов Ш. Т.2, 60-61 бб.).

Біздің пікірімізше XIV-XV ғғ. Ақкөл – Жайылма – Ақ Орданың маңызды аймақтарының бірі болған. Батыс Қазақстан аймағымен тығыз байланыста болып, саяси, сауда-саттық қажеттіліктерімен жиі қатынап тұрған. Оған косымша дәлел Әуликөл кешенінде табылған күміс теңгелер. Олардың бірінде Хижра жыл санауы бойынша 723 (1323) жылы Бұлғар ал-Махрус (Құдайдың камқорлығындағы Бұлғар) қаласында Өзбек хан тұсында соғылған деп жазылған. Сонымен қоса, табылып жатқан археологиялық ескерткіштер, тарихи фольклор нұсқаалары мен топонимдер ұқсастығы ой толғанарлық (Батыс Қазақстанда Өлеңті, Сілеті атты екі өзен бар). Әрине, тарихи әдебиетте, қалыптасқан пікір бойынша Алтын Орда заманының мәдениеті осы Батыстан бастау алады деп жазылады. Бірақ, қоныс аудару (миграция) үрдісі негізінен шығыстан батысқа қарай бағытталғанын ескерсек, осы заманның мәдени дәстүрлерінің қайнар-көзі Еділ-Жайық па, немесе Сарыарқада бұрын пайда болды ма? деген сұрақ туындайды.

Сарыарқа казактары арасында сақталған тарихи аңыздарға қарағанда ноғайлар осы өңірден батысқа жылжыған-мыс. Әкесінен ерте қалып, атасы Саққұлақ шешеннің бойында,

көне-көз қариялардың әңгімелерін естіп өскен акын Олжабай Нұралыұлы (1881-1935) өзінің «Ғабдолла (тарихи әңгіме)» шығармасында шығыс-батыс бағытында болған қоныс аудару үрдісі жайлы сөз қозғайды:

«Ноғайлы Сарыарканы мекен еткен,
Аз-Жәнібек хан болып, билеп өткен.
Асан-Қайғы, Орманбет ақылымен,
Аз-Жәнібек Еділге ауып кеткен.
Астырахан қаласын барып алған,
Қаратып сол маңайдың халқын алған.
Бұл күнде кара-ноғай деген халық,
Ноғайлының қалдығы содан қалған»
(Нұралин Олжабай. Шығармалары, 1995, 182 б.).

XV ғасырда жаңа саяси бірлестік – Қазақ хандығы құрылғанда Ақкөл – Жайылма өзінің мағынасын жоғалтпай, мемлекеттің маңызды стратегиялық аймағы болып қала берді. Себебі: 1) Қазақ хандығының бірінші 200 жылға жуық саяси тарихы негізінен Сырдарыя өзені бойындағы орын тепкен қала орталықтары үшін көптеген Орта Азия әміршілерімен жүргізілген күреске толы. Қазақ билеушілері бірде жеңсе бірде жеңіліп отырған. Оңтүстік аймақтар жау қолына өткен жағдайларда қазақ хандары өздері арқа сүйеген көшпелі ру-тайпалар арасына – Сарыарқаға кетіп отырған. Осындай жағдайларда хан ордасының бірі Ұлытау болса, екіншісі оданда жоғары орналасқан (демек жаудан алыс) Ақкөл болған сыңайлы; 2) Бір жағынан Баянауыл мен Ерейментау, екінші жағынан Ұлы Ертіс арасында орналасқан жайылымдары жайлы Ақкөл – Жайылма қысы-жазы көшпелі халық болмысына өте ыңғайлы еді; 3) Ақ Орда мемлекеті кезінде ірі саяси орталықтардың бірі болған бұл өңір, өзінің саяси маңызын әлі де болса жоғалтпаған еді.

Мысалы, қазақтың тарихи аңыздарына қарағанда сырт жаумен соғыс жүргізген Еңсегей бойлы Ер Есім Шідерті өзенінің бойында мінер аттарынан айырылып әскерімен он күн бойы жатып қалады. Содан соң барымталанған аттарын қайтарып алып, өзіне қарсы бүлік көтерген Тәшкент әміршісі Тұрсын ханды шабуға аттанады. Тәшкентті алып, Тұрсынды жазалайды. Біздің пікіріміше Қатағаның ханы Тұрсын (катаған тайпасы Тұрсынды

колдаған еді) күшейіп Есім ханға қарсы шыққанда, соңғысы Сарыарқаға шегініп Орта жүз казактарынан әскер жинап, Шідерті бойында (Ақкөл – Жайылмада) соғысқа даярланған.

ХҮІІ ғасырдың 30-шы жылдары Батыс Моңғолия территориясында төрт ойрат тайпасы қосылып (дербеуіт, хошоут, торғоуыт, шорос) жаңа Жоңғар мемлекеті пайда болды. Соғысқұмар жоңғар билеушілері бірінші кезден-ақ казактың кең байтақ даласына көз салды. Шығыстан келген жау әуелден Ертіс өзені бойын басып алып, казактарды батысқа қарай ығыстырады, содан соң Сарыарқаның біраз бөлігін де иемденеді. Сөйтіп, 100-жылдан астам уақытқа казактар солтүстік-шығыс Қазақстаннан, Орталық Қазақстанның бір бөлігінен кол үзіп алды. Мүмкін, дәл осы уақытта Ақкөл – Жайылманың (сонымен қоса Баянауыл, Ерейментау, Қарқаралы таулары, Сілеті, Есіл, Нұра өзендері бойындағы т.б.) ортағасырлық тарихи ескерткіштері қиратылған-мыс. Себебі, жоңғар қолына өтпеген Ұлытауда осы заманның ескерткіштері күні-бүгінге дейін сақталып калды (Жошы хан, Алаша хан мазарлары т.б.).

Қазақтар бұл өңірге ХҮІІІ ғасырдың 30-шы жалдарының басында, казак әскери қосындарының алғашқы ірі жеңістерінен кейін қайта орала бастайды. Орта жүзге жататын ру-тайпалар негізінен өздерінің қаламақ жаулағанға дейінгі өріс-жұртына қайта қоныстанғанға ұқсайды. Мысалы, Сарыарқаға біріншілердің ішінде оралған қанжығалы руы әуелден Қарқаралы-Баянауыл тауларында табан тіресе, соңынан Бес Мейрам рулары келгенде бір бөлігі Ерейментау, бір бөлігі Ақкөл – Жайылмаға – өздерінің ежелгі қоныстарына өтіп кеткен. Атақты статист Ф. Щербина бастаған Қарқаралы уезінде жүргізілген статистикалық экспедиция жұмыстары нәтижесінде 1905 жылы жарыққа шыққан кітапта казактардың осы көші жайлы мәлімет келтірілген: «Бии Абыз и Шомах из Канжигалинского рода, кочевавшие в горах Куу-Эдрей звали к себе в степь «Сары-Арка» киргиз рода Аргын, в котором объединяются роды Каракесек и Канжыгалы. Откликнулся на этот зов бий Казбек из рода Бошан... Казбек послал к Абызу и Шомаху своих людей для осмотра земли последних. Ходоки одобрили «Сары-Арка».

По призыву Казбека, род Бошан двинулся на «Сары-Арка», куда за ним последовали и другие роды Каракесек. Канжигалинцы имели большие стада. Пришельцы были бедны; на них Абыз и Шомах смотрели с высоко: Абыз не пожелал выдать свою дочь за Казбека. Он женился на ней силою. Известный бий Конай, могила которого находится на р. Чидерты, родился от этого брака и, стало быть, он, Конай, приходится по матери внуком Абыза. На привольном пастбище «Сары-Арка» стада стали быстро увеличиваться. Каракесекский род сильно разбогател и вытеснил канжигалинцев с Эдрея. Они ушли в Баянаульские горы и далее» (МКЗ, Каркарлинский уезд., 1 б.).

Ф. Щербина экспедициясы келтірген мәліметті Мәшһүр-Жүсіп те баяндайды: «Бұлардан бұрын Аркада: Он екі Қазылық, Ой Түндікте наймандар бар екен деседі. Қанжығалы, Бәсентиін бар екен деседі. Ауып, жүдеп келген ел Наймандардың қырық биесін бір түнде сойып алыпты. Наймандар: «Бұл қырық бие еруліктерің болсын, өзімізге рұқсат қылындар», – деп, өрге карай көшіп кетіпті. Жеті момын отырып қалыпты. Зорлық жасамапты. Қанжығалы Абыз Шомақтың қызын қолынан емес, жолынан алғандайалып, Қаздауысты Қазыбектің тұңғышы Қонайға қосыпты. Шідертінің бойындағы Қонай жастайынан өліп, Шідертіде өзеннің жағасына қойыпты. Шідертінің бойындағы «Қонай» суының аты «Қонай» атаныпты. Қанжығалы, Бәсентиіндер Баянаулаға келіп орнығыпты. Сүйіндік келіп қоныстана бастаған соң, бұлар одан да сырғып, Ақкөл – Жайылма түсіп кетеді» (Көпейұлы М.-Ж., 8 том, 135 б.). Осыдан кейін Ақкөл – Жайылмаға қайтып оралған қанжығалы руы бұл жерді өзінің тұрғылықты мекеніне айналдырған. Осы елдің көшін бастаған атақты билер – Абыз бен Шомақ ақыл-парасаттылығымен, мырзалық-жомарттылығымен ерекшеленген тұлғалар еді. Әсіресе, Абыз бен Шомақ өз заманының бір маңызды саяси шарасына мұрындық болып, тарихта белгілі із қадырған. Бұл адамдардың ауылдары Баянаулада тұрғанда, 1734 жылы Сабындыкөл жағасында жас төре Абылай Орта жүздің ханы етіп сайланған, Шомақ бай сол мерекеге арнап 90 ту бие сойған екен (Жәніс Ә.Т., 2006, 82-83 бб.).

«Баянаула Сабынды көл басында,
 Үш Жүзге шықты Абылай хан сайланып.
 Мың бір жүз қырық алтыншы жылында еді,
 Үш Жүздің басын қосқан жиын еді.
 Мәжіліс күткен сыйы, құрмет еткен жері –
 Қанжығалы Абыз-Шомақ ауылында еді,
 Алты ата Ажыбайдың Шомақ бірі,
 Бай болған шаруа-мүлкі өте ірі.
 Токсан бие сойыпты сол жиынға,
 Қазақтың той тойлаған шаттық күні».

Байлық, сонымен қоса жомарттылық Абыз, Шомақтың кейінгі ұрпақтарына да дарыған. Шомақтың баласы Бокты батыр 12 мың жылқы айдаған деп мәлімдейді қазақ шежіресі. XVIII ғасырдың соңында жарық көрген капитан И.Г. Андревтың еңбегінде: «Волость канжегалинская, в которой старшина Букту-батыр и другой Тюляк-батыр. Подвластных оных кибиток до 200, лучших людей считают кроме жен и детей до 450 человек, скотом и лошадьми достаточны», – деп жазылған (Андреев И.Г., 1998, 105 б.).

Ақкөл – Жайылма ХVIII-XIX ғасырларда да қазақ елінің қасиет тұтқан, сонымен қатар маңызды саяси-мәдени, шараушылық орталықтарының бірі болып қала берген. Осы жайлауда көптеген тарихи оқиғалар болып жатқан. 1817 жылы Ақкөл даласында Орта жүз қазақтарының соңғы хандарының бірі Бөкей Барақұлының хан етіп сайлану рәсімі өткізілген. Сібір жеке корпусының басшысы генерал-лейтенант Глазенап сұлтан Шаншар Солтанмамедовке жазған хатында: «Благодарю Вас покорнейше, почтеннейший султан, за усердие Ваше; причем нужным считаю Вас, почтеннейший султан, не оставить своим приездом к 30 числу мая на озеро Джайильму для бытия при церемониале хана Букея, на котором я сам полагаю присутствовать», – деген мәлімет кездеседі (Букейханов А., 62. б.). Демек Ақкөлдің ерте заманда басты саяси Ордалардың бірі болғандығы жайлы мәлімет халық зердесінде сол уақытта әлі де болса сақталған. Бөкейдің ақ киізге көтерерілуі Әулиекөл жағасында, ортағасырлық ақ-сүйектердің мазарлары жанында болса керек. Бөкейдің хан болып сайлануына Ресей үкіметі ат

салысып, тікелей қолдау көрсеткен болатын. Ондағы мақсаты Абылай баласы, Орта жіздің ханы Уәлидің билігін әлсірету, ал болашақта казак арасында хандар институтын мүлдем жою болатын. Сөйтіп, отаршылардың мақсаты жүзеге асып 1819 жылы Бөкей, 1821 жылы Уәли қайтыс болғаннан кейін Орта жүзде қайтып хан сайланбайды. 1822 жылы «Сібір казактарының жарғысы» бойынша Орта жүзде жаңа әкімшілік-басқару жүйесі құрылды. Батыс-Сібір генерал-губернаторлығына біріктірілген жалпы саны жеті округ (дуан) құрылады. Әртүрлі жерлерде дуан орталықтары ашылады.

1833 ресми түрде Баянауыл сыртқы округі ашылды, оның құрамына 14 болыстық (волость) кірді. Алғашында болыстар казак рулардың қоныстануына байланысты құрылды. Аккөл – Жайылма жерлері Әжібай-Қанжығалы болыстығына қарады, бірақ жазғы уақытта осы өңірге Баянауыл округінің басқа да рулары келіп жайлап отыратын. Болыс басшысы болып атақты би Дәнен сайланды: «Қазак орыска алғаш қарағанда Иван Семенович деген бөлкебай келіп, Баянауылда қала салдырып, дуан алғаш ашылғанда дуанбасы, казы болыс сайлаған. Шоң би дуанбасы, Тайжан казы болған. Сонда канжығалы атындағы ел ойдағы-қырдағысы бір болыс болып, болыстықты алған. Киікбай Малай-Бозай баласына болыстығын жолға байлаған. Ол айтыпты:

– Жолды маған байлағандарың рас болса, мен Әжекенің Дәненіне бердім. Дәнен күндердің күнінде кімге берсе, өзі білсін деген. Сондықтан, канжығалыға ең алғаш Дәнен болыс болған», – деп жазады Мәшһүр-Жүсіп. (Копеев М.-Ж. Казак шежіресі, 49 б.)

XIX ғасырдың ортасынан бастап Ресей билігінің отаршылдық саясатының салдарынан жер мәселесі күрделене түседі, казактардың көшіп-кону қашықтықтары қысқарады. Сонымен қатар, амалсыздан отырықшылыққа бет бұра бастаған казак, бұрынғы жайлауларға да тұрақты қоныстарын сала бастайды. Осы уақытта бұрын соңды сирек болатын жер дауы, казак қоғамында жиі орын алатын құбылысқа айналды. Сол себептен Аккөл – Жайылманың жерлері үшін казак рулары арасында талас-тартыс басталады: «За право зимовать при этих озерах спорят между собою многие киргизы двух смежных округов» (Красовский М., 1868, 205-206 бб.).

Мысалы, мұрағат деректері XIX ғасырдың ортасында орын алған арғын тайпасының екі беделді руы – канжығалы мен бәсентиін арасындағы Ақкөл – Жайылма жерін жыл бойы қоныстану үшін туындаған ірі дауы жайлы баяндайды.

Көп жылдар бойы тату-тәтті өмір сүріп келе жатқан екі ру арасына жіктүсірген Ресей отарлық үкіметінің саясаты еді. Даудың түп-тегі Ресей үкіметінің қазақ даласындағы алғашқы әкімшіл-отаршылдық саясатын жүзеге асыра бастаған кезден бастау алады. Ал, XIX ғасырдың ортасында бәсентиін руының негізгі қыстақтары шоғырланған Ертіс өзенінің жағалауы толығымен орыс-казак әскерлерімен басып алынып, станицаларға және офицерлік бөліктерге жіктелген еді. Өздерінің ата-қонысынан айрыла бастаған бәсентиіндер жаңа қыстаулар қарастыруға мәжбүр болды. Рудың мүддесін қорғаған атақты бий Қазанғап Сатыбалдыұлы, бәсентиіндерді Ақкөлге орнықтыруды мақсат қояды. 1843 жылдың 4 тамызында Ресей шенеуніктеріне жазған хатында Баянауыл сыртқы округінің аға сұлтаны Қазанғап Сатыбалдин осындай өтініш жасайды: «По случаю недостатка в Баянаульском округе удобных для перезимовок киргизам мест, пять волостей а именно: Басентеинская, Айтей-Басентеинская, Баймбет-Басентеинская, Кучук-Актилес-Басентеинская и Бозгозу-Бувра-Найманская с давних времен перезимовки свои имели на лугах лежащих при реке Иртыш от форпоста Семиярского до редута Качирского с платежом за то в казачье войско ремонтной пошлыны. Но как ныне по недостаточному урожаю трав на означенных лугах все те места на которых в предшествовавшие годы означенных волостей киргизы имели свои зимовые места и сенные покосы, ныне казаки заняли своими сенокосами. А потому означенные киргизы не имея в округе порожних мест для занятия своими зимовьями не зная где найти приюта скоту своему во время приближающейся будущей зимы остаются в самом затруднительном положении. А как в Баянаульском округе есть озера Ак-Куль лежащие в северо-восточную сторону от Приказа примерно в 120 верстах которые до сего времени занимали киргизы Акмолинского Округа ведения волостного управителя Даненя Токтарова Канжигалинской волости тентековского рода всего до 200 юрт: то я обстоятельства сии имея честь представить

на благоуважение Вашего Высокоблагородия покорнейше прошу сделать зависящее распоряжение о удалении киргиз Акмолинского округа с озер Ак-Куля а на оных предоставить поместиться таковым Баянаульского округа неимеющим зимовых мест. Старший Султан Баянаульского Округа Майор Казангап Сатыбалдин» (ЦГА РК, Л.1, 1 арғ).

Казангап бидің өтініші орыс билігі тарапынан колдау тауып, бәсентіін руының бірнеше аталары Ақкөлде қыстап, одан кейінгі жылдарда да калып отыра береді. Бірақ, жер тапшылығына ұшыраған қанжығалы руы да осы аймақты сақтап қалуды көздеді. 1848 жылы қанжығалы болысының атқамінерлері Батыс Сібір генерал-губернаторы атына осы мәселе жайлы арыз жазады: «По содержанию сего прошения, вступившего ко мне от старшины Акмолинского округа, Канжигалинской волости Сусу Итыбаева и киргиза Чимени Аралова, о возвращении им мест по озеру Аккуль и речке Джаильме, отобранным Султаном Майором Сатыбалдиным и представленным во владение киргиз разных волостей Баян-Аульского округа поручаю Вашему Превосходительству собрать надлежащие сведения, доставить просителям законное удовлетворение, если домогательство их окажется основательным...» (ЦГА РК (а), Л.1, 1 арғ).

Бұл дау 1851 жылы қазақ билер сотында шешімін табады (орыс билігі өкілдерінің қатысуымен): «Из определения биев видно, что бии Акмолинского округа Тентек-Канжигалинской волости Байсерке Кожабергенов и Байгутты Майгарин, разбирая спор, о принадлежности указанного урочища, нашли урочище Аккуль, на коем издревле стоят зимовки Тентек-Канжигалинских киргизов, принадлежит им, а Баян-Аульского округа Басентеинским киргизам по одной только просьбе их и настоянию бывшего в Баян-Аульском Приказе Старшего Старшины Казангапа Сатыбалдина и согласии бывшего Советника в Пограничном управлении Коченова, отведено было сказанное урочище в 1843 году для зимовок 20 кибиток смежным Канжигалинскими на 3 года Волостным Управителем Даненом Токтаровым; Бии же Баян-Аульского округа Чулак Култаев и Бектас Лекеров опровергая это, утверждали, что половина

урочища Аккуля означенными лицами им отведена была не на 3 года, а на всегда...» (ЦГА РК (а), Л.31, 31 об, 32). Нәтижесінде екі жақ уақытша келісімге келіп, орындарында қала берді. Уақыт өте келе бәсентиін руы Ақкөл жерлерін босатты. Жергілікті топонимияда сақталған «Бәсентиін» көлінің атауы сол уақыттан қалған табиғи куәгер.

Негізінен Ақкөл жерлері үшін дауға катысты деректерді сараптай келсек, мұндай жағдайдың болуы жаңа орыс әкімшілік-басқару жүйесінің енуімен тікелей байланысты болғанын аңғарамыз. Аралас-құралас қоныстанған қазақ рулары әдетте қыз берісіп, қыз алысып өзара туыстасып, жақындасып отыратын. Белгілі бір аймақта саны жағынан аз кездесетін рулар өзінен басым елден зорлық көруі сирек кездесетін жағдай болған. Ал, жаңа орыс үкіметінің енгізген саяси жүйесі бойынша құрылған округтердің құрамына кірген қазақ рулары өзінің дуанбасы ағасұлтаның билігіне қарап қалатын болған. Жалпы қазақтардың дәстүрлі рулық-территориялық негізінде ұйымдасып бөліну принципін ескеруге тырысқан орыс басшылары, кайткен күнде де бір ру қазақтарының, толығымен бір округ құрамында болуын қамтамасыз ете алмады.

Қасиетті Ақкөл – Жайылма жерінде ХІХ ғасырда халқытың өмірінде елеулі орынға ие болған бір қатар ірі тұлғаларға катысты этномәдени ескерткіштер шоғырланған. Мұнда, Исабек ишан зираты (жалпы қожалардың қорымы), Көлебе батыр мазары, Төйте әулие ескерткіші, Әулиетал, Жеміс-ата молласы, Сағынайдын асында атакты Құлагерді сынаған Күреңбай бейіті т.б. бар. Бұл адамдардың біреулері діни-ағартушылық ісімен, әулиелілігімен ерекшеленсе, басқалары батыр-қайсарлығымен, ақыл-парасаттылығымен танылған біртуар тұлғалар еді.

Осы өңірдің тамаша мәдени-тарихи жәдігерлердің бірі Төйте әулие тасы. Әулиекөлдің оңтүстік-шығыс жағалауында орналасқан бұл ескерткіш – екі салмақты қоңыр түсті тастан тұрады. Тастар, қазырғы таңда жалпағынан жерде жатыр, оны жергілікті тұрғындар шарбақпен қоршап қойған. Адамдар арнайы бұл жерге келіп, дұға оқып зиярат етеді. Төйте әулие ескерткіші Н. Коншиннің жоғарыда келтірілген еңбегінде аталады:

«В Аккульской волости могильные курганы, в числе трех, расположенных в линию с востока на запад, находятся в пределах седьмого старшинства на ур. Сары-оба. На верхушках курганов есть небольшие углубления в виде котла. В пределах того же старшинства около оз. Аулиэ-куль (святое озеро) есть небольшой курганчик, под которым погребен, по рассказам киргиз, святой (аулиэ) Туйтэ. Могила этого святого (т.е. курган) киргизы очень почитают, совершая над ней моления и пр.». (Коншин Н., 1903, 11 б.). Жергілікті мәлімет берушілердің айтуынша Төйте әулие бұл жерде жерленбеген, тек түнеген. Бұл аңыз-әңгіменің мазмұны келесідей: «Бірде Көлебе батыр мен Төйте әулие кездескен екен. Көлебе батыр Төйтеге: «Сен әулиелігіңді дәлелде. Екеуіміз бірге түнейік мен атымды шідерлемей тастайын, тәңертен осы жерден табылатын болсын», – деген екен. Көлебе батырдың жауға мінер аты өте ұшқыр, байламаса бір орында тұрмайтын жүйрік ат екен. Төйте мен Көлебе қатар жатып ұйықтайды. Азанда ояңған батыр Төйтеңі таба алмайды, аты алыс ұзамай жайылып жүр. Қасына жакындап барып қараса өрмекшінің өрнегімен (баска нұсқаларында ши, жылқының қылы) шідерленіп тұр екен. Сөйтіп, Көлебе батырдың Төйтеңің әулиелігіне көзі жетеді». Біздің шамалауымыз бойынша Көлебе мен Төйте XIX ғасырдың басында өмір сүрген адамдар.

Төйте әулие жайлы қызықты мәліметтерді Мәшһүр-Жүсіп келтіреді: «Бұл Қозғаннан шыққан Төйте тәуіп: Қызылтауда Жосалы деген жерде қоныс қыстауы. Таң намазын сол жерде оқып, бесін намазын Ақкөлдің жағасында оқып, бір күн түнеп жатып, ертеңгі «Бамдатты сол жерде оқып, «Бесінді үйне барып оқиды екен. Бес намазды Ақкөл басында бір дәретпен оқып, бес намазды үйінде бір дәретпен оқып, өмір бойы әдет қылған дейді. Ақкөлдің: «Әулиелі Ақкөл» – атанғаны сондықтан дейді» (Мәшһүр-Жүсіп, 4 т., 182-183 бб.).

Көлебе батыр Кенесары Қасымұлы бастаған ұлт-азаттық соғыста аты шыққан жауынгер, Шұбыртпалы Ағыбай батырдың қасында болған, жүз адамдық әскери жасақты басқарған батыр делінеді. Ал, Көлебе батырдың бел баласы Тәкей, белгілі шешен болған адам.

Ақкөл даласындағы халықтың ерекше қадір тұтатын қасиетті орындарының бірі – Исабек ишан зираты. Асыл сүйек – кожа тұқымынан шыққан Исабек ишан көзі тірісі кезінде әулие атанып, өмірін діни ағартушылық жолына арнаған қасиетті тұлға. Ақкөлдің әулиелі атануының бірден-бір себебі осы Исабек ишан атамyzдың бұл елді тандап, тұрғылықты мекендеуінде деп те түсінеді халық.

Мәшһүр-Жүсіп мәліметтері бойынша: «Баянауланың бауырында Шақшан деген жерде» Ғайсабек ишан Мұраткожа баласы орнап, дін көтерген. Сарықұсан баласы Қыстаубай абыз бұл Ғайсабек ишанға қызын нәзір қылып берген. Ишанның қырық бес жасында туған Қырықбес мағзұм Қыстаубай абыздың жиені – Малқозы: Басыбектің Сұлтанбегі. Оның үстіне ол кісі нәм қызын нәзір қылып берген. Оны және алған. Оның үстіне Күлік ішінде Күлқожа қызын нәзір қылып берген. Және басқа қыз берушілер де болған. Бұл Ғайсабек ишанға – Бауыр Қанжығалы, Ереймен, Ақкол – Жайылма, Сілеті бойы, – Омбыдан бергі жер түгелімен мүрид, міхліз болып, бала болған. Әсіресе, Қарабұжыр, Тентек аса ықылас қойған ел» (Машһүр-Жүсіп, Т.9, 265-266 бб.).

Мәшһүр-Жүсіптің «Исабек ишан» жоқтауында: «Өзі – ишан жұрт бастаған, заты – кожа, Сейітзада – нәсілі сондай таза», – делінген. Ары қарай мынадай мәліметтер бар:

Атасы Мұрат кожа әулие өткен,
Бұтақтай бірден-бірге келіп жеткен.
Арғы тегін сұраса – Назар ишан,
Тазарып шыққан гауһар асыл тектен.

Туғаннан шаригаттың жолын қуған,
Хақ жолдан талмай, белін бекем буған.
Табылмас дүррі гауһарым-ай,
Сағадат қандай жақсы күнде туған?!

Пір болып кереметлі шыққан жастан,
Данышпан, ақылды еді жұрттан асқан.

Қанша білмес наданды жөнге салып,
Шешманың толып жатқан көзін ашқан.

Мәшһүр-Жүсіп жоқтауында замандастары арасында Исабек ишанның әулиелігі мен тазалығын кастерлеп, ерекше қасиет иесі туралы «қанша ишан, қанша мүрид шықса-дағы, бәрі де Ишекемнен бір аспады», – деп жазады (Мәшһүр-Жүсіп, 2003, 1 том, 236 б.).

Мәшһүр-Жүсіп туындысында Исабек ишанның қой жылы, 79 жасында көз жұмғаны айтылады. Сонымен қатар, Мәшһүр-Жүсіп «Шығармалары» 1-ші томының құрастырушылары келтірген ақпаратына сәйкес Исабек шөпшегі Ахметолланың /1957 жылы туған/ жанұялық мұрағаттағы мәліметінде де: «Исабек 79 жасында қайтыс болған, онда Мәшһүр атамыз 13-14-терде екен, – деген дерек бар. Сонымен бірге, Мәшһүр-Жүсіп өлеңіндегі: «Таксырдың мыңнан бірін айта алмаймын. Ағалар айыптама ғақылым азы», – деген жолдар да шығарма авторының онша ересек еместігін байқата алады. Осы деректерді жүйелеген Ертай Жүсіпов Исабек ишанның 1871 қой жылы, яғни Мәшһүр-Жүсіптің 13 жасында қайтыс болғаны анықтады (Мәшһүр-Жүсіп, 2003, 1 том, 411-413 бб.). Осы ретпен есептеп, Исабек ишан 1792 жылы туған болып шығады. Исабек ишан қасиеті ұрпақтарына дарыған, әсіресе, ел арасында Жандарбек атаның есімі жақсы белгілі.

Қорыта айтқанда, Ақкөл – Жайылма өңірі – қазақ мәдени кеңістігіндегі белгілі бір эталон, киеліліктің (әулиеліктің) метафорасы және символы деп айта аламыз. Сол себепті ұлттық санада, қазақ халқының рухани мәдениеті мен тарихында қайталанбас және мәңгі өшпес өз орны бар.

*Гүлнар Баркенқызы Нұрахметова,
Г.Н. Потанин ат. Павлодар облыстық
тарихи – өлкетану музейі, Павлодар қ.*

АҚКӨЛ - ЖАЙЫЛМА АЙМАҒЫНДА ЭТНОТУРИЗМДІ ДАМУДЫҢ КЕЛЕШЕГІ

Қазақстан Республикасында соңғы жылдары туристік кластердің даму келешегіне, оның ішінде, ішкі туризмге ерекше мән беріліп келеді. Біздің ойымызша Павлодар өңірі бойынша этнотуристік мәдени-экскурсиялық турларды ұйымдастыру келешегі зор бағыттардың болуы мүмкін. Аймақта әр кезеңге жататын тарихи-мәдени ескерткіштер жетерлік, кәсіби менеджмент болған жағдайда олар, республика азаматтарымен бірге шетелдік туристердің де қызығушылығын тудырады сөзсіз.

Қазақтардың арасында Ақкөл – Жайылма атауымен белгілі аймақта этнотуризм дамуының болашағы зор. Ақкөл – Жайылма Өлеңті және Шідерті өзендерінің аралығында орналасқан (төменгі ағысында). Қазіргі әкімшілік-шаруашылық аудандастырудың негізінде ол Павлодар облысының Екібастұз және Ақтоғай аудандарының жерін алып жатыр. Ақкөл – Жайылмаға Өлеңті және Шідерті өзендерінің төменгі ағысы, Ақкөл көлі (Әулікөл), көлден ағып шығатын Дуана өзені мен онан әрі орналасқан көлдер жүйесі кіреді. Көркем табиғатына қоса аталған аймақтың негізгі ерекшелігіне бірегей этномәдени ескерткіштері мен жергілікті тұрғындар арасында көшпенділердің көне салт-дәстүрлерінің сақталуында болып отыр. Археологтардың деректеріне қарағанда адамдар бұл өлкені өте ерте замандардан бері мекендеген. Тас дәуірінің мекендері, тастан жасалған еңбек құралдарының көптеп кездесуі, қола дәуірінің ескерткіштері, ерте темір ғасыры көшпенділерінің обалары, түркілік және қимақ – қыпшақ көне ескерткіштері оның жарқын дәлелі бола алады. Әсіресе, археологиялық және жазба деректер Ақкөл – Жайылманың орта ғасырларда маңызды рөл атқарғанын көрсетеді. Алтын Орда мен Қазақ хандығы тұсында аталған аймақ Дешті Қыпшақтың ең ірі саяси және мәдени экономикалық орталықтарының бірі болды.

Бұл аймақтың тарихи топонимиясы ерекше қызығушылық тудырады. Қазақ халқы арасында сақталған аңыздар бойынша көптеген топонимдер дала ойшылы дана Асанқайғының атымен және «Қозы Көрпеш Баян сұлу» эпосының уақиғаларымен байланыстырылады. Аңызға қарағанда Жерұйық іздеп Сарыарқаны кезген Асанқайғы Шідерті өзенін көріп: «Бұл жердің топырағы ерекше, асыл екен. Алты ай мініліп арықтаған жылқы бір айдың ішінде қайта қалпына келедіекен. Жайылымдарында жылқылар шідерлеп қойғандай жайылады екен». Өлеңті өзенін көргенде өлеңдетіп өте шығады да: «Өлеңтінің суы бал, Шідертінің шөбі бал екен», – депті.(1, 62 б.).

Мәшһүр-Жүсіп Көпеевтің айтуынша Сарыарқа аймағының атаулары Баян сұлудың атымен байланысты: «Өлеңті өзенінің аяғында

«Қараоба», «Сарыоба» деген екі төбе бар. Түбі – тегі қазақ: Қарабай, Сарыбай деген екі байдың қоныс қылған мекені екен. Сол Сарыбайдың жалғыз қызы Баян сұлудың туған жері Баянаула тауы екен дейді. Туған жері сол болғандықтан тау аты «Баянаула» аталып қалған. Осы қыздың қарқарасы түсіп қалған жері «Қарқаралы – Қазылық» аталған», – деп аталған. Домбырасы мен бет моншағы түсіп қалған жері «Домбыралы», «Моншақлы» аталған. Сандығы түсіп қалған жер «Алтынсандық», «Ақшатау» аталған. Өлең айтып, той қылған жері «Өлеңті» аталған. Аттарының шідері түсіп қалған жер «Шідерті» аталған...Қайыр бұл Сарыарқадағы жер аты – бәрі қазақтың ата-бабасының аттары. (2, 277-278 Б.)

Аймақтың тарихи ескерткіштерінің арасында Екібастұз ауданында, Қаражар елді мекеніне жақын жерде, әсем Әуликөл көлінің жағасында орналасқан ортағасырлық археологиялық кешенді ерекше атап өтуге болады. Бұл ескерткіш туралы ХІХ ғасырдың саяхатшылары мен өлкетанушылары деректер қалдырған. Мысалы: ХІХ ғ. соңы- XX ғ. басында Н. Коншин өзінің «Семей облысының көне ескерткіштері» (1903), Әуликөл көлінің жағасындағы «Қараоба төбесі» жайында: «Қара – оба шаткалында күйдірілген кірпіштен тұрғызылған үйдің құм жапқан орны сақталып қалған. Мекеме басқарушысының пікірінше, бұл үйдің ішкі жағы көк түсті шыны массамен жалатылған» (4,11 Б.).

Әулиекөл қалашығында жүргізілген алдын ала зерттеулерге қарағанда, бұдан 500 жыл бұрын Ақ Орда мен қазақ хандығының қалыптасуы заманында осында Екібастұз далаларында Шығыс Дешті Қыпшақтың ірі әкімшілік және колөнер орталығы болған. Қалашықтың орнында ыдыс, кірпіш, үйлерді әсемдеу тақташалары жасалатын күйдіру пештері мен шеберханалардың орындары табылды. Суармалы егіншілік, мал шаруашылығының дамығаны белгілі болды. Ежелгі балық аулау шаруашылығының болғаны жайында деректер алынды.

Тарихи деректерге қарағанда кейінгі ортағасырлық кезеңдерде бұл жерлерде ноғай (ноғайлы) халқы мекендеген. Мәшһүр-Жүсіп Көпеев бұл туралы: «Сарыарқада жары терең, суы аз өзендер – сол замандағы ноғайлардың егін салу үшін қазған арығы деседі. Шідерті деген өзеннің аяғында Ақжар, Сасай деген жер – Ноғайлардың хандарына орда қылып, тақ орнатқан жері. Орманбет хан сол жерге тақ орнаттырған деседі.» (2,277 Б.). Ақкөл – Жайылмада Алтын Орда кезеңінің археологиялық ескерткіштерінен басқа, әйгілі Асанқайғы, Мамай, (Мамай батыр) тағы басқаларының атымен байланысты тарихи топонимдер көп кездеседі. Бір қызығы ортағасырлық ескерткіштер орналасқан жерлерде, жергілікті тұрғындар арасында ноғайлы циклы аталатын аңыздар мен әңгімелер көп сақталған. Біздің ұйғарымымызша мұндай үйлесім кездейсоқтық емес, Ш. Уәлихановтың пікірінше бұл аңыздар XV ғасырға, яғни ашылған монументальды құрылыс орындары мен мекендер табылған кезеңге жатады және мұның өзі аталған аймақтың қазақ тұрғындарының автохтонды екендігінің тура дәлелі. (5, 60-61Б.)

Ақкөл – Жайылма XVIII – XIX ғғ өз маңызын жоғалтқан жоқ. Мұнда Сарыарқа қазақтарының бір бөлігінің жазғы жайлаулары орналасты. Тұрғындардың тығыз топтасуы бұл жерлерді Қазақстанның ең ірі мәдени-саяси орталықтарының біріне айналдырды. Бұл жайлауларда ас, той тағы басқа маңызды іс- шаралар өткізілді. Төйте, Көлебе батыр, Исабек ишан, Жеміс ата, Күреңбай сыншы Әулиетал және басқа киелі орындардың көп кездесуі кездейсоқ емес. Олардың кейбіреуі өз кезінде діни-

ағарту қызметімен, даналығымен, әулиелік қасиетімен белгілі болса, басқалары халықты жаудан қорғаған батыр болған.

Этномәдени ескерткіштер этнографиялық зерттеулер барысында Қаражар, Төрт үй, Талдықамыс, Көксиыр, Тай, Шұға ауылдарында да анықталды.

Бір ғажабы бұл ауылдардың автохтонды тұрғындары қазақтың дәстүрлі қоғамының көп сипаттырын осы күнге дейін сақтап келеді.(3).

Сонымен бірге аса зор тарихи-мәдени маңызы бар осы аймақ экологиялық апат шегіне жакын. Өлеңті өзенінен Ақкөл – Жайылмаға кұйылатын су жасанды дамбалармен жабылып тасталған. Осының салдарынан тоғыз көлдің сегізі түгел кеуіп қалған. Академик Қ. Сәтбаев ат. каналдың (Ертіс – Қарағанды) тармағынан келетін сумен қоректенетін Әулиекөл көлінде ғана су бар. Осыған байланысты бұл аймаққа табиғи суды жіберу мәселесін шешу қажет.

Пайдаланылған дерек көздері мен әдебиеттер.

- 1.Төрөкұлұлы Н. Қазақтың 100 би шешені.- Алматы, 1995.
- 2.Мәшһүр-Жүсіп Көпейұлы. Шығармалары. 8 том.- Павлодар, 2006.
3. Автордың далалық этнографиялық материалдары. Павлодар облысы, Екібастұз ауданы, 2006 ж.
4. Коншин
Н.О памятниках старины в Семипалатинской области // ЗИРГО, вып.1.-1903.
5. Валиханов Ч.Ч. Собр. Соч.. т.2.-Алма-Ата, 1985

Әділбек Әміренов,
филология ғылымдарының
кандидаты, ПМПИ доценті

**ЖАЛАЙЫР ҚАДЫРҒАЛИДЫҢ «ЖӘМИҒАТ
ТАУАРИХЫНДАҒЫ»
АРҒЫН ЧИШБЕК ЯКИ ҚАНЖЫҒАЛЫ ІШПЕККЕ
ҚАТЫСТЫ БІРАЗ СӨЗ**

Егемендігімізді алған жиырма жылдың ішінде өткен тарихымызды қайта қарап, ақтаңдақтарын саралап, тәуелсіз санада жаңаша пайымдап таразылауға кірістік. Осы тұрғыдан келгенде кеңестік жан-жақты отарлаудың кесірінен ұмыт бола бастаған ауызша тарих – ата-тек мәселесіне, жалпы қазақ шежіресіне назар аударыла бастады. Қазақтың үш жүзіне тиесілі ру-тайпалардың шежіресі жазылып, ғылыми айналысқа түсті, тарихи тұрғыдан зерделенді. Тарихымыздың олқылықтарын осы шежірелер толықтырды.

Сан ғасырлар бойы атадан балаға мұра ретінде жетіп отырған шежірелерді халық жадынан өшіріп тастау мүмкін емес еді. Өйткені, ата-тек шежірелер негізінен халық арасында ауызша да, жазбаша да таралды. Ауызша таралған шежірелерді айтпағанның өзінде, жазбаша сақталғандары да біршама. Олар: Әбілғазының «Түрік шежіресі», Дулат Хайдардың «Тарихи рашиди», Жалайыр Қадырғалидың «Жәмиғат тауарихы», Захириддин Бабырдың «Бабырнама», Шоқан Уәлихановтың «Ұлы жүз шежіресі», Абайдың «Біраз сөз қазақтың түбі қайдан шыққаны туралы», Шәкәрімнің «Түрік, қырғыз-қазақ хәм ханлар шежіресі», Мәшһүр-Жүсіптің «Қазақ түбі», «Қазақ шежіресі», М. Тынышбаевтың «Қазақ халқының тарихына қатысты материалдар» сияқты басқа шежірелер қазақ хандығы құрылғаннан бастап XX ғасырдың басына дейінгі кеңістікті қамтиды.

Осылардың ішінде қазақ тарихында өзіндік орны бар, баға жетпес құнды қазынаның бірі – Жалайыр Қадырғалидің «Жәмиғат тауарих» атты қолжазба шежіресі, 1602 жылы Ресейде

сол кездегі орта түркілік араб қадим жазуымен жазылған. Тарихи еңбектің композициялық құрылымын былай бөлуге болады:

1. Ресей патшасы Борис Федорович Годуновқа марапат.
2. Рашид-ад-диннің парсы тілінде жазылған «Жәмиғат тауарих» еңбегі негізінде жазылған тарихи мағлұматтар.
3. Ұрыс ханнан Ораз-Мұхаммед сұлтанға дейінгі Шыңғыс әулетінің шежіресі.

Жалайыр Қадырғалидың шежірені жазудағы басты мақсаты Ондан сұлтан ұлы Ораз-Мұхаммедтің ата-тегін түгендеп, тарихи негізде жазу. Жәдігерліктің мазмұнынында Шыңғыс хан әулетінің шежіресі, тарихтың әр кезінде билік ұстаған хандардың генеалогиясы, елдің ішкі, сыртқы жағдайы, саяси-әлеуметтік оқиғалар айтылады.

Қолжазбаны алғаш жариялап, зерттеген орыс шығыстанушысы И.Н. Березин болды. Ол 1851 жылы «Московитянин» журналының № 24 санында «Татарский летописец, современник Бориса Федоровича Годунова» атты мақаласында, жәдігерліктің құндылығына тоқталып, ғылыми тұрғыдан зерттеу керектігін айтады. Екінші қолға алған ореанталист ғалым В.В. Вельяминов-Зернов «Исследование о касимовских царях и царевичах» еңбегінде «Жәмиғат тауарихты» тарихи тұрғыдан саралайды, құнды тұжырымдар жасайды. Жәдігерлікпен И.Н. Березин арқылы Ш. Уәлиханов та танысады, «Извлечения «Жамиат тауарих»» атты шағын зерттеуінде шежіренің тілі, стилі, орфографиясына қатысты сөз қозғайды. Шоқаннан кейін қазақтардан бұған Ә. Марғұлан, Р. Сыздықова және т.б. ғалымдар назар аударды. «Жәмиғат тауарихты» зерттеген басқа да түркітанушы ғалымдар баршылық. Олардың бәрін тізіп шығу мақсат емес. Біздің нысан етіп отырғанымыз осы «Жәмиғат тауарихтағы» қазақтың ата-тек, шежірелік тарихына қатысы бар антропоним төңірегінде болмақ.

Жалайыр Қадырғалидың «Жалпы тарихында» (араб тіліндегі «Жәмиғат тауарихты» осылай қазақшалауға болады) «Дастан Оразмұхаммед хан бин Ондан сұлтан» (қазіргі қазақшасы: Ондан сұлтанның баласы Оразмұхаммед хан туралы дастан) тарауындағы хан тағының суретінде тақтың сол жағында

(майсара (араб) – сол жақ, немесе дәст чәб (парсы) – сол қол. Ә.Ә) отырған бектің (би, уәзір Ә.Ә) бірі – Оразмұхаммед ханның төрт бегінің бірі болған Арғын Чиш бектің есімі жазылған.

Жазба жәдігерліктегі осы есім түркітанушылар тарпынан әртүрлі аталып жүр. В.В. Вельяминов-Зернов зерттеуінде Оразмұхаммедтің сол қол уәзірі Арғын Чешь- бикъ (В.В.Вельяминов-Зернов. Изслѣдованіе о касимовскихъ царяхъ и царевичахъ. Часть вторая. Санктпетербургъ, 1864, 403 б.), Шоқан Уәлиханов зерттеуінде арғынец Чиш-бек (Ш.Уәлиханов. Бес томдық шығармалар жинағы, 1-том. – Алматы, 1961, 158 б.), Мұхтар Мағауиннің «Аласапыран» романында, Рәбиға Сыздыкова зерттеуінде (Сыздыкова Р.Г. Язык «Жами'ат- тауарих» Жалайри. Алма-Ата, 1989, 239 с.) және Н.Мингулов, Б.Көмеков, С. Өтениязовтардың аудармаларында (Қадырғали Жалайыри. Шежірелер жинағы, Алматы, 1997. – 124 б) Арғын Чаш бек деп аталады. Енді осының анық-қанығын тілдік (лингвистикалық) сараптамалар арқылы дәлелдеп көрейік.

Зерттеулердегі антропонимнің екінші нұскасы Чаш атауына келсек (қазіргі қазақ тілінде «шаш») көне түркілік қолданыста «саш», «сач» қараңыз: Енесей құлыптасында (ҮІІ ғ) – Қара сач (кіс есімі), «Диуани луғатта...» (ХІ ғ) – ер сачланды, «Оғыз қағанда (ҮІІІ-ІХ ғ) – Сачлары, қашлары кара ерділер, «Ат-тухафа әз-зәкияда...» (ХҮІІІ ғ) – саш, орта түркілік (Х-ХҮ ғ.ғ) және жаңа түркілік (ХҮ-ХХ ғасыр аралығы) жазбаларда, «Ахуал Чингиз хан уа Аксақ Темурде» (ХҮІ-ХҮІІ ғ) «шач»- немесе «сач» – – Шачын тараса інжу төкүлүп болып, таңбаланған.

В.В. Вельяминов-Зерновтың жоғарыдағы еңбегінде Қасым хандығының орталығы болған Керман қаласындағы қорымдар басындағы жазбаларды зертегенде, солардың бірінде Сйын Болат ханның өз анасы Алтыншашка орнатқан ескерткішіндегі антропонимді – Алтунсач деп оқиды (В.В.Вельяминов-Зернов, 11 б).

Яғни араб таңбалы кадим жазуындағы түркілік төл сөздің дауыссыз, дауысты дыбыстарының барлығы жазылғанын көреміз. Сонымен қатар мысалдардан байқап отырғанымыздай қазіргі қазақ тіліндегі «шаш» сөзі көне және орта түркі жазба

ескерткіштерінде сөз басында (анлаутта) «ч» дыбысынан басталмайды. Ал Жалайыр Қадырғали шежіресіндегі сөз «ч» әрпімен басталып тек дауыссыз дыбыстармен – ЧШ таңбаланған, яғни дауысты дыбыстар жазылмаған.

Оның өзіндік себебі бар. Алдымен жәдігер Орта түркілік жазба ескерткішке жатады. Орта түркілік араб қадим жазулы ескерткіштерде жазу тәртібі болған (орфографиялық заңдылық деуге келмейді). Атап айтқанда жалғалмалы (аглютинативті) тіл болғандықтан түркілік төл сөздердің дауысты, дауыссыз дыбыстары толығымен таңбалануға түссе, қопармалы (флективті) тілдік заңдылыққа бағынатын араб-парсылық кірме сөздердің дауыссыз дыбыстан тұратын түбір қаңқасы ғана жазылып, қысқа дауысты дыбыстар харакаттар арқылы белгіленген. Харакаттар (қысқа дауысты дыбыстар) тек қасиетті жазбаларды қатесіз дұрыс оқу үшін дауыссыз дыбысты таңбалайтын әріптің асты, үстіне қысқа дауысты дыбыстарды белгілейтін диакретикалық белгілер қойылады, яғни Құран және Хадис сөздерінде ғана жазылған, ал басқа жазбаларда харакат қойылмайды. Орта түркілік жазбалардағы араб-парсылық кірме сөздердің де харакаттары жоқ. Сондықтан Жалайыр Қадырғали жазбасындағы антропоним харакатсыз жазылған таза арабтық есім болғандықтан оны «чаш», «чиш», «чеш», «іш», «чыш», «чуш», «чүш», «чөш», «чош» деп қысқа дауыстыларды қойып әртүрлі сөзформада оқуға болады. Зерттеушілердің жәдігерліктегі есімнің бірде «Чаш» енді бірде «Чеш» деп оқуының мәнісі де осында.

Ал енді жазушы М. Мағауин, тілші ғалым Р. Сыздыкова және тарихшылар Н. Мингулов, Б. Көмеков, С. Өтениязовтардың жазып жүргеніндей қазіргі қазақ тіліндегі «шаш» немесе соның сол кездегі орта түркілік варианты «чаш» болса онда жоғарыда В.В. Вельяминов-Зерновтың қорымдағы жазуларды оқығандай

– «чаш» болып барлық дыбыстар, соның ішінде дауысты а дыбысы да таңбаланып, оқылуы керек еді. Алайда жоғарыда айтып өткеніміздей «Жәмиғат тауарихтағы» антропонимнің жазылуы тек екі дауыссыз дыбыс – ЧШ пен ғана таңбаланған. Яғни «чаш» болып оқылуға ешқандай негіз жоқ. Сондықтан Шокан Уәлихановтың оқуындағы Чиш бек атауы дұрыс деп

қабылдаған жөн. Өйткені, мәтіндегі араб тілінен енген кірме сөз – антропоним сол тұстағы орта түркілік қадим жазу заңдылығын сақтап таңбаланған, екіншіден орта түркілік араб, ұйғыр (тік жазу немесе соғды жазуы деп те аталады) жазуларын жете меңгерген Шокан тарихи жәдігерліктерді оқуда қателесуі мүмкін емес. Ал В.В. Веляминов-Зерновтың Чеш (басқалардай Чаш емес) деп оқуында да Шоқан нұсқасындағы Чишке жақын дыбысталады. Себебі бұл есім сөйлеу нұсқасында Чис (арабтық) немесе Чес (орта түркілік) болып әртүрлі айтыла береді.

Жалайыр Қадырғалидің тарихи еңбегіндегі сөз болып отырған осы антропоним казактың тарихи-рулық шежіресінде де кездеседі. Атап айтқанда, Арғын тайпасының ішіндегі қазіргі Қанжығалы руының арғы аталары Шиш бек есімімен аталады. Бұған байланысты Қанжығалы Сакқұлақ бидің «Шежіре тарихында» мынандай дерек бар: «Арғын бабамыздың немерелері Толыбай жиырмаға, Маябоз он сегізге келген тұсында, Аксопы екі баласын түркімендерге, оның ханы Көроғлы ханға қызмет етуге жібереді. Хан Толыбайды өзіне атбегі етіп қабылдайды да, Маябозды теке-жәуміт (ахалтеке) жылқысын бағуға жібереді.

Толыбай түркімен қызына үйленеді. Оның жүкті кезінде Көроғлы хан Хорасанға жорық жасап, Хорасанның орталығы Раушан қаласын өзіне қаратады. Еліне қайтып келе жатқан жолда, көңілінің тасығандығынан болар, хан басындағы жығасын Толыбайға кигізеді. Елге оралғанда жұрт: Хан Толыбайға жығасын сыйлапты, «ханның жығасын» киген Толыбай, деп шуласады. Ақыры «хан жығасы» Толыбайдың екінші лақап есіміне айналып «қанжығалы» атанып кетіпті.

Қанжығалы Хорасан жорығынан оралғанда әйелі ұл табады. Көроғлы хан жеңіп алған Раушан шаһары құрметіне Қанжығалы баласына Раушан бек деп ат қояды. Одан кейін туған ұлына Шиш пайғамбардың есімін беріп Шиш бек деп атаған. Қажығалылар мұны қысқаша Ішпек деп атайды» (Еңсебаев.Т.А. Қанжығалы шежіресі. Павлодар, 2004, 53 б). Шежіре ауызша тарих, ішінде аңыз араласып келсе де, түбінде ақиқат бар. Сондықтан Жалайыр Қадырғалидың «Жәмиғат тауарихындағы» Арғын Чиш бекті

бүгінгі канжығалылардың аксақалдары өздерінің аталарына жатқызып жүргендері де шындыққа біраз жақын келеді. Бұған мынандай дәлелдер бар:

1. Түркі жұртының Орта ғасырларда Ислам дініне кіріп мұсылмандана бастауына байланысты көптеген түркілік антропонимдер де мұсылмандық атауға бейімделді. Әсіресе, Ислам дінімен байланысты пайғамбарлардың, әулиелердің, сахабалардың есімдері түркі антропонимдерінде кеңінен қолданысқа түсті. Соның бірі Шис (ауызекі тілде кейде Чит деп те атайды) пайғамбардың есімі. Шис Адам атаның Әбілдің өлімінен кейін көрген үшінші ұлы. Әбіл өлгенде Адам ата қатты қайғырған болатын, сол себепті Аллаһ тағала өзінің сүйікті құлы Адам атаға Шисті берді. «Шис Адам атадан білім алып көп нәрсе үйренген ғұлама еді. Ол адамдарға өнеркәсіпті, күн мен түнді өлшеуді үйретті және ол уақыттарда қалай ғибадат жасауды көрсетті», – дейді ислам ғұламасы Ибн Исхак. Бұл мұсылман түркілерінің арасында кең тараған діни аңыз болатын. «Шис» сөзінің мағанасы – Аллаһтың сыйы, нығметі дегенді білдіреді (Пайғамбарлар тарихы. Құрастырғандар. А. Қадыров, Ж. Жакипов, Қ.Қыдыралыұлы. Алматы, 2008, 42 бет). Сондықтан, Шис есімінің түркілік антропонимге енуі күмәнсіз жайт. Және де осы есім орта түркілік жазба ескерткіштерде көп кездеседі.

2. Дыбыстық құбылыстарға байланысты Шис атауы кейде Чис, Чиш/Шиш, Шейш болып та аталынады. Мәселен «Шаджарату түркіменде» (XVII ғ) – Адам өлер болды ерсе, Шейш атлы оғылыға айтады кім: «Мендің соң сен менің орнумға олтуруп ғаланларымға баш болғұл». Яғни жазба тілде де «Шейш» деп жазылған.

Сөздің абсолют басында «ч» аффрикат дыбысының қолдануы араб тіліне тән емес, ал көне және орта түркі тілінде бұл аффрикат сөз басында (анлауттта) жиі қолданыста болған. Көненің көзі реликт ретінде бұл дыбыс қазіргі қазақ тілінің Оңтүстік, Шығыс, Маңғыстау, Алтай қазақтарының диалектілерінде сақталынып, актив қолданылады (шай-чай, шын-чын, шыны-чыны, шәш –чәш. шөп-чөп т.б).

Сондықтан, орта түркілік жазба ескерткішіндегі араб негізді Шис атауының анлауыттағы ш~ч дыбыстық алмасуға түсуі таза тілдік құбылысқа тән. Сөздің соңындағы (бір ерекшелігі көне, орта түркі жазбаларындағы «шаш» сөзінің осы позициясында «ч» аффрикаты қолданылмаған) с~ш алмасуын да осындай құбылыс деп қарау керек. Сонда араб тілі арқылы енген Шис есімінің орта ғасырлық түркілік сөйленісте (дыбыстық құбылыстар, дыбыстық алмасулар тек ауызша тілде болады) Чис, Чиш, Шиш, Шейш болып әртүрлі аталуы заңды нәрсе.

3. Орта түркілік Чиш бек антропонимдік лауазымның (бек – лауазым атауы болғандықтан жазба ескерткіште бөлек жазылған) қазіргі қазақ тілінде Ішпек болып өзгеріске түсуі де осы тілдік заңдылыққа, яғни протезаға байланысты. Кірме сөздің алдынан басы артық дыбыстың қосылуы – протезалық құбылыс. Протеза кірме сөзді енген тілге икемдеп айтуға жеңілдету үшін қажет. Қазақ тілінде протезалық дыбыстар негізінен қысаң (ы, і, ұ, ү) дауыстылар: стакан-ыстақан; стол- үстел; шкаф-ышқап т.б. Сонда араб тілінен енген Шис, орта түркілік жазба ескерткіште сөз басында (анлауыттық) ш~ч және сөз соңы (ауслауыттық) с~ш дыбыс алмасуына түсіп Чиш, кейін жаңа түркілік қазақ тіліне бейімделіп (протезалық құбылыс) Іш болған. Негізінен тарихи даму тұрғысынан алғанда орта түркілік жазбалардағы «ч» мен «ш» бір дыбыс болып санылады, кейде екеуі бірінің орнына бірі алмасып қолданыла береді. Қазіргі қазақ тіліндегі аймақтық сөйленістер осыны айғақтайды. Қазақ тілінің диалектикалық сөздігінде сөз басында «ч» дыбысымен дыбысталатын 200-дей сөз бар (Диалектикелық сөздік. – Алматы, 2007, 677-685 беттер). Сонда араб тілдік дауыссыз дыбыстарға негізделген (консонанттық) түбірдің құрамындағы ЧШ дауыссыздары бір ғана Ш дауыссыз дыбысына айналған, яғни чш ~ ш болып өзгерген де кейін протезалық құбылыс арқылы Іш болып қалыптасқан.

Ал бек лауазымы қазіргі қазақ тілінде есіммен бірігіп кеткен. Яғни Чис бек есімді лауазым біріккен сөзге айналып Ішбек/ Ішпек антропониміне айналған. Бұл жерде дыбыс үндестігіне орай сөз соңындағы қатаң «ш» дыбысы екінші кіріккен сөз басындағы ұяң «б» дыбысын өзіне икемдеп қатаң «п» дыбысына

айналдырған. Яғни, Ішбек ілгерінді ықпалдың әсерімен Ішпек болып өзгеріске түскен.

Сонда антропонимдік өзгерісті жүйелейтін болсақ, Шис бек ~ Чис бек ~ Чиш/Шиш бек (кейде Шейш бек) ~ Ішбек ~ Ішпек тізбегін құрайды. Барлығы тілдік заңдылыққа бағынып сатылай өзгеріске түскен. Бұл тілдік сараптама негізіндегі дәлеліміз.

Ендігі мәселе Оразмұхаммедтің сол қол уәзірі Арғын Чиш бектің қазіргі Қанжығалалардың атасына қатыстылығы. Мұны анықтау үшін шежірелік, тарихи деректерге сүйеніп, жалпы Арғын тарихына үңілу қажет.

Арғындардың шығу тегі көптеген тарихшыларды қызықтырған, себебі олардың өзге тайпалардан (керей, найман, жалайыр, қоңырат, қыпшақ, үйсін және т.б.) өзгешелігі, жазба тарих бетіне XIV ғасырға дейін белгісіз болып келгендігінде. Зерттеушілердің көбі «арғын» этнониміне қатысты тарихи-салыстырмалы тәсіл арқылы түркі тайпасының түп атасы «ғұн» атымен байланыстырғанмен ғылыми негіздеме жоқ. Арғындарға қатысты В.В. Бартольд, А.Н. Бернштам сияқты ориенталист ғалымдарымен қатар Шокан Уәлиханов, Шәкәрім Құдайбердіұлы, Әлкей Марғұландардың да құнды пікірлері бар.

Әсіресе, Шыңғыс хан тұсындағы арғын тайпасы туралы деректер мардымсыз, әлі де зерттеуді қажет етеді. Шәкәрім шежіресінде: «...Бергірек заманда шежіреде арғынның біліне-тұғыны – Шыңғыс ханның үлкен баласы Жошы менен онан кішісі Шағатайға ел бөліп бергенде, солардың қол астында арғын деп аталады. Арғын дегені – арғындар деген сөз. Әмір Темір хан заманында және арғын атанып, осы Шыңғыс тауы менен Тарбағатайда жүргені анық. «Шыңғыс ханның өз тұсында арғын аты неге аталмаған?», – деген сөз туралы орыстың жазушылары әртүрлі сөз айтса да, ақырында «арғын Шыңғыс ханға соғыспай қараған шығар», – дейді. Менің ойымша, ол кезде арғындар найман ханына қарайды. Себебі Аристов сөзінде бұрын қара қытайдың алғашқы ханы Амбахан тұсында Байергун, яғни арғын айтылады да, найман жоқ. Және Аристов айтады: «Бұрын баярген яғни арғын күшті еді, Шыңғыс тұсында найман күшті болып, екі ханға қарап тұрды. Керейлер өз алдына бір ханға қарап тұрған

еді» дейді. Және Шыңғыстың баласы Шағатай қол астындағы елді айтқанда, «Арғын наймандарменен Еміл, Қаратал, Нұра өзенінде жүрді», – дейді. Осы сөздерден мағлұм болды – бір кезде арғын күшті болып, найман оған қарап, бір кезде найман күшті болып, арғын оған қарағандығы» (Шәкәрім. Түрік, қырғыз-қазақ ыәм хандар шежіресі. Алматы, 1991, 43-бет) деген жорамал жасайды.

Темір жорықтарына арналған деректерге қарағанда, арғындар XIV ғ. аяғында Алакөл көлі мен Қаратал өзенінің арасында тұрған, яғни олар бұрынғы орындарында қалған. Шағатай ұлысының құрамында болған арғындар Темірдің 1376, 1389 және 1390 жылдардағы жойқын шапқыншылықтарына ұшырады, одан кейін XV ғ. басында шығыстан жоңғарлардың шабуылы басталды да, 1456 ж. арғындар батысқа қарай кәдімгідей жылжып, Орыс ханның немересі, әйгілі Жәнібек ханның қарамағында болды. Шамасы, арғындар батысқа қарай 1400-1410 жылдары қозғалса керек. Өйткені, арғындар (қанжығалы руы) 1420 ж. Жәнібектің әкесі Барақ ханның Ташкент пен Ходжентке қарсы жорығына қатысады. Бұлардың барлығы Қадырғали Жалайырға дейінгі мәліметтер.

Жалайыр Қадырғали шежіресін зерделей қарайтын болсақ, Шыңғыс ханның оң қол, сол қолға бағынышты түмен, мыңбасы, жүзбасы әмірлері және әскерлері, кейінгі балалары Шағатай, Үгедей, Жошы, Толу қасындағы оң канат, сол канат бектері негізінен қазіргі қазақ руларынан Жалайыр, Маңғыт, Қоңырат және т.б. тайпалардан болғанын көреміз (Қ.Жалайыр. Шежірелер жинағы. Алматы, 1997, 61-76 беттер). Мұнда Арғындар туралы мәлімет айтылмайды. Тек ХҮІІ ғасыр басында Қасым хандығын басқарған қазақ сұлтаны Оразмұхаммедтің бірнеше билерінің бірі болған Арғын Чиш бектің аты ғана аталады. Негізінен хан жанынан табылып, кеңесші, серігі, жақын жолдасы болып жүрген Арғындар жайлы мәліметтер де аз емес. «Арғынның немересі Толыбай малға кедей, сөзге бай әрі сыншы болған, – дейді этнограф Ғ.Мұқатов, – ХҮ ғасырда Әбілхайыр хан ноғай, қазақ, өзбек халықтарын билеп, күшейіп тұрғанда сол Толыбай сыншыны өзіне сенімді серігі етеді. Достығының белгісі ретінде өзінің жығасын Толыбайға кигізеді екен» (Мұқатов Ғалымжан.

Қазақ шежіресі // Сарыарқа, 1993, №3-4). Екінші бір деректе Әбілхайырдың (1428-1465) ақылгөй қазысы Арғын Дайырқожа би болған дейді. «Біздің осындағы арғындардың арғы атасы Дайырқожа ханның сүйікті қазысы екен, әділ айтқандықтан «Ақжол» атаныпты. Және Қара Қыпшақ Қобыланды батыр да Әбілқайырға сүйікті екен. Екеуі ішінен жауласып жүргенде, бір күні далада Қобыланды батыр Дайырқожаны өлтіріп кетіпті. Әз Жәнібек хан біліп, Қобыландыны шарифат бойынша қысас қылып өлтіруге сұрапты. Әбілхайыр хан берейін десе, көп қыпшақ бұзылатын болған соң, бере алмай үш кісінің құнын алып бітім қыл деген соң, Әз Жәнібек хан өкпелеп кеткені, біздің қазақта мақал болып жүрген «Қара Қыпшақ Қыпшық Қобыландыда нең бар еді құлыным», – деген сөз Дайырқожаның сүйегін айналып жүріп жылаған әкесі Қыдан тайшы деген кісінің сөзі. ... Біздің қазақтың Арғын атасы Қотан ақын дейтұғын осы және бұл сөзге бір дәлел Арғын Жанак ақынның өлеңі:

«Алашта Арғын аға туған зерек,
Өзгеден ол кісінің жөні бөлек.
Арғынның түп атасы ақын Қотан,
Өлеңге бізден ұста болса керек»

(Шәкәрім. Түрік, қырғыз-қазақ хәм хандар шежіресі. Алматы, 1991, 23-б), – дейді, ұрпақтан ұрпаққа аманат боп үзілмей жалғасып жеткен, халық жадында сақталған ауызша тарих.

Осы оқиғадан кейін арғындар мен керейлер Жәнібек пен Керей сұлтанға ілесіп, Әбілқайырды тастап кетеді. Жәнібек пен Керейдің Моңғолстанға, Балқаш көлінің оңтүстігіне ығысу себебін де тиянақтай түседі. Бұл тарихи аңыз (яғни ауызша жеткен тарих, сондықтан, оның әртүрлі нұскасы болуы да мүмкін).

Негізінен, шейбанидтердің ішінде бірде-бір арғынның қалмауы осы қанды өкпемен түсіндіріледі. Баска рулар болса, бұл тұста шейбанидтер мен Жәнібек тұқымдарының арасында бөлініп кеткен, ал Мұхамед-Шейбани Түркістанды жаулағанда онымен бірге болған рулардың тізімінде арғындар кездеспейді. Қазақ хандығының құрылуы осы шақтан бастап жүргендіктен және қазақ хандығының құрылуына бірден бір себепкер болғандықтан арғындар осы халықтың құрамындағы аға орынды

алғаны күмәнсіз. Сондықтан, Орта жүздің ішіндегі рулардан ерекшеленіп «Арғын аға баласы» атануы да осы болса керек (Шәкәрім шежіресінде Арғынның аға болуына басқа деректер келтіреді). Арғындардың кейін Шыңғыс әулетінің қасында жоғары лауазымды қызметте жүруі де осы ағалық мәртебесі болуы мүмкін. Оған дәлел Шыңғыс ұрпағы Оразмұхаммедтің жанындағы арғын (қанжығалы) Чиш бектің болуы. Алайда Қазақ хандығының негізін қалаған аға баласы арғын руынан шыққан Чиш бектің өз елінен жырақтап Кермендегі Оразмұхаммедтің қасынан табылуы, оның санаулы бектерінің бірі болуы әлі де түйіні шешілмеген, зерттеуін күтіп тұрған мәселелер.

Енді, осы айтылған деректі сараптайтын болсақ, Қанжығалы атанған Арғын Толыбай XV ғасырда Әбілхайырдың қасында болса, онда оның ұлы Чиш бектің арасы екі ғасырға алшақтап кетеді де бұл шындыққа жанаспайды.

Ал екінші деректегі Қодан тайшының екінші ұлы Қаратайдан бастап таратсақ онда Чиш бекке дейін тоғыз ата болады (Еңсебаев Т.А. Қанжығалы шежіресі. Павлодар, 2004, 35-бет). Дайырқожаның өліміне байланысты оқиға XV ғасырдың 50 жылдарының орта тұсына келсе, (Жәнібек пен Керейдің Шу бойына көшіп келуі 1457 жылдар шамасы) сонда Қодан тайшының ұлы Қаратай XV ғасырда (шамамен 1410 жылдары дүниеге келді деп шамаласақ) өмір сүрсе, онда Чис бекке (туған жылын шамамен 1568 жылдар деп алсақ) дейінгі аралықтағы ұрпақ жалғастығы 17,5 жасқа келеді. Ал енді төменен жоғары өрлесек, Қанжығалы Бөгенбай мен Чиш бек атасының арасында жеті ата бар (Қанжығалы шежіресі, 418-421 бет). Бөгенбай 1680 жылы дүниеге келсе, Шишбек атасын шамамен 1568 жылы туған десек (1602 жылы Оразмұхаммедтің қасында би болғанда жігіт ағасы жасында 40-45 терде болуы мүмкін) онда аралары 128 жылды камтиды, сонда әр атаның арасы 16 жастан келіп отырады. Әрине, ауызша шежіреге сүйенгендіктен, ата-тектің туған жылдары, өмір сүрген уақыты нақты болмағандықтан біздің есептеуімізде біраз ауытқушылықтар да жоқ емес. Дегенмен «Он үштегі отау иесі». – салт-дәстүрімен қарасақ, бұл дерек шындыққа біраз жақындайды.

Сонда Қадырғали Жалайырдың шежіресіндегі антропонимді зерттеген тәсілдерден (тілдік сараптамалық, тарихи-салыстырмалы, ата тектік, ұрпақ жалғастығы) шығатын қорытынды бойынша 1602 жылы Оразмұхаммед сұлтанның бегі болған Арғын Чис бек қазіргі Қанжығалылардың атасы болып шығатынына еш күмән туғызбайды. Өйткені, Түркіменстан, Кавказ, Қырым түбегіндегі ауа жайылған арғындар арасынан Чиш бек атымен аталатын тарихи тұлғаны кездестірмедік. Арғындар туралы зерттеу жүргізген шетел, орыс, казак ореанталистері де бектік лауазымға жеткен осы рудың, осы аттас тұлғалары жөнінде ешқандай мағлұмат бермейді.

Екіншіден, Оразмұхаммедтің қасындағы бек, би, уәзірлері Қазақ хандығы құрамындағы ру-тайпалардың (жалайыр, арғын, маңғыт т.б) адамдары болғандықтан арғын Чиш бектің қазақ, соның ішінде, қанжығалы руынан болуы да еш күмән туғызбайды. Біздің дәлеліміз осы.

Түйіндейтін болсақ, енді осы арғын (қанжығалы) Чиш бекті ары қарай зерттеп, оның тарихи тұлғасын ашу үшін қосымша архив құжаттарын қарастырған жөн. Ә. Марғұланның деректеріне сүйенсек, Оразмұхаммедтің қолжазбалары, кітаптары, хаттары сақталған «күміс сандық» сұлтан өлген соң Патша архивіне өткізіліп, XVII-XVIII ғасырларда сонда сақталған, кейін XIX ғасырдың ортасына дейін Ресей Ғылым Академиясының Азия музейінде болған (Марғұлан Ә. Күміс сандық құпиясы // Қазақ әдебиеті. 1981 ж. 1 январь). Сонда бір дерек болуы да мүмкін.

Басты мақсат – Арғын (қанжығалы) Чиш бек туралы ауызша, жазбаша деректерді жинастырып, оны бүкіл қазақтың тарихи тұлғасы ретінде танғанымыз орынды. Сонда ғана біздің тұғырымыз жоғары, елдігіміз еңселі болмақ.

**АҚКӨЛ - ЖАЙЫЛМА - ҰЛЫ ДАЛАНЫҢ
ТАРИХИ ОРТАЛЫҒЫ**

Әулиелі Аккөл (Аккөл – Жайылма) – ұлан-байтақ казак жерінің орталық бөлігіне орналасқан әдемі аймақ. Көне және ортағасырлық шежіре деректері мен тарихи жазбалардан бұл аймақ туралы аздаған мәліметтер кездеседі. Соларға қарап отырып Аккөл – Жайылманың казак тарихындағы орыны Баянаула, Қаркаралы, Ұлытау сияқты тарихи орталықтардан бір де кем емес екенін аңғарамыз. Тек осы күнге дейін жетіспей тұрғаны зерттеулер еді.

2004 жылдан бастап осы аймақта С. Торайғаров атындағы ПМУ-нің Х. Арғынбаев атындағы этноәлеуметтік ғылыми зерттеу орталығы кешенді ғылыми жұмыстарын атқарып келеді. 2007 жылы бұл жұмысқа Павлодар облыстық тарихи-өлкетану мұражайы қосылып зерттеу жұмыстары ерекше қарқын алды. Ең басты мақсат: Аккөл – Жайылма өңірінің казак тарихында алатын орнын анықтау, тарихи және этнографиялық ескерткіштерін сипаттау және есепке алу, барлау қазба жұмыстарын жүргізу. Осы аймақтың дәстүрлі этнографиясын зерттеу арнайы жүргізілді. Бұл жұмысты университет ғалымдары мен студенттері Потанин атындағы облыстық тарихи-өлкетану мұражайымен бірге атқарды. Өткен жылдардағы жұмыстардың барысында Аккөл жағасынан Қаражар елді мекеніне 2 шақырым жерде казак зиратының ішінен (Қара оба) ортағасырлық тамаша ескерткіштің және қаланың сұлбасы табылды.

Біздің зерттеулеріміздің нәтижесіне қарағанда бұл ескерткіштер ноғайлы, яғни Алтын Орда заманына жатады. Жалпы Аккөл – Жайылма Алтын Орда заманында Шайбан тұқымының ұлыс құрған ірі саяси және культтік орталығы. Сонымен қатар маңайда кимақ-оғыз дәуірінің қорғандары кездеседі. Ортағасырлық ескерткіштердің көпшілігін казак

бейіттері басып кеткен. Бұл жағдай көне жәдігерліктердің сақталуына тамаша жағдай жасаған.

Ақкөл – Жайылма маңындағы ескерткіштер тек бұл жағалаумен шектелмейді. Көлдің оңтүстік жағасында Асан қайғы тасы, Төйте әулие ескерткіштері, Исабек ишан зираты, көлдің шығысында Әулие ағаш, Шідерті өзені бойында Ақжар-Сасай деген жерге Сағынайдың асында атакты Құлагерді сынаған Күреңбай бейіті, т.б. ескерткіштер орналасқан. Сонымен қатар біздің ізденістеріміздің нәтижесінде Ақкөл – Жайылма тарихына қатысты орта ғасырлық жазба ескерткіштері мен тарихи аңыздар аныкталып отыр. Бұл мақалада осы дерек көздерін пайдаланып Ақкөл – Жайылма өңірінің қазақ тарихындағы орнына баға бермекпіз.

Кіріспе ретінде

Ақкөл – Жайылма өңірі Өлеңті және Шідерті өзендерінің төменгі ағысындағы ұлан-байтақ жерді алып жатыр. Жалпы алғанда бұл алқаптың жер көлемі екі ауданды (Екібастұз және Ақтоғай) камтиды. Ақкөл – Жайылма ұғымына Өлеңті-Шідертінің төменгі ағысы, Ақкөлдің өзі (Аулие көл), Ақкөлден төмен түсетін Дуана өзенінің бойы, одан әрі орналасқан көлдер жүйесі (Бәсентейін, Қылды көл, Сасық көл, Өмірзақ, Бозайғыр, Ашыкөл, Көктөбе, Тоққылы) енеді.

Қазіргі географиялық есеппен Ақкөл – Жайылма аймағының координаталары $52^{\circ}34' - 51^{\circ}22'$ солтүстік ендік және $73^{\circ}10' - 76^{\circ}14'$ шығыс бойлық. Алып жатқан жер көлемі шамамен 9,5 мың шаршы километр.

Өлеңті өзені – ұзындығы бойынша облыстағы үшінші өзен. Павлодар облысы территориясында ағатын өзеннің ұзындығы 273 км. Ақмола облысының Белоярское ауылынан оңтүстікке қарай 3 шақырым жерден басталып солтүстік-шығысқа қарай ағып, Павлодар облысының бұрынғы Екібастұз совхозы, қазіргі Төртүй селолық округіне жататын Қаражар (бұрынғы аты – Қаражыра) ауылы тұсынан екіге бөлініп, бір саласы Аулиекөлге (Ақкөлге), бір саласы Жаманкөлге құяды (Коорд.: $52^{\circ}11'$ с.е.

74°45 ш.б., теңіз бойынан 126,4 м биіктікте орналасқан). Екі көл бір-бірімен іргелес орналасқан.

Ақкөл Өлентінің суынан толып, деңгейінен асқан уақытта су солтүстікке қарай Жайылмаға түседі. Негізгі Ақкөл суы Дуана өзені (қазіргі уақытта дамба – бөгет салынып тоқтатылған) арқылы тұтас көлдердің үлкен жүйесіне барып құяды. Қазақ түсінігінде Ақкөл – Жайылма өңірі шаруашылыққа өте ыңғайлы деп есептелінеді. Әрине, казактың көшпелі мал шаруашылығы үшін бұл өңірдің ерекше қызықты болуы заңды. Сол себептен казак ауызында ертеден «Шідертінің суы – бал, Өлентінің шөбі – бал», – деген асыл, канатты сөздер сақталған.

Қалың камыс басқан Ақкөл мен Жаманкөл жағалары қысқы коньска өте ыңғайлы. Ф. Щербина бастаған ХІХ ғасырдың соңы мен ХХ ғасырдың басындағы жүргізілген статистикалық зерттеулерден бұл арада казактың көптеген, бай қыстауларын кездестіреміз. Сол қыстаулардың орынын кәзіргі күнде де көруге болады. Қысты күні көл жағалаулары бір жағы суықтан пана, екінші жағынан азық. Әлі күнге жергілікті ел қысты күні малын далада, тебінде ұстайды. Шөпті тек аса кажеттілік болмаса пайдалана қоймайды. Бізге дерек берген Қыздарбек ақсақал Қараоба маңында қыстаған елдің жазда Қойайырған, Сарыөзек деген жерлерді жайлағанын, ертеде бұл өңірдің шөбі калың, бітік, биік болатынын, ат капталынан келетін шөптің арасында бала адасатынын айтады.

Ақкөл – Жайылма өңірінің тағы бір қасиеті – көлдер жүйесі аң мен құска, балықка бай. Дала құстарынан үйрек, каз, италаказ және балықтың көптеген түрлері кездеседі. Ақкөл – Жайылма аумағында орналасқан ауылдардың қатарына – Тай, Көксиыр, Ақкөл, Төртүй, Шідерті (Зеленая Роща), Қаражар, Шұға қосамыз. Революцияға дейінгі кезеңде бұл аймак Павлодар уезінің Ақкөл болысының құрамына енген. Рулық құрамы жағынан да бұл аймақ өте қызықты болып келеді. Мұнда негізінен Қанжығалы, Бәсентиін, Қозған, Найман бергін келіп коньстанған қыпшақ ру тармақтарынан тарайтын казактар мекен етеді.

Қаражар ауылы

Жоғарыда аталған ауылдардың ішіндегі этнографиялық тұрғыдан аса зор қызығушылық тудыратын – Қаражар ауылы.

Бұл ауыл Ақкөлге (Әуликөлге) ең таяу орналасқан елді мекен. Атақты Естай ақынның туған ауылы. Сондықтан, казак өнерінің ордасы болған жер. Нағыз өнер тарландары осындай жерлерден шығады.

Ақкөл жағасына орналасқан Қаражар ауылы кәзіргі түсініктер бойынша ауқатты ауыл қатарына жатқызуға болады. Оның негізгі белгілері – ауылда орналасқан 18 үйдің әр біреуінен орта есеппен 40-50 сиыр жайылымға шығады. Ең дәулетті дегендерінде 100-ге тарта жылқы, сол көлемде сиыр, қой, құс бар. Машина, мотоцикл ауылдың әр-бір үйінде кездеседі.

Ауыл тұрғындары жаз бойы балықпен, құспен көректенеді. Оның өзі мал басының өсуіне аса қолайлы жағдай жасайды. Жалпы ауыл өте малсақ, малжанды ауыл. Сауданың жөнін, ақшаның құнын жақсы түсінеді. Тіпті, ауыл тұрғындарының жаз күні бие саумауы да шаруашылық мүддесінен туындайды. Жылқыдан көрі бұл ауыл үшін сиыр бірнеше есе пайдалы.

Қаражар ауылының адамдары негізінен аңшылыққа да бейім, балықшылықты жақсы игерген. Қайық жасайтын (сайтан қайық), ау тоқитын, қаза құратын (қамыстан жасалатын балық аулау құралы) қолы епті, өнерлі адамдары бар. Қаза – бүгінгі күні Қазақстанда тек Ақкөл – Жайылмада ғана кездесетін ерекше құрал. Сырдың бойында және Ертісте кездесетін Қазалы атаулары, осы «қаза» құралымен байланысты. Көлдерге, тұйық суларға құрылатын қаза елді қысы-жазы балыққа кәні кылады. Сібір түркілерінде осы сияқты балық аулау құралын «түнек» деп атайды. Қамшы, жүген, ағаш жабдықтарды өздері қолдан, дәстүрлі негізде жасап ала біледі. Бұл тұрғыдан Қаражар ауылы дәстүрлі этнографиялық орта есебінде тарихшыларды қызықтырады. Әулие көл маңында орналасқан Тай, Шұға, Көксиыр, Токкылы (Ток көл) сияқты

ауылдар да терең этнографиялық зерттеуге сұранып тұрған сияқты.

«Қараоба» ескерткіштері. Ақкөл – Жайылма тарихы туралы айтқанда ең алдымен тілге тиек болатын Ақкөл жағасында орналасқан ортағасырлық ескерткіштер. Тарихи қоныс орыны мен архитектуралық құрылыстар көне дүниенің тылсым сырларын бүгінгі күнмен байланыстырып тұрған алтын көпір есепті.

«Қараоба» ескерткіштері Қаражар ауылынан екі шақырым жерде, Ақкөлдің жағасында орналасқан қазақ зиратының ішінде. Қазақ зираты тарихи қорым есебінде – бірнеше дәуірдің (бірнеше мыңжылдықтың) ескерткіштерін қоршап жатыр. Бұл жерде тас дәуірінің еңбек құралдары, қола дәуірінің қыш ыдыстарының сынықтары, ортағасырлық қорғандар мен қала орыны, көне кірпіш зауыты кездеседі. Бізді, әсіресе, қызықтырған екі төбешік (Қара оба 1, Қара оба 2) зираттың күн батыс жағына қарай орналасқан:

Қараоба 1 – биіктігі – 2 м., солтүстіктен оңтүстікке қарай – 25 м., батыстан шығысқа қарай – 30 м. Көл жағалауынан 80-100 м. жерде орналасқан

Қараоба 2 – биіктігі – 1,7 м., солтүстіктен оңтүстікке қарай – 24,5 м., батыстан шығысқа қарай – 25 м. Көл жағалауынан 100-115 м. жерде орналасқан

Төбелердің үстінде қызыл (күйдірілген) кірпіш қалдықтары шашылып жатыр. Сирек те болса арасынан көк шыны (глазурь) жалатылған кірпіш сынықтары кездеседі. Төбелердің үстінде кірпіш күйдіруден қалған шлак қалдықтары да кездеседі. Үшінші бір мәселе төбелер маңында орта ғасырлық қыш ыдыстарының кездесуі.

Археологиялық-барлау жұмыстарының нәтижелері

«Қараоба» төбелерінің тарихын, хронология, жобасын, архитектуралық негізгі белгілерін анықтау мақсатында біз екі төбеге де назар аудардық. Бұл этноархеологиялық барлау жұмыстары ескерткіштің қай заманға жататындығын, маңыздылығын анықтау және оның паспортын жасау үшін

кажетті амал. «Қара оба» казу барысында табылған заттардың сипаттамасы:

Қараоба 1 – қызыл (күйдірілген) кірпіш сынықтары, тұтас қызыл кірпіш (25х25х5), сыртқы, әшекейлейтін қызыл кірпіш (облицовочный кирпич), кейбіреулерінде араб жазуы мен балық тәріздес сүреттер кездеседі, сыртын әшекейлейтін ою-өрнекті керамика плиткалары, көк шыны (синяя глазурь) жалатқан күмбездің кірпіш сынықтары, ою-өрнектелген, көк шыны жалатқан кірпіш сынықтары.

Қараоба 2 – қызыл (күйдірілген) кірпіш сынықтары, тұтас қызыл кірпіштен (25х25х5) қаланған мазардың іргесі, сыртын әшекейлейтін ою-өрнекті керамика плиткалары, шлак.

Табылған ірге қалдықтарына және заттарға сүйене отырып құрылыстың алдын ала жобасын беруге болады. Ескерткіштер мазар типтес құрылыс екені сөзсіз. Олар Орталық Қазақстандағы Жошы хан мазары сияқты қызыл кірпіштен көтерілген, көк күмбезді, әшекейленген порталы болған құрылыс болса керек. Сонымен қатар табылған кейбір заттардың (сыртын әшекейлейтін қызыл кірпіш (облицовочный кирпич), сыртын әшекейлейтін ою-өрнекті керамика плиткалары, ою-өрнектелген көк шыны жалатқан кірпіш сынықтары) мысалдары, өзінің орындалу технологиясы мен әсемдігі жағынан Ұлытаудағы орта ғасырлық ескерткіштерден әлде-қайда жоғары. Бұл фактілер бұрын далалық өлкеде табылмаған ерекше-көркем тарихи ескерткішке тап болғанымыздың дәлелі. Ескерткіштерді жобамен Алтын Орда заманының (құрылыс типі, құрылыс материалдары, араб жазуы т.б. сипаттары бойынша) құрылысы деп болжауға болады.

Ақкөлмен қатар жатқан Жаманкөлдің шығыс тұсынан Жайылмаға түсетін Дуана өзеніне дейінгі бірнеше километрлік алқапта терең қазылған (ені 9-10 метр) ордың ізі жатыр. Бұл не көне замандағы ирригациялық құрылыстан, не ортағасырлық бекініс – ордан қалған белгі. Қалай болғанда да кесенелер орналасқан (Қараоба) алқап жан-жағынан жақсы бекінген, алынбас қамалға ұқсайды. Бұл туралы осы жерде мекен еткен Қыздарбек, Кәкен ақсақалдар ескі аңыздарды айтып отырады.

Біздің Шідерті мен Өленті өзендерінің төменгі ағысы – Аккөл – Жайылма маңындағы зерттеу жұмыстарымызға дерек берушілер сол елдің жергілікті қариялары болды:

Шұға ауылынан 84 жастағы Әмренов Қыздарбек;

Төртүй ауылынан – Байниязов Қайыртай, Жылқыбаев Жарлығапберді;

Қаражар ауылынан – Тәшімов Кәкен.

Қаражар ауылынан бізге дерек беруші Кәкен аксақалдың айтуына қарағанда «Бұл жерде қалмақ пен қырғыздың соғысы болған. Бұл төбелер солардан қалған екен-мыс. Бұл ноғайлы заманы екен», – делінеді. Информаторлар «қырғыз» деп Алтын орда заманында далалық өлкені қоныстанған ноғайлы руларын айтып отыр деп есептейміз.

«Бір жолы қалмақтар «Қараоба» елін шаппак болып орға дейін келеді. Бірақ, ордан әскер өте алмай, тек қалмақ әскерінің қолбасшы батырының аты ер-тұрманымен өтіп кетеді. Содан көл жағасын мекендеген ел сол ер-тұрманды атты көріп бір түнде көшіп кеткен екен». Бұл әңгіме (дерек) ноғайлының ала тайдан үркіп бір түнде көшіп кетті делінетін әңгімесін еске түсіреді: «Ноғайлы мен қалмақтың жаугершілік заманы екен. Бір түнде ноғайлы ауылдарының жылқысы ішінен бір ала тай енесінен адасып калып, шұрқырап бүкіл жылқыны үркітеді. Жау келген екен деп жылқының соңынан ел үркеді. Осыдан ноғайлы елі жұртын қалмаққа тастап бір түнде көшіп кеткен екен-мыс деген әңгіме калыпты (шықан шығармаларын қараңыз).

М.-Ж.Көпейұлы шежіресінде Аккөл – Жайылма бірнеше рет айтылады. «Ақтабан шұбырынды – Алқакөл сұлама» оқиғаларына арналған шежіре бөлімінде М.-Ж. Көпейұлы Орта жүз руларының Сарыарқа жерінде қоныстануы туралы айта келіп: «Қанжығалы мен Бәсентиін Баянауылға келіп орнығыпты. Сүйіндік келіп қоныстана бастаған соң, бұлар одан да сырғып Аккөл – Жайылмаға түсіп кетті», – деп жазады (Көпеев М.-Ж. Қазақ шежіресі. – 9 б.).

Мәшһүр жазбаларындағы Аккөл – Жайылма Баянаула сияқты қадірлі жер аттарымен қатар, деңгейлес аталып отыр.

Тек Ақкөл – Жайылма жері Баянаулдан көрі ой өңір, сол себепті шежіреші «түсіп кетті» дейді «көшіп кетті» деудің орнына.

Ақкөл – Жайылма жеріндегі ескерткіштер туралы Мәшһүр былай деп жазады: «Шідерті өзенінің аяғында Ақжар, Сасай деген ноғайлылардың егін егіп, кент салып, тақ құрған, Бұқар, Қоқан хандары сықылды орда жасатқан жері екен. Өлеңтінің аяғында «Қара оба», «Сары оба» деген екі төбе – Қарабай мен Сарыбай деген екі байдың қоныс қылған екен, бұл екеуі де казак байлары. Сол Сарыбайдың жалғыз қызы Баянсұлудың туған жері – Баянаула тауы...» (Көпеев М.-Ж. Сарыарканың кімдікі екендігі. – Қазан, 1907. – 3 б.).

Бұл әңгімеден түйетін мәселе Ақкөл – Жайылма тарихы Алтын Ордамен байланысты болғанымен, түп-тамыры одан әрірек. Қазақ түсінігінде «оба» көне дәуірдің (ерте көшпелілер) ескерткіштеріне катысты колданылады. «Қозы Көрпеш-Баян сулу» жырына мазмұн болған оқиғалар мен түсініктер өте ерте заманға тиесілі екенін академик Ә. Марғұлан майын тамыза жазған.

«Қозы Көрпеш – Баян сұлу» жыры ерте көшпелілер дәуірінде қалыптасқан жер-су атауларына шолу жасай отырып – Сарыарқа, Жетісу атаулар қатарында Ақкөл – Жайылманы да жыр мазмұнына енгізген.

Егер біз жыр мазмұнын мұқият талдасақ жыр қаһармандары Қарабай мен Сарыбайдың қоныстары Өлеңтінің аяғында болғанын, осы жерден көшіп Аягөзге беттейтінін көрер едік. Бұл өте көне заман екені жырдың негізгі идеясынан және мазмұнынан да көрінеді:

Қарабай әуелден-ақ жарым есті,
Қыз беріп, әуел неге «кұдай» десті.
«Қызымды жетім ұлға бермеймін», – деп,
Аяғын Өлеңтінің өрлей көшті.
Мамабике қайғымен тарылады,
Кұдасына «көшпе» деп жалынады.
Өлеңтінің бойынан көшкен күнде,
Қарабайдың сабасы жарылады.
Қарабайдың сабасы қорлы болды,

Қырық кара нар арықтап жолда калған.

Қарбайдың сабасы жарылған жер,

Ақкөл мен Жайылма сонан калған.

Кейін келіп осы ескі қонысқа Алтын Орда дәуірінде Шайбан әулетінің пантеоны – ескерткіші салынуы әбден мүмкін.

Үшінші дерек Өтеміс қажының «Шыңғыс-наме» кітабында кездеседі. Бұл ХҮІ басында шежіреге негізделіп жазылған еңбек:

«Ол мәһалда Шайбан-хан нәсілінен Маңқұтай оғлы Кызыр-оғлан тәрләр әрдә. Сайын-хан (Бату-хан – Ж.А.) салғаған Маңқұтайдың йурты Ақ-Көл тегәндә әрді. Өзгә оғланларындан айырылып йуртындә болмақының жәнәтін йуқарыдә зікр қылыб туруп біз.

Әлкіссә, бегім (Тайдолла – Ж.А.) мәзкүр Кызыр-оғланны үндәтіб әлтіб Сайын-хан тәхтіндә Сарай виләйәтіндә хан қылды...

Ол мәһәдлдә Шайбан-хан нәсілдің Маңқұтай оғлы Кызыр қожа (Жошы. – Ж.А.) ханның өзгә зәфісіндін болған он йеті оғлұнының нәбәрәләрін билән Қыйат Ысатайғә кошун бәрді...» / Утемиш хаджи. Чингиз-наме. – Алматы, 1992. – 136 с./.

Өтеміс қажының жазуына қарағанда Шайбан (Сыбан, Шибан) ұлысы Ақкөл – Жайылмаға Сайын ханның (Бату) бұйрығымен ие болған. Негізінде одан да ертерек осы жерге қатысты болса керек. Шыңғыс хан Жошыдан туған он жеті ұлдың тек үшеуіне ғана үлес беріпті делінеді ескі аңыздарда. Олар – Орда Ежен – Сарыарқа одан әрі Сырмен Алтай арасы, орталығы Ұлытау – «Күміс босағалы көк орда», Бату осы Ұлытаудан батысқа дейінгі жерге ие болды «Алтын босағалы Ақ орда», одан кейінгі Шайбан Орда Ежен мен Бату арасындағы жерге ие болды, яғни Ұлытаудан Ертіс, одан әрі Ібір-Сібір жұрты «Болат босағалы боз орда». Кейіннен Бату батысқа жылжып жеті жылдық соғыстан кейін (1235-1242) Шығыс Европа, Русь, Кавказды билеп отыру үшін Еділ бойында (Сарай-Бату) астана салдырды. Сол кезеңде Шайбанға тиесілі жер көлемі ұлғайып орталығы Ақкөлге орныққаны байқалады.

Өзбек хан тұсында Жошы тұқымының бәрі қыйат Исатайға берілген уақытта Шайбан тұқымының оғландары аталарының атағы арқасында өз қоныстары Ақкөл бойында ешкімге бағынбай

қалған. Бердібек хан өлгеннен кейін (1359 ж.) Бату тұқымынан хандыққа лайық адам табылмай Ақкөлден Қызыр хан Алтын Орда билігіне келеді.

Әбілғазының жазуына қарағанда Шайбан, ағасы Сайын ханнан үлеске Орда Ежен мен Бату хан шекарасындағы жерлерді алған:

«Отырар жерің ағам Ежен мен менің арамда болсын. Жазда Ырғыз, Сауықта (Торғай), Ор, Електен Орал тауына дейін Жайықтың күн шығыс жағын жайла, қыста Арақұм, Қарақұм, Сыр суының бойын, Шу, Сарысудың аяғын қыста» /Әбілғазы. Түрік шежіресі. –120 б./. Осыдан кейін Шайбан хан кәрел жұртына бір ұлын жақсы бектерімен және елімен көшіріп жіберіп өзі жұртында қалады.

Ақкөл қалашығы туралы деректер атақты ортағасырлық көпес Бадр ад-дин Хасан ар – Румидің хабарларында кездеседі. Ол Алтын Орда /ол кезде Өзбек ханның билігі жүріп тұрған уақыт/ шекарасының Жейхұннан басталып Хорезм, Сығанақ, Сайрам, Жаркент, Женд, Сарай, Мажар, Азак, Акшакерман /бұл қала Қырымда/, Кафа, Судак, Саксин, Уекк, Бұлғар қалаларын қамтитынын жазады, оған Сібір және Ібір, Башқырд /тексте солай/ және Чулыман өлкелері енеді. Бір жақсысы Хасан ар-Руми өзі жүрген жерлердің ара қашықтығын, ерекшеліктерін нақты есептеп беріп отырады: «Темір Қақпа» яғни Баку қаласының маңынан Ібір-Сібір арқылы Қытайға керуен бес ай бойы жүріп барады, – дейді көпес. Бұл бес ай дегеніңіз мемлекеттің жерінің ұзындығы, ал ені Жейхуннен Дунайға дейін... Сейхуннен Дунайға шейін төрт айлық жол, Сейхун мен Жейхун арасы 15 күндік, енді Жейхун мен Жайық арасы 15 күн, ал Жайық пен Еділ арасы 10 күн. Еділден Донға дейін- бір ай...»

Хасан ар-Руми өзге саяхатшылар ылғи да шатастыратын мәселелерде аса біліктілік танытады. Мысалы, оның жазуынша Жейхун өзені Кулзум теңізіне /Каспийді айтады/ құяды деу қателік, «шын мәнінде ұзындығы 100 фарсахтай /әр фарсах –7-8 км. / болатын Тұзды көлге /Арал теңізін айтып отыр/ құяды». Көпестің айтуына қарағанда ерте уақытта Тұзды көлді Хорезм

теңізі деп атаған, оның ортасында Жәгір аталатын тау бар / Барсакелмес аралы-?/.

Ал Ирбилидің Бұлғар туралы айтқан «Оның ең қысқа түні 4,5 сағатқа созылады – ол Қыпшақ елінің ең даңқты қаласы» дегеніне байланысты Хасан ар-Руми өз сөзін жалғастырады:

«Шын мәнінде мен Бұлғар қаласындағы есепші-астроном Масудпен намаз уақытын есептедім, – дейді көпес, әртүрлі астрономиялық құралдарды пайдаланып біз расында да ол жердің түні жаз айларында 4,5 сағаттан аспайтынын анықтадық. Енді тексере келе Қыпшақ даласында одан түні қысқа жерлер бар екенін білдім. Мысалы, Ақкөл деген кішкене қалада жазғы қысқа түн бар болғаны 3,5 сағат, яғни Бұлғардан бір сағатқа кем. Бұлғар мен Ақкөлдің арасы (яғни Қазан қаласы мен Ақкөл арасы) 20 күндік жол, Ақкөлден әрі Ібір мен Сібір, одан әрі Чулыман. Саяхатшы Чулыманнан Шығысқа қарай жүрсе алдымен Қаракорымға, одан кейін Қытай жеріне келеді». Егер Чулыманнан Батысқа қарай жүрсеңіз, дейді, – көпес, сіз орыстардың жеріне келесіз, ал одан кейін франктердің жері басталады, осылай Батыс теңізіне жақындайсыз». /қараңыз: Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. Извлечения из арабских сочинений, собранные В.Г. Тизенгаузенем. СПб., 1884. 176-бет/.

Біздің бұл мәселеге байланысты қарастырған әдебиетте жазғы ең қысқа түн Сарыарканың осы тұсында анық белгі береді. Бұл ай қазақша айтқанда қырық күн шілденің орта тұсы. Ендеше Ақкөл – Алтын Орда заманында көпестер мен елшілердің ат басын тірейтін белгілі қаланың бірі.

Далалық өңірді мекен еткен Шайбан тұқымының жауынгер болғандығын В.В.Бартольд, Лэн-Пуль т.б ғалымдар атап көрсеткен.

В.В.Бартольд: «Из всех частей, на которые распались владения Джучи, во владениях потомков Шибана более всего преобладала кочевая жизнь; тем не менее, и здесь в течение более 200 лет власть могла оставаться в руках членов одного и того же ханского рода – явление довольно редкое у кочевников. Менее всего затронутые городской культурой, потомки Шибана остались более всего верны воинственным традициям кочевников».

и потому могли выступить в роли завоевателей в такое время, когда могущество династии Чингиз-Хана почти везде находилось в полном упадке»-, /Бартольд В.В. Двенадцать лекций по истории турецких народов Средней Азии //Собр. соч. т.5. М.,1968/, – деп жазады.

В. Бартольд көшпелілердің соңғы қозғалыстарын – Шайбан әулетінің Алтын Орда тағына таласуын, Сібір хандығын, Әбілқайыр құрған «Көшпелі өзбек мемлекетін» т.б. айтып отырғаны күмәнсіз. Осыдан кейін 1428-ші жылы Әбілқайырдың Сібірде Чимгу-турада хан көтерілуі, Көшімнің Ібір-Сібірді билеуге «Қазақ даласынан» баруы түсінікті болады. Ақкөл сол заманның қасиетті жәдігері. Көшім хан осы жердің тумасы.

Ақкөл – Жайылма өңірінің Еуразия көшпелілері үшін тарихи саяси орталық болғанын дәлелдеу үшін көптеген деректерді келтіруге болады. Тіпті бертінгі қазақ заманында да Ақкөл – Жайылма жерінде хан сайлаулары өтіп тұрған. Соның бірі 1817 жылы 30 мамыр күні осы жерде Орта жүздің ханы болып Баракұлы Бөкейдің сайлануы. Абылай тұқымының беделін түсіру үшін бұл жиынға Ресейдің әскер басылары да келген және өзге қазақ сұлтандарының Ақкөл – Жайылмаға жинауына тікелей ықпал жасаған. Жеке Сібір корпусы генерал-лейтенант Глазенаптың Ертіс бойындағы елдің сұлтаны Шаншар Сұлтанмәмедұлына хаты: «Благодарю Вас покорнейше, почтеннейший султан, за усердие Ваше, причем нужным считаю вас не оставить своим приездом к 30 числу мая на озеро Джайылму для бытия при церемониале хана Букея, на котором я сам предполагаю присутствовать».

Ақкөл – Жайылма өңіріне катысты қазақ аңыздары терең зерттеуді қажет етеді. Себебі миф-әфсана, немесе батырлық жыр (Қобыланды батыр, Көрұғлы) түрінде сакталған бұл аңыздардың кілті көне заман тарихында, тілдің этимологиялық құпияларында. Солардың бірі – Мәшһүр жинақтарында кездесетін «Алтай туралы» делінетін аңыз. Соның толық нұсқасын берейік.

«Алтай жігіт күнінде жүгенін беліне байлап алып, жаяу барып, Қаңжығалы Пісбек байдың жылқысын баққан. Ішбек, Пісбек деген екі ағайынды байлар екен. Сонда Пісбек бай іңірде

өз колынан арқандаған атын түні бойы қарап, орнынан таба алмай, әуре болады екен. Таң атса, шөптің отында, судың тұнығында арқандаулы тұрғанын көреді екен. Бабы Алтай жылқының өрісінен келіп, байдың арқандаған атын бір түнде үш жылжытып арқандайды екен. Малға аса жаны ашып карағандығы байдың көңіліне ұнап, Алтайға әбден ден қойыпты.

Жаз өтіп, күз мезгілі жетіп, бай жылқысын қостап шығармақшы болып, қос көтеріп жатқанда, Алтай Пісбек байға:

А, бай, осы малыңды аман әкеп бер деймісің, жоқ, жаман да болса, бағып келе бер деймісің? – депті.

Балам, жаман болғанын, не жақсы көрейін? Аман әкеп бергеніңді тәуір көрем де, – депті.

Ендеше, маған малымды аман шығарып алып кел дейтұғын болсаң, іңірітші, күзетші, бақыршы иттеріңді өзің алып қал. Маған сенгендігің шын болатұғын болса, жалғыз өзіме тапсыр да, қоя бер. Жаздай жылқы түсінен шошып, уайым да жылаулы болды. Қыс биыл мейлінше қатты, суық болады. Бұ дүниеде бұрынғы-соңғы көрмеген, айта қалғандай жұт болады. Қыс камыт болып, үргін-сүргін жаманшылық болғанда, мал баққаннан да жаман кісіні бағу қиын болады. Мал айытқаныңа көнеді, айдауына жүреді.

Жаман кісі: сойып жейін десең, аты-арам, сатайын десең, пұлы – арам. Өлтіріп тастауға Құдайдан қорқасың. Өзі білмейді де сиырша сіресіп, айтқаныңа көнбейді. Қасымдағы жолдасымды өлтіріп алармын деп, малға сыңар жақ болып, малды көңілдегідей күтіп, қарай алмай, қол байлау болады. Жылқыдан аяулы малың жоқ қой. Маған берсең, ұзын аяқты түйе, сиырынды қоса бер. Биыл қыстан мал алып шығамын деме?! Қысқа аяқты қойынды семіз күйінде сойып ал. Адал бауызда да, қарға тығып тастай бер. Союға мал табылмай, ашаршылық болғанда, көп жұртқа жеуге үлестірсең, қайыркүн бай атанып, атың қияметқаша жұрт аузында қалады, – деген соң, бай Алтайдың тілін алып, жылқы, түйе, сиырын түгел берді де, өзі жатын мал қоймен қалды.

Алтай үстіне қос алған жоқ. Жабдыққа бір қыл аркан, бір темір қазық, бір қолжаулау алды. Қолжаулау бақырашка бие сауып, бие сүтін іше беру үшін (және ыстық тамақ пісіріп жеу

үшін). Темір қазық алғаны – жер кара, күн жылыда, жер мұз болып, тоң болып, шегедей қатты болғаны үшін, темір қазықты қағып, жер тоңын байқайды. Бір елі кірген жерге бір күн, екі елі кірген жерге екі күн аялдайды. Темір қазықтың ұшы батпаған жерге ат ауыздығын алмайды. «Құс жаман жерге бармайды ғой!», – деп, құстың жолының астымен айдай беріпті. Пісбек байдың ұзын аяқты малын алдына салып, айдаған бойымен Алтай кетті.

Бұл Сарыарқада қыстың суықтығы сондай болды. Киіз үйде тұрған кара қазан тарс етіп айрылды. Бұзау-тайыншаның маңдайы тарс етіп айрылып кетті. Жұрт жұтаң, қыс ішінде шұбырып тозды. Қызылтауда қызыл иттен басқа қалған дәнеме болмады. Далбада жабуы далба-далба бір тайлақ қалыпты. Ағысқудың Қуында шаңқан боз, ақ қояндай бір боз ат қалыпты.

Пісбек бай Ақкөл – Жайылмада екен. Ішбек бай, Пісбек бай деген екі ағайынды байлар екен. Күллі Ақкөл – Жайылмадағы елден қалған мал Ішбек-Пісбектің Ішпегінде екі нар қалыпты. Жазғытұрым болғанда, Ақкөл – Жайылмада тірі қалған ел сол екі нармен тасынып көшіп қоныпты.

Кәрі құлақтан естуіміз: сонда жалғыз-ақ аман қалғанда, Баянаула тауында Барлыбай ұранды Бәсентиін тышқақ лак өлтірмей, аман қалыпты.

Ол күнде Желкілдеген Жеті Момын бұл жақта екен де, Қуандық, Сүйіндік – Ұлытау, Кішітау, алпыс екі Торғай, отыз екі Үлкүйекте (Өлгейекте) екен. Ұлытаудың жақсы жерлеріндегісі аман.

Жұтаған жұрт жұтады. Шұбырған ел шұбырды. Алтай қайда, кеп қайда? Жарқырап жаз шықты, күркіреп көк шықты. Елдің жайлауы, биенің байлауы болды. Былтыр кеткеннен соң, Алтай да жоқ, хабар-ошар да жоқ.

Пісбек бай үйінің қасындағы бір төбенің басына алагеуімнен шығады. Ас та ішпейді, дым да (дәм де) сезбейді. Қас қарая әбден түніліп, күдер үзіп үйіне келеді.

Байдың ұлы жоқ екен. Байбике деген жаңа бой жетіп келе жатқан қызы бар екен. Бір күн әкесі төбенің басынан үйге қарай келе жатса, қызы далаға шығып, әкесінің алдынан қарсы ұшырап:

– Әкей, немене? Күн жаумай салбырап осынша жүдеп, ас ішпей, дым сезбей, кара ағаштай катып қалғаның?, – деп, көзінің жасын мөлт-мөлт төгіп, жылап қоя берді дейді.

Қызының көзінің жасып көріп, бай да еңкілдеп, өксігін баса алмай:

– Қарағым-ай, көппен көрген ұлы той емес пе? Елден, жұрттан артықпын ба? «Байдың малы бықбырт тауыпты, Алтай өліпті», – деген хабарды естісем, көңілім жай табар еді, ішкенім ас болып бойыма тарар еді. Малдың аман-жаманың, Алтайдың өлі-тірісін біле алмағандық қой маған батып бара жатқан! – дегенде, қыз:

– Әке, сүйінші! – депті, – Көз ұшында бір қос атты көрінеді. Атқа отырысы Алтай ағам сықылды. Астына мінгені де кара, жетегіндегінің көшке мінетұғын кара жорға атым, білемін, – депті.

Байдың жүрегі аз-ақ жарылмай қалыпты.

– Қап, балам, менің көзім қасымда тұрған үйді де қаралдысын көрмей тұр. Айтқаның шын болып, ол Алтай болса, сүйіншісіне сені бердім Алтайға! – депті.

Бұлар да көз айырмай телміріп қарап тұрыпты. Айтқанындай-ақ Алтай екен. Пұшпағынан бастырып, қашаған ұстайтұғын кара айғырды мініп, Байбикенің кара жорғасын жетектеп, бір кара сүйретпе қымызды артына бөктеріп келіп түсіп жатқанда:

Малың аман ба? – дегенде, – Барған жерінде боғы қалды. Тышқан боғынан басқа шығыны жоқ, – депті.

Үш түлік малдың ортасында жалғыздық көріп, сасқан жерің бар болды ма? – дегенде, – Болды. Неге болмасын, жалғыздық бір Құдайдан басқаға жараспаған қылық қой. Барған жерімде жылқының қонысы басқа, түйе-сиырдың қонысы басқа болды. Түйе мен сиырды бір қопаның ішіне тастап, күнде бір көріп қатынап тұрушы едім. Бір күн жылқыдан босана алмай, түйе мен сиырға бұрылуға мұршам келмегендіктен, мезгілі асып кетіп барсам, бір інген түйе жабуының бауырын тартып байлаған жібіне артқы аяғы ілініп қалып, енді болмаса, үйелеп өлуге қалған екен. Үстінен шығып көргендігім себеп болып, өлуден аман

қалды. Ұры мен бөрінің өзі түгіл, ізін де көргенім жоқ. Айғырдан қысыр қалғаны болмаса, басқа жері түгел. Бір малдың мұрны да қанаған жоқ, – депті.

Пісбек байдың қуанышы қойнына сыймай:

– Мұның былтырдан бергі жалғыздығы да жетерлік болды.

Енді мұны бір түн жалғыз жатқызбаймын, – деп, Байбикені қойнына салып, сол Байбикеден туған – Әлісай.

Ол Байбике өлген соң, балдызы Аққоянды беріп, онан туған балалар: Әлеке, Байдалы, Сайдалы. Ол өлген соң, үшінші қызын және беріп, бұл: «Кенже тоқал» – атанып, мұнан туған бала – Мойын. «Мойын болмай, ойын болмас», – аталған Мойын-осы. Бұл тоқал қалмаққа олжаға түсіп кетіп, қалмақтан буаз келіп, мұнда келген соң, ұл тауып, дүдәмал болғандықтан, белгілеп ат қойып, айдар тағылмай, Кенжеқара атанып кеткен.

Алтайдың жерге алған қатынынан туған – Нұрбай. Алтайдың ақ сауыты Нұрбайда қалған. Жауға түсіп кеткен жерінен Нұрбай өзі жаннан кешіп, қызыл қанды су орнына ішіп, батырлық қылып барып алып келгендіктен, ол сауыттың аты «шежекөз» еді. Сонан әлі Нұрбайдың ұраны – Шежекөз. Бұрынғылар айтады екен:

Арғын болсаң, Алтай бол,

Алшын болсаң, Адай бол.

Үйсін болсаң, Сикым, Жаныс, Ботбай бол,

Найман болсаң, Қаракерей, Матай бол!

Өзгең қалай болсаң, солай бол! – деген екен.

«Тышқанның да сауыры (сәуірі) болады», – деген сөз бар.

Сонда Алтай – Арғынның сауыры (сәуірі)», – деп аяқталады аңыз (Машһұр-Жүсіп Көпейұлы. Шығармалар жинағы. Т.9., Павлодар, 2006. б. 236-240).

Бұл қай заманның аңызы, аңызды қалай сөйлету керек?

Біздің пікірімізше әңгіме оғыз-сақ дәуіріне қатысты. Ішбекбай мен Пісбекбайдың атасы Толыбай сыншы – бүкіл оғыз елінің түпкі атасы. Оның үлкен баласы Раушанбектің тұқымы бүкіл Кіші Азия, Кавказ, Шығыс Еуропа жеріне тараған оғыздар. Олар – қазіргі түрік-осман, түркімен, әзірбайжан, гагауыз т.б. елдер. Бұл кезең туралы «Көрұғлы» жырынан да біршама мәлімет алуға

болады. Толыбайдың екінші ұлы – Пісбекбайдың тұқымы ғұндар бастаған «Халықтардың ұлы қоныс аударуы» кезінде ғұндармен араласып, ассимиляцияға түсіп кеткен. Алтайдың Сарыарқаға келуі, Пісбекбайдың қыздарын алуы осы мәселені нұсқап тұр. Ал Ішбекбайдың тұқымы қазіргі уақытта қазақтың, казакқа туыс бірнеше халықтардың арасында кездесетін қанжығалы руы. Сак дәуіріндегі аңыз-деректерге қарағанда Ішбекбай ішкі оғыздардың (ишкузы) Мысыр (Египет) еліне дейін жеткен 28 жылдық жорығын басқарған патша. Гректің ұлы тарихшысы Геродот осы Ішбекбай (Ишбакай) талай жылғы соғыстарды бастан өткеріп ақыры өз еліне қайтып келді дейді. Оның әңгімесі тым көп, бұл мақала көлемі оған аздық етеді.

Міне, Ақкөл – Жайылманың көне тарихын біз осы сияқты аңыздардан да әдемілеп тарата аламыз. Орыс-қытай деректеріне ғана сеніп, немесе қазіргі уақытта тым өршіп кеткен көпірме, жаңсақ тарихқа үйреніп қалған біздің құлағымызға тым түрпідей естілгенімен шын шежіре осы.

Этнографиялық мәліметтерді, археологиялық қазба материалдарын, қазақ шежіресін, ғылыми тұжырымдарды жинақтай отырып біз төмендегідей қорытындылар жасаймыз:

– Ақкөл – Жайылма жері ұлан-байтақ қазақ жерінің ішіндегі табиғаты бай, көркем, қадірлі, қасиетті өлкесінің бірі;

– Ақкөл – Жайылма – тіршілікке, мал шаруашылығына, адам өсіміне өте ыңғайлы, қолайлы аймақ;

– Ақкөл – Жайылма тарихи өлке. Бұл жерден табылған тарихи жәдігерліктер, деректер оның ежелден тарихи орын екенін дәлелдейді;

– Ақкөл – Жайылма жерінің тарихи ескерткіштері тас ғасырынан бастау алады. Қараоба төңірегіндегі неолит дәуірінің микролит пластиналары осыған дәлел;

– Ақкөл – Жайылма жерінің ерте көшпелілерге тікелей қатысы бар. Бұл жердегі бейітте және далалық алқапта кездесетін төбелердің көпшілігі оғыз-қыпшақ дәуіріне жатады;

– Ақкөл – Жайылма Алтын орда (ноғайлы) дәуірінде Шайбан (Сыбан, Шибан) ұлысының орталығы болғандығы деректерден аңғарылады.

– Ақкөл – Жайылма ноғайлы дәуірінде үлкен, дамыған мәдениеттің, жазба дәстүрдің орталығы болды деп айта аламыз;

– Алтын Орда дәуірінің Ақкөл – Жайылма жерінде ғажайып культтік құрылыстары, қалашықтары, кен өндірісі, кірпіш құятын орталықтары болғаны біздің жинақтаған дереке терімізден аңғарылады;

– Қаражар ауылындағы қазақ зиратында тек көне дәуір емес, бертіңгі XVIII ғасырдың да ескерткіштері (Көлебе батыр бейіті т.б.) бар.

– Төбешіктер маңынан ирригациялық құрылыстың (арықтар) жүйесі аңғарылады, егіншілік алқаптарына ұқсас жер бедерлері бар;

– Ақкөл – Жайылма маңы ірі қорғаныс жүйелерінің іздерін сақтаған. Бұл бірнеше шақырымға созылған ор (Дуана мен Жаманкөлді қосатын).

Осының бәрін ескере отырып Ақкөл және онымен қатарлас Ақжар-Сасай өңірлерін табиғи және этнографиялық тарихи парк есебінде жариялауды ойластырған жөн деп есептейміз. Бұрын-соңды Павлодар өңірінен мұндай көркем де күрделі ескерткіш кездеспегендіктен ел басшылары мен зиялы қауым оны сақтау және зерттеу мәселелеріне аса көңіл бөледі деп сенеміз.

Тез арада Ақкөл – Жайылманы қорғап қалу, Әулиелі Ақкөлге су жіберу мәселесін шешу қажет. Ақкөл – Жайылма маңын табиғи-экологиялық апаттан аман сақтап қалуды ойластырған жөн.

Орта ғасырлық деректерде Шайбан ордасы, немесе Боз Орда туралы мәліметтер кездескенде қазақ жерінің солтүстік алқабына қарай осындай тарихи орынның болғанын ескерген дұрыс. Ақкөл – Жайылма – Шайбан сұлтандары мекендеген, билеген үлкен жұрттың дәл кіндігі. Бұл мәселені одан әрі зерттеу қазақ тарихына қатысты көптеген мәселелерді қайта көтеруге мүмкіндік береді. Сонымен бірге Боз Орда тарихына қатысты ғылыми зерттеулердің нәтижесі Орталық Азия тарихының тұтас бір кезеңіне жарық сәуле түсіретініне күмәніміз жоқ.

ТУЫСТЫҚ ЖҮЙЕ ЖӘНЕ ОТБАСЫ-НЕКЕЛІК ҚАТЫНАСТАР

Дүниежүзі халықтары тәрізді, қазақтың да өзіне тән отбасы тарихы бар. Адам баласы басынан өткізген сан алуан қоғамдық-экономикалық формациялардың қай-қайсысы болмасын, әрқилы отбасы түрлерімен тығыз байланысты болған. Оны Жер планетасын мекендеген барлық халықтар өз басынан өткізген.

Отбасы тарихындағы түрлі неке формаларын қазақ халқының арғы тектері де басынан өткізді. Төңкеріске дейінгі қазақ халқына тән отбасы түрі негізінен әке-шеше және үйленбеген балалардан тұратын дара, яғни шағын отбасы болатын. Бірақ, дара отбасылар туыскандық тәртіппен бір ата баласы болып бірігіп патронимиялық жүйе құрады. Ақкөл – Жайылма аймағының ауылдарында мұндай патронимиялық бірлікке негізделген отбасы түрі сирек кездеседі. Бұл ауылдарда көбінесе дара отбасы түрі кездеседі. Дегенмен, бір отбасынан тараған балалар өзара шаруашылық қауымын құрайды. Мысалы, Ақкөл ауылында тұратын Майдаш Мейрамқызында сегіз бала бар, ал Шұға ауылының тұрғыны Қыздарбек Әміренов атаның 8 баласы бар [7].

Ерте уақытта үлкен патриархалды отбасында әке үкімі шексіз болған. Әке өлген соң оның орнына отбасы бастығы боп қалған үлкен ағаның үкімі барлық басқа отбасы мүшелері үшін заңды болған. Шаруашылығы бөлек болғанымен, барлық балалары әкесімен ақылдасып, көпшілік жағдайда оның айтқанын екі қылмайтын, қыстауы бөлек болғанымен, өз алдына жеке жеке ауыл қатарына қосыла қоймаған туыскандардың өзі жазда бір жайлауға жиналатын. Бірақ, қотандас болмай, жеке-жеке жұртта отыратын, кейде, тіпті, мал суаратын құдықтары да бөлек болатын. Мұндай жағдайда көбінесе «үлкен үй» деп аталатын атасының, не әкесінің үйінде түскі қымызды бір жерге жиналып ішісетін. Кейде қымыз басарға да сол үйде жиналды мүмкін. Үлкен үйдің бүкіл шаруашылығына бөлініп кеткен балалары

әрдайым жәрдем беріп тұрумен бірге, керек болған жағдайда отау үйлерге әке шаңырағынан берілетін көмек те аз болмайтын. Кейде, тіпті, әртүрлі жағдайларға байланысты, малсыз қалған отауларға әкесі тарапынан екінші рет енші бөліну сияқты жағдайлар да кездесіп тұратын. Үлкен үйдің шаруасын әрбір отау иелері өзінікіндей санап, ол үйден көмек дәмететін, жетпегені болса алып тұратын. Кенже бала, қазақ дәстүрі бойынша, әкенің мұрагері есебінде әкесінен бөлінбейтін де, оның шаңырағына, мал-мүлкіне ие боп қалатын. Бұл дәстүрлердің біразы Ақкөл – Жайылма қазақтарында әлі де сақталған.

Әдетте әке шаңырағы «Қара шаңырақ», «Үлкен үй» атанады. Әкесі өліп, кенже баласына не кейінгі ұрпақтарына ауысса да, «Қара шаңырақ» сол қалпында сақталып, әкесінен тараған барлық ұрпақ үшін қадірлі, қасиетті орда есебінде болады. Оған барлық отаулар, ұзатылған қыздар, құдалар әр түрлі сыйлықтар, соғым сойғанда сыбаға әкеліп таратады. Қара шаңырақты қадірлеу ата-баба аруағын қадірлеуімен байланысты нанымның бір түрі болумен бірге, бұдан үлкен патриархалды отбасының ыдырау кезіндегі дара, шағын отбасының арасындағы патриархалдық қатынастардың сілемін сақтай түсу нышанын байқауға болады [1].

Балаларына енші беріп бөлек шығару әдеті негізінен олардың үйленуіне байланысты болады. Жаңа түскен келін әдетте 1-2 жыл ата-енесімен бірге тұрып, әр нәрсеге үйреніп, өз бетінше үй болып тұруға дағдыланған соң, өз алдына отау болып бөлінетін де еншісін алатын.

Ержетіп үйленген балаларды енші беріп, жеке шығарудың саяси шаруашылық маңызы зор болды. Бұл, әсіресе, әкенің қоғамдық ықпалын көтеруге себін тигізетін. Оның үстіне казак отбасында әкенің бірнеше үйленген балалары, олардан туған немелерімен бірге үлкен отбасы қалпында тұра беру көпке созылмайтын. Өйткені, ең алдымен, өз ауылындағы түтін санын көбейтіп, жаңа қоныстарға ие болу үшін шамасы келген әрбір әке үйленген балаларын бірінен соң бірін бөліп отыруды мақсат етсе, екнішіден, бөтен елден өз отауымен, төсек-орнымен, киім-кешек, ыдыс-аяқ, мінер ат, сауар сиыр және көлігімен түскен келіндер

арасындағы келіспеушіліктер де үлкен отбасы бірлігін ыдыратуға әсерін тигізетін. Олай болса, үйленген, өз шаруашылығын өзі басқаруға жараған балаларды отау иесі ретінде бөлу, күнделікті өмір талабына сай қалыптасқан қажеттілік екені даусыз.

Кейбір жағдайларда, мәселен бұрынғы өлген әйелінен туған балаларын үйлендіріп, енші беріп, бөлек шығарғанда, онымен бірге үйленбеген інілерін бірге шығарып, оларға да енші беретін. Қазақ ғұрпы бойынша, мұндайларды еншілес аға, іні дейтін. Әдетте ағасымен еншілес болған ініге қалыңдық айттырып, қалыңмал төлеу әке мойнында болады. Кейде қалыңмалды еншісіне косып та беруі, не өзінде қалдыруы да мүмкін. Мұның бәрі тікелей әке еркімен отбасындағы әртүрлі жағдайларға қарай шешілетін [3].

Үйленбеген баласына енші беріп, бөлек тұратын үлкен баласының қолына жіберудің өзі, жоғарыда айтылғандай, екі не көп қатын алған байлардың, немесе алғашқы әйелі өліп, екінші әйел алған кездегі жағдай. Өйткені, алғашқы әйелден туған үлкен баласы үйленіп бөлек шыққанда, онымен бірге туған жас інісін кей уақытта соның қолына шығарады да, оған енші бөледі. Мұндай балалар, біріншіден, ағасының шаруашылығына көмектесіп себін тигізсе, екіншіден, тоқалдан туған басқа да баласы бар әкеге жеңілдік туғызады.

Қай баласына болсын енші беріп, бөлек шығарарда ағайын-туыстарын жинап, малын сойып кішігірім той жасайды. Қария адамдар жаңа отауға береке-бірлік, мал мен бастың көп болуын тілеп батасын береді. Әке шаңырағынан бөлінген жаңа отауға туған-туыстары өз әлінше мал мен мүлік қосады, оны халық тілінде «жылу», «немеурін», «тамыздық» деп атайды. Бір әдеттің бұлайша үш түрлі аталуы бертінде, көмектің аз-көптігіне қарай қалыптасқан. Оның ең көбі – жылу. Отауға берілетін барлық меншікті малға жаңа ен салынатын.

Отау үйге берілетін енші мөлшері әкенің байлығына, бала санына байланысты болатын. Бөлек шығатын отаудың басында жазғы, қысқы үйі, алдында малы және тағы басқа үй-мүліктері болуы керек. Киіз үй мен оның жабдығы көбінесе әйелінің

жасауымен келетін, ал келмеген жағдайда әкесі отау көтеріп беретін.

Әке үйінен бөлінетін еншінің негізгі түрі үй-жай, қора-копсы, мал, шабындық болатын. Еншіге салт мінетін ат, жүк артатын көлік, сауын сиыр, сауын би және қой түлектерінен бөлінетін. Еншінің мөлшері әке байлығы мен балаларының санына байланысты дедік жоғарыда. Мұнымен бірге әр әкенің шаруашылығының ерекшелігіне, балаларына жылқы еншісін бермей, бар жылқыны өз қолында ұстап, отауларға керек кезінде соятын мал, уақытша мінер ат, көлік сауын бөліп тұруды қолайлы көретіндір де аз болмайтын. Мұның себебін мұндай отбасында жылқы түлігінің тым шағындығынан деп білу керек. Өйткені, аз жылқыны әр баласына бір-бір айғыр үйірінен бөліп бергенімен, оны қысы-жазы бөлек бағу мүмкін емес, тіпті, бөлек болғанның зиянынан басқа пайдасы болмайды.

Қазақты жылқының жорасы бойынша ұлға енші беру заңды түрде орындалса, ата мүлкінен үлес үлес алу ұзатқан қыздың да сыбағасы болып табылады. Халық тілінде оны «төркіндеу» деп атайды. Сондықтан шағын дәулеттілер шамасына қарай ұлдары мен қыздарының енші-сыбағасын, қалыңмал жасауға шығатын шығынды жан-жақты есептеп, алдын ала бөліп қоятын.

Қоғамда болған әлеуметтік-экономикалық дамудың нәтижесінде, яғни жеке меншіктің маңызы біртіндеп арта түсіп, экономикалық жіктелудің айқындалуына байланысты үлкен патриархалды отбасының сыр-сипатына өзгерістер еніп, орнына дара, шағын отбасы келіп шықты. Бірақ, бұдан үлкен патриархалды отбасы сол кезден бастап мүлдем жойылып кетті деген ұғым тумауы керек. Ақкөл – Жайылмада аға ұрпақтың көпшілігі қазақтың үлкен патриархалды отбасының дәстүрлері мен тәртіптерін әлі де ұстанады. Бұдан кейін қазіргі жастар шағын отбасы болып келеді [7].

Қандай қоғам болмасын оның құрылымдық ерекшеліктері, ортақ заңдылықтары алдымен от басында, қауым ішінде қалыптасатыны заңды. Қазақ этносының тіршілігіне қарай отырып қауым мен от басының ортақ моделі болуы мүмкін бе деген сауал ойға келеді. Келетін себебі қазақ қоғамы бір тұтас

дене болғанымен оның құрамдас бөліктері әртүрлі екендігі. Біз бұл жерде казактың әртүрлі рулардан құралғандығын емес, этноәлеуметтік құрамындағы әртүрлі этнографиялық топтарды айтамыз. Мәселен, Қаражар ауылында 30 үй (шанырақ) бар. Сол үйлердің тұрғындары бір-біріне туысқан болып келеді.

Ауылдарды елдің жасы үлкен, көргені көп аксақалдары басқарады. Аксақал басқарған қандас туыскандардың ең төменгі әлеуметтік ұжымы – ата баласы. Аксақал атану көп жағдайда тек жасқа қарамайды, елге қадірлі, шаруаның тетігін білген, көпке ақылшы бола алатын адам осы атаққа лайық. Қазақ «Көп жасағаннан сұрама, көп көргеннен сұра», – дегенде ең алдымен әлеумет пайдасын шешер адамның қабілетіне ден қойғаны. Мысалға, Қаражар ауылының аксақалы – Ташимов Кәкен ата, руы – алмашы-қанжығалы; Көксиыр ауылында – Мырзалинов Қабаш, руы – керей; Ақкөл ауылында – Ашим Арынбеков, руы – қозған; Зеленая Роща (Шідерті) ауылының аксақалы – Жылкелді Жакия, руы – сары-қанжығалы; Тай ауылында – Әжмағамбетов Байшот ата, руы – қозған; Шұға ауылында – Әмренов Қыздарбек ата, руы Сары-Қанжығалы.

XVIII ғ. соңында О. Игельстром «Қазақтардың аксақалдарын өте сыйлайтыны белгілі, олар әр шаруаның ақылшысы, жетекшісі, бір сөзбен айтқанда, елді шын басқаратын солар. Қара халық толық сеніммен, еш күдіксіз бар істің шешуін соларға салады» десе, – 1832 жылы А. Левшин бұл пікірді қостай келе «Жаксылыққа ырза болу және аксақалдарына деген құрмет бұл халықтың мінезінің ең жаксы қыры, сірә, адамгершіліктерінің көрінетін жалғыз тұсы. Тек осы қасиетінен ғана оның жүрегіндегі азаматтық ұшқынын көресің», – дейді.

Қазақ арасында рулық қатынастың болымсыз сілемі болмаса, ежелгі замандағы оның қоғамдық берік түрі сақталды деуге болмайды. Қазақ қауымындағы бай мен кедей арасындағы таптық қайшылықтың айкындала түсуі, тауарлы ақшалы қарым-қатынастың жедел енуі рулық қатынастардың негізін шайқалтып, оның күйреуіне әкеліп соқты. Ел арасында қалыптасқан «Туыстан жүріс жакын» немесе «Аталастың аты озғанша, ауылдастың тайы озсын», – деген мақалдар мұны ашық дәлелдейді.

Қазақ арасындағы туыскандық қарым-қатынас тек ерлер тарапынан ғана болып қоймайды, қыздар ұрпағы, жиендер мен нағашы арасындағы қарым-қатынас те ерекше көңіл аударуды қажет етеді. Нағашыға жиен батыл келеді, халық дәстүрі бойынша нағашысы жиеніне «Қырық серкеш беруі» керек. Сондықтан, болар, жиен көңілі түскен нәрсесін: жүйрік ат, қыран бүркіт, қаршыға, алғыр тазы, берен мылтық т.б. осы сияқты бұйымтайын нағашысы қолынан бермесе, жиен жолынан алуға ерікті, ол үшін жиен айыпты болмайды. Жиеннің қандай еркелігі болсын, нағашы жұрты көтереді де, оған әрдайым қамқорлық жасап отырады. Сондықтан да халық даналығы жігіттің үш жұртының болатынын айта келіп: «Өз жұртын – күншіл, қайын жұртын – сыншыл, ал нағыз қалтқысыз тілеуқорың нағашы жұртын», – дейді. Жиенді баласындай ерекше ардақтау – қазақ халқының қанына сіңген дәстүрі [5].

Бір ел мен екінші елдің арасында қыз беріп, қыз алу арқылы құдандылық қарым-қатынаспен бірге, күйеу мен қайын жұрт арасында қарым-қатынас болады. Қайын жұрты күйеуді әр уақытта сый тұтады. Қыздарына дұрыс қарап, жақсы адамгершілік қасиетін білдірген күйеулер қайын жұртына сыйлы, ерке болады. Қайын жұрттың әр шаңырағы күйеудің сыбағасы деп әрдайым төс сақтайды. Күйеуге тартылған табақта төс болмаса, күйеу төсін даулап, жеңгелерімен қалжыңдасып жатады. Тартылған төсті міндетті түрде табактан күйеудің өзі алып, бөліседі.

Қазақ дәстүрінде бірге өскен жамағайын құрдастар арасындағы қарым-қатынас та көңіл аударарлық жай. Құрдастар бір-бірімен өте қатты қалжыңдасады. Мәселен, Ақкөл ауылында қонақта болғанда екі құрдас әйел өте қатты қалжыңдасты. Олар бір-бірінің руын атап, бірі – наймандар жаулап алды, екіншісі – таза қазақ емес деп бір-біріне қалжың айтты. Сонымен қатар құрдастар бірінің әйелін бірі «өз әйелім», баласын «өз балам» деп әзілдеп отырады. Бұлардың арасындағы өзара әзіл-оспақты әйелдері де, күйеулері де, тіпті, олардың балалары да жақсы түсінгендіктен, қандай ауыр қалжың болса да шамданып ренжімейді, қайта оған қарсы шешендік тәсілге сүйенген әзіл жауап қайтаруға дағдыланады. Осыған орай, «Әкесі құрдастың

баласы да құрдас», – деген мақал да қалыптасқан. Мұндай әзіл бірге өсіп, бір-бірімен достасқан тату құрдастардың арасында ғана болады. Бұдан әрине, тосын кездесіп танысқан құрдастардың арасында құрбылық әзіл-оспақ болмайды деген ұғым тұмайды, қандай жағдайда болсын, құрдастар бір-бірімен, әйелдерімен ұялмай, еш нәрседен қымсынбай еркін, жарасымды, әзілдеседі. Кейбір құрдастар арасындағы қарым-қатынас, олардың туыстық жақындығына қарамай, достыққа айналып, араларында алыс-беріс үзілмей, өле-өлгенше сыйласып өтеді [3].

Қай халықта болсын отбасы құрған соң, баласы болуды арман етеді. Сол сияқты қазақ халқы да баласын үйлендіріп, қызын ұзатқан соң, олардың ендігі тілейтіні бала-шағалы болуы. Жаңа үйленген ерлі-зайыпты жастар алғашқыда бала мәселесіне онша мән бермегенмен, жас келіннің аяқ басқаны, мінез-кұлқы, жүріс-тұрысы тәжірибелі ененің көз қиығынан қалыс қалмайды. Жас келіннің бойына бала біткенін сезісімен, енесі оны өз қамқорлығына алып, оны пәле-жаладан сақтап, ауыл әйелдерін жинап «кұрсак» тойын өткізеді. Мұны «кұрсак шашу» деп те атайды. Өйткені, оған жиналған әйелдердің әрқайсысы шашуларын әкеліп, келіннің үстіне шашады. Өмір тәжірибесі мол қарт аналар жас келінге білгендерін айтып, екікабат кездегі әртүрлі құбылыстарға шыдамдылықпен қарауға үйретеді. Қазіргі кезде мұндай тойлар сирек өткізіледі [7].

Босанған әйел әбден көтеріліп кеткенше кіндік шеше сол үйдің шаруасын істеп, ана мен балаға қарайды. Бір жеті шамасында босанған әйел көтеріліп, шаруасына жараған соң кіндік шеше балаға иткөйлек тігіп әкеліп, кіндік баласының әке-шешесінен көйлек киеді. Бір жылдан соң қара табан болып жүруге жарағанда кіндік шеше бір қойын сойып, көйлегін алып, құттықтап келеді де, кіндік баласының әке-шешесінен қалағанын алады. Мұны казакта «қалау» дейді. Әдетте кіндік шешенің қалаған малын не дүниесін екі қылмай беретін. Кейде қалау дәстүрін баланың жылға толуына қарамай-ақ жасай беретін.

Иткөйлек жұмсақ ситцадан не жұқа ақ бәтестен жеңімен бойын тұтас пішіп, жағасын ойып алатын да шет-шетін бүкпей, екі жанын қолмен тепшіп, жас баланың нәзік етіне тігістің батпау

жағын қарастыратын. Иткөйлектің етегін бүкпеу әдеті – баланың жаксы өсіп, жасының ұзақ болуын тілеген ырымға да байланысты. Әдетте иткөйлекті баланы қырқынан шығарғанша кигізетін. Мысалы, Ақкөл – Жайылма ауылдарын аралағанда иткөйлек туралы сұрағанда әжелер: «Қазіргі кезде балаға дүкеннен сатып алынатын киімді кигізеді», – деп айтты [7].

Кіндігі түскеннен соң баланы қырқынан шыққанша етін шынықтыру үшін күнде тұзды сумен шомылдырып, денесін қойдың құйрық майымен сылап, аяқ-қолын әрлі-берлі созғылап отырады. Халық түсінігі бойынша, тұзды сумен шомылдырылған баланың денесіне әртүрлі жара, қотыр түспейді. Ғылым көзімен қарағанда да баланың етін ширату үшін мөлшермен еріткен тұзды судың пайдасы бар. Сондай-ақ, халық тәжірибесіне байланысты жас баланың денесін маймен сылап-сипап, қол-аяғын созғылауы – дене шынықтырудың бір түрі, оны баланың жауырыны жабыспау үшін керекті шара деп білді. Мұндай массаждың өте керектігін және тұзбен шомылдырудың пайдалылығын қазіргі медицина ғылымы да жоққа шығармайды.

Бір жеті ішінде баланың кіндігі түсіп, кіндік жарасы жазылысымен, оны бесікке салады. Ол үшін абысын-ажындары, ауылдың үлкен әйелдері шақырылып, «Бесікке салар» ырымын жасайды. Ет асылып шай қайнатылады. Шақырылған әйелдер шашуларын әкеліп, қуанышқа ортақтығын білдіреді. Жиналған әйелдердің ішінен жасы үлкен, мінез-құлқы, іс-әрекет жағынан парасатты, балалы-шағалы болған бәйбешелердің біріне баланы бесікке салғызады. Бесікке салушы бесіктің барлық жабдығын орын-орнына қойып, әбден жасап алған соң, шашуға әкелген құрт, май, бауырсақ, кант-кәмпит, күміс ақшаны уыстап алып бесіктің түбек байланатын тесігінен төмен өткізіп, бесік астынан қолын тосқан әйелдерге береді, олар жиналған бала-шағаға, отырған әйелдерге үлестіреді. Осы шашылатын шашулардың өзіндік қасиеті бар деп есептеледі. Балалы болғысы келген жас әйелдер, әлі бала таппаған жас келіншектер ырым етіп, үлкен сеніммен шашудан татады. Шашу үлестірілгеннен кейін бесіктің түбегін орнатып, сіріңке тартып, бесікті отпен аластайды. Аластаушы әйел: «биссимиллә» деп бесіктің оң жағынан жатқызып,

жанындағы бір-екі әйелдің көмегімен бөбекті бірінші рет бесікке бөлейді.

Бала бөлінген бесіктің үстіне жеті нәрсе жабады. Әрбір жабылатын нәрсенің өзіндік мәні бар. Мәселен, ең бірінші етіп бесік көрпе, одан кейін шапан, кебенек, тон жабу, жүген және қамшы сияқты бұйымдармен жабылады. Тон, шапан жабу – ержеткенде баланың елшіл, халықшыл болуына білдірілген тілек, жүген – тез өсіп, ат үстінде ойнақ салсын, кебенек пен қамшы – ел қорғайтын ер болсын деген тілекті аңғартады.

Шүмек пен түбек қойылған бесік әрі құрғақ, әрі таза болады. Баланың жақсы ұйықтауына мүмкіндік туғызады. Баланы бөлегенде екі қолы мен денесінің, екі тізесінің аралығына жұмсақ шүберек не арнаулы құс жастықшылар қою әдісі бала денесінің терлеп немесе дымдалып қызаруынан сақтайды. Қазақ бесігіне бөленген баланың қол-аяғы қозғалмай бесікке таңылып қойылатындықтан да, дененің бос жатып еркін өсуіне біраз кедергі жасауын еске аламасақ, тазалық жағынан қазақ бесігінің халық шығармасының көшпелілік жағдайындағы үлкен жетістігі деп қарау керек. Бірақ, бесіктен шешілген баланың қол-аяғын созғылап, сылап-сипап, майлау шараларын үнемі орындап отыру нәтижесінде баланың денесінің өсуіне, қан жүруіне мүмкіндік туады, қазақ бесігі бір жасқа толмай шығармайды [1].

Қазақ халқы бесікті көпке дейін сақтап, бірден-бірге мұра есебінде қалдыра береді. Кездейсоқ жағдайға байланысты қирап қалмаса, өздігінен оны сындырып, отқа жағуға болмайды. Ата-бабалары жатқан бесіктерді олардың ұрпағы ырым көріп, ешкімге бермей, көпке дейін сақтайды. Мәселен, Шұға ауылының ақсақалы Қыздарбек атаның жұбайы Әміренова Батима әженің айтуынша олар бесікке балаларын салғызған, бірақ, балалардан кейін немерелері жатпаған. Ал қазіргі кезде немеренің келіншегі екіқабат, сондықтан, олар бесікті алып кетті, – деді [7].

Баланың туғанына қырық күн толысымен, оны қырқынан шығару ырымын жасайды. Ол үшін ауқатты адамдар ауыл-үйдің москал әйелдерін шақырып, жиналғандардың ішіндегі өберелі-шөберелі болған кемпірдің біріне қырқынан шығару ырымын істетеді. Баланы қырқынан шығару ырымын өткізгенде оның

қарын шашын қалаған адамына алғызады, одан кейін 40 қасық суды үстіне құйып тұрып «30 омыртқа жылдам – бекісін, 40 қабырға жылдам қатсын», – деген тілекті айтып, баланы бөлеуге шешесіне береді. Бала шомылдыратын легеннің яки тегештің түбіне 40 құмалақ тас, сақина, жүзік сияқты заттар салынады, сақиналарды бала шомылдыруға көмектескен әйелдер өзара бөліседі. Кейбір карт әйелге көйлектік маталар береді. Баланың «қарын шашын» алған еркекке де азын-аулақ сыйлық береді. Қарын шашты шүберекке тұмарша етіп тігіп, баланың киімінің иығына қадап қояды.

Тұсау кесуге қойдың ішегін не жіңішке ала жіпті пайдаланады. Тұсау кесушілер тек қана жеңіл аяқ, жүйрік адамдар болуы қажет. «Көп жерлерде бала жүруге айналғанда оны қаңлы кемпірінің бұтынан өткізетін болған. Осылай етсе, бала бақытты болып, ел басқаруда оған еш нәрсе бөгет болмайды деп ырым еткен», – дейтін еді. Білікті бәйбешелердің айтуынша, тұсау жіп орнына көтен ішекті қолдану себебі: бала «Малды болып, дастарқаны майлы болсын», – деген тілекті білдіреді, ала жіпті қолдану – оның киесіне сыйынып, баланың аяғы шыққан кезде пәле-жаладан сақта деген пиғылды білдіретін көрінеді. Шынында да, баланың тұсауын кесуге ала жіп қолдану магиялық діни нанымдарға байланысты оның киелілігіне сенуден шыққан көне әдеттердің бірі.

Қоғамдық дамудың ең төменгі сатысында тұрған отбасылардың өздері бала туу арқылы тұқымын үзбеуді көксегендігі дәлелдеуді керек етпейді. Жеке меншіктің шығып, байлықтың жеке отбасылардың қолына шоғырлануы – ғұмыр бойы жиған-терген азды-көпті мүлкі мен малдарын тікелей өз мұрагерлеріне қалдыру мақсатымен де әр отбасында баланың керектігі артты. Әсіресе, ер баланың керектігі сонау патриархалды отбасының шығуынан бері, тіпті, осы уақытқа дейін мәнін жоймай, атадан балаға беріліп келе жатқан дәстүр. Сондықтан, қай замандағы болсын некелес адамдар бала тууға, оны өсіріп ер жеткізуге зор мән берген. Ең алдымен, әр дәуірдегі отбасы балаларын өмірдегі өз қаракетін, өз тәжірибесін, айнала қоршау, құбылыс туралы өз білгендерін үйретуді парыз санаған. Халықтар арасындағы

карым-катынастың артуы олардың кең дүние туралы түсінігінің молаюы азаматтардың тек отбасы мақсатымен ғана емес, бүкіл қауым, қоғам алдындағы ардақты міндет – парызының молаюы бала тәрбиесі үшін әр отбасының өз тәжірибесі мен білімінің жеткіліксіздігін түсінудің нәтижесінде баланы әр шаруаға, өнерге, ғылым-білім салаларына, ел қорғау ісіне т.б. толып жатқан өмір қажеттіліктеріне үйрету үшін басқаның көмегін керек етті [4].

Қазақстанның кең байтақ жерін мекендеген қазақ халқының төңкеріске дейінгі некелесу және үйлену тойын өткізу дәстүрі жайында мол деректер бар. Қазақстанның әр өңіріне жолы түскен саяхатшылар, белгілі ғалымдар, қызмет бабымен келген жергілікті қызметкерлер түрлі ру-ұлыстар арасынан сан алуан құнды деректер жинап, баспа жүзін көрсетсе, кейбірі архив қоймаларынан орын алған. Ал біздің зерттеулеріміз Ақкөл – Жайылма өңірін аралап, ақсақалдардан, әжелерден қызықты мәліметтер жинаумен болды. Дегенмен ел арасында қазірге дейін сақталып келе жатқан дәстүрлер жайында осы деректерге, кәрі құлақ қариялардың айтқандарына, ауыз әдебиетінің мұраларына сүйеніп, белгілі бір тұжырымдар жасауға болады. Жастай некелесу – қазақ арасында ертеден келе жатқан дәстүр. Кей уақытта қыздарды 13-14 жасында ұзатса, ер балаларды 15-16 жасында балиғатқа толды деп үйлендіре берген. Халық түсінігі бойынша неғұрлым жастарды ерте үйлендірсе, олар әрбір жағымсыз қылықтардан аулақ болып, ұрпақтары көп, мықты болады деген сенім де болған. Неке құрудың негізгі жолы – құда түсіп, қалыңмал төлеп үйлену, жасаумен тұрмысқа шығу.

Құда түсіп қыз алысудағы бүкіл қазақ қауымына ортақ тәртіптің бірі – туыстық жақындығы жеті атаға толмай, қыз алыспау. Мұндай тәртіпті ғылымда экзогамия деп атайды. Жеті атаға толмай қыз алыспау себебін халық өзінше топшылайды. Біріншіден, қандастық жақындық некелескен уақытта ұрпақтың болмауына, яки аз болуына, тіпті, оның азып, тәуір қасиеттерден жұрдай болуына да әсерін тигізетіндігін ескертсе, екіншіден, қандас туыстар арасында жыныстық қатынастарға байланысты әдепсіздіктердің көбейетіндігінен сескенетін; үшіншіден, жеті атадан бергі ұрпақтардың өзара туыстық қатынастары созыла

берсе, жеті атадан асқан аталастармен қыз алысу арқылы жақындасып, құдандалық қарым-қатынас бірлікті ұлғайта береді деп қарайды. Шынында да, халық түсінігінде жансақтық жоқ. Өйткені, алғашқы адамдардың табандық топтарында ретсіз жыныстық қатынастардың нәтижесінде болатын қанараласудың биологиялық зияндылығын жүз мыңдаған жылдар ішінде тәжірибе негізінде, әсіресе, бір төтемдік адамдар тобының екінші төтемдік адамдар тобымен кездейсоқ болған жыныстық қатынастарының нәтижесінде туған ұрпақтың биологиялық артықшылығын байқағандықтан, өз тобының, кейінірек руының ішінде жыныстық қатынасқа тыйым салынып, рулық экзогамиялық тәртібі сонау көне замандарда-ақ қалыптасқан. Бұдан былай алғашқы адамдар арасындағы жыныстық қатынас топты неке негізінде жүрді. Экзогамиялық тәртіпті сақтау ісіне де өте қатаң қаралғаны сондай, оны бұзушыларды өлім жазасына бұйыратын.

Туған балдызына әйелінің тірі кезінде үйленуге болмағанымен, әйелі өлсе – үйленуге болады. Ал туған қайынбикесіне ешуақытта үйленуге болмайды. Күйеу өліп жесір қалған әйел қайын атасына не туған қайынысының балаларына тұрмысқа шығуға болмайды. Ал қайын атасының інісіне, қайнағаларына, олардың балаларына шығуға қақы бар.

Қыз бала шешесінің бірге туған аға, інісіне тұрмысқа шықпайды, бірақ, олардың балаларына шығуға болады. Сол сияқты жиен балалар нағашы апаларын алуға қақы жоқ, бірақ, олардың және нағашы ағаларының қыздарына үйленуге болады. Мұны қазақ халқы бөлелер арасындағы және жиендер мен нағашы жұрт арасындағы неке десе, этнография ғылымында кузендік неке дейді. Бұл некенің екі түрі болады: 1. Кросскузендік неке (шешесінің) аға-інілерінің қыздарына не әкесінің апа-қарындастарының қыздарына үйлену, яғни нағашы мен жиен арасындағы неке. Мұның осы көрсетілген екі түрі де қазақта болды. Бірақ, қазақ дәстүрінде жиен алғаннан гөрі, нағашы алғанды дұрыс көреді. Сондықтан да қазақ арасында «Жиен алған молықбас, нағашы алған тарықпас», – дейді. Жиендерінің нағашы ағасының қыздарына үйлену құқы өте көне замандғы жиендердің

тек қана шешелері шыққан топтан, рудан әйел алатын тәртіппен байланысты нәрсе; 2. Ортокузендік неке (әкесінің) аға-інілерінің қыздарына үйлену, яғни немерелер арасындағы неке не шешесінің апа-сіңлілерінің қыздарына үйлену, яғни бөлелер некесі. Мұның алғашқы түрі, яғни немерелер арасындағы некелесу құқы қазақ тәртібіне жат, ал екінші түрі, яғни бөлелер арасындағы неке кездесіп тұрады. Ата-енеге екі жағынан да қайырымдылық мол болғандықтан, бөлелер некесі қазақ ұғымында өте берік болады. «Төрт аяқтыда – бота, екі аяқтыда бөле тату», – деген мақал да осыдан калыптаса керек [1].

Әменгерлік әдетімен ерге шыққан әйелдер көпшілік жағдайда жаңа күйеуінің екінші не үшінші әйелі болатын. Сондықтан, оларды еркімен көндірген күннің өзінде экономикалық және моральдық жағынан туып отырған қиын жағдайдың күшімен, толассыз үгіт, алдау-арбаудың ықпалымен көндіретін. Біреу баласын кимаса, енді біреуі мал-мүлкін, түскен жерін кимайтын, немесе өз бетімен басқа жол таппай, жылай-жылай айтқанға көніп, күндесінің күні болуға өз тағдырын душар ететін. Мұндай жағдай көбінесе ауқатты шаруалар мен байлар арасында кездесетін.

Ақкөл – Жайылма өңірін аралағанда Қаражар ауылында әменгерлік болған екен. Қаражар ауылының тұрғыны Тәшімов Кәкен атаның айтуынша, соңғы рет 1939 жылы Рахмет ата інісі қайтыс болғанда өз келінін алды. Әйелі Күләй мен Жаңыл келіні күндеспей тату-тәтті бірге тұрды [7].

Жалпы Ақкөл – Жайылма казактарынан жиналған мәліметтерді саралап, ретке келтіріп, қорытындылайтын болсақ бұл киелі өлкеде казактардың салт-дәстүрлері, мәдениеті, тұрмыс-тіршілігі, мал шаруашылығы, қолөнер т.б. жақсы сақталып, өзгеріске көп ұшырамай қазіргі күнге дейін жеткен.

Сондай-ақ, бүгін де кең қолданылуда. Бұл жердің көп дәстүрлердің қаймағы бұзылмаған деп айтуға болады. Бұндай болудың көптеген себептері бар. Айталық, бұл өлке қалалық жерлерден алыс орналасқан, Екібастұз, Павлодар қаласынан, тіпті, алшақ орналасқан. Сондықтан, қала тіршілігінің ықпалы, әсері аз көрінеді. Сондай-ақ, Ақкөл – Жайылманың жергілікті

халқы түгелдей қазақтар. Кейбір ауылдарда ғана бірен-саран басқа ұлт өкілдері кездеседі. Оралмандар да жоқ. Осының бәрі халықтың білімдерде басқа халықтардың білімдерінің әсерінің, ықпалының болмауына оң әсер етті. Қожалар істерінің маңызы да өте зор. Олар имандылыққа тәрбиелеп, салт-дәстүрді, тарихты ата-бабаларды құрметтеу, сыйлау деген сезімдерді күшейтті.

Отбасы қатынастары және неке дәстүрлері Ақкөл – Жайылма өңірінде өте жақсы сақталған. Ауылдың акасақалдарынан жастар ақыл сұрап, оларды құрметтейді. Өте қазақи және қонақжайлылығы мол өңір. Бір өкініштісі, қазіргі уақытта жастар ауылдан калаға көптеп кетеді екен.

ХАЛЫҚТЫҚ БІЛІМДЕР МЕН ДӘСТҮРЛІ КҮНТІЗБЕ

Көшпелі және жартылай көшпелі халықтар қоршаған тіршілікті, ортаны оның әр түрлі жақтарын жақсы білді және тәжірибеде осы білімдерді кең пайдаланды. Халықтық білім тіршілік ету қажеттігінен туған, яғни сол уақыттарда халқымыздың басты кәсібі – мал шаруашылығымен өзіне деген біршама пайдалы, әрі тиімді болатындай айналысу үшін, шексіз кең далада жол жүру бағытын біліп, адасып кетпеу үшін, сонымен бірге әр түрлі ауру – сырқаттарды емдеу үшін, ауа-райын болжау үшін білімдердің қажет екендігі сөзсіз. Осыған орай қазақ халқы бұларды біліп, меңгеру үшін талпынған, әрі үлкен жетістіктерге жеткен еді. Халық білімі ғасырлар бойы бабалардың тәжірибесі нәтижесінде жинақталып, көп мәрте тексеріліп, іріктеліп, ұрпақтан-ұрпаққа берілді. Сондықтан, қазақтардың халықтық білімдердің маңыздылығында күмән жоқ.

Халық медицинасы. Ел арасында ежелден қолданылып келе жатқан алуан түрлі ауруларды емдеу тәсілдері бар. Олардың көбі медицина ғылымы дамып жетілмеген, дәрігерлік көмек жақсы қолға қойылмаған сонау бір кезеңдерде туған. Ол тәсілдер әр алуан ауруларды емдеуге талпыну жолындағы жылдар бойы өмір тәжірибесі нәтижесінде дүниеге келген. Міне, сондықтан да осы заманғы медицина ғылымы оны «Халық медицинасы» деп құрмет тұтады.

Қазақтың халық медицинасына Орта Азияның орта ғасырлардағы ұлы ғалымы Ибн Синаның ілімі бірсыпыра әсер еткен. Егер де оның ілімін қазақ медицинасымен салыстырғанда ортақ белгілерді кездестіруге болады. Шығыс ойшылдардың науқасты қарау және емдеу тәсілдерін қазақ елшілері үйреніп, өз істеріне пайдаланған [2; 36 б.].

Қазақтың халық елшілері өздерінің қызмет бабына, емдеу әдістеріне қарай әртүрлі аталатын-ды. Мәселен, тәуіп (знахарь) (араб сөзімен «табиб»); емші (лекарь), шөптер және басқа дәрі-дәрмектермен ем жасаушылар – дәрігер (араб сөзінде «дәрі» – лекарство); оташы (хирург) (қазақ сөзінде «ота» – кес

(режь), «отау» – кесу (резать), «оташы» – операция жолымен ем жасайтын маман; сынықшылар (костоправ) – «сынықшы» (казак сөзімен «сынык» – перелом) [4; 184-185 бб.].

Қаражар аулында мәлімет жинастыру барысында бұл жерде баксы, диуана, сынықшы болмағаны көрінеді. Ал емші адамдардың бар болғаны анықталды. Бұл емші дарынды, қасиетті ксінің аты Шәміғұл деген. Шәміғұл бұл істі жетік меңгеріп, елдің әр алуан түкпірлерінен келген адамдарды емдеп, аяққа тұрғызған. Шәміғұл емдік шөптерді айыра алды, сонымен қатар олардың әрбіреуінің атауын біліп, тере отырып емдік дәрілер жасаған. Бұл оң нәтиже беретін. Дәрілік шөптермен ем жасаумен бірге, Шәміғұл пышақ салуды жетік меңгерген. Бұндай ем жайлы келесі оқиға адамдар есінде сақталған. Күндердің күнінде Қаражар ауылына Шәміғұл үйіне Омскіден оның емшілік қасиеті туралы хабардар болған бір әйел кісі әдейі келеді. Бұл адамның мойыны қатты ісіп кеткен екен. Бұны көрген Шәміғұл оның екі иығын екі адамға мықтап ұстатқызады. Сосын ол мойынға дәрі жағып, пышақпен мойындағы ісіп кеткен қақсап тұрған безді сыпырып алады. Кейін сол адам жазылып кетеді. Шәміғұл кеңес үкіметі кезінде қуғын-сүргінді көрген адам. Тек кейіннен ғана оның қасиетін көргесін артынан қалады. Шәміғұл емші осы жерде дүние салады. Жерленген жері Қаражардан 1-2 шақырым жерде екен. Ақпарат беруші Какен ата.

Қазіргі уақытта бұл жерде емшілер, сынықшылар, та-мыршылар жоқ. Көбінесе қазіргі заманғы емханасына барады [5].

Шұғада тамыр ұстайтын Абауыл деген кісі болды, ал Зеленая Рощада Әбсағид, Әбсаттар деген қожа-емшілер болыпты. Әбсаттар қазір хирург болып қызмет істеуде. Пышақ салады, қолы ем. Әбсағид дәрі-дәрмектермен емдейді. Қазірде әулиелік қасиет жоқ болып көрінеді.

Қаражар ауылының тұрғыны Әбіжан (Әбуғали) Какенұлы Тәшімовтың айтуынша, осы жердің маңайында дәрілік, емдік шөптер көп өседі, әрі оларды білсе пайдалануға болады. Бұл жайлы өз баласынан өткен бір оқиғаны айтып берді. Бір күні ол кісінің апасы аяқ астынан қатты ауырады. Сонда ем жасау үшін Май ауданында тұратын, емдейтін Бәтима деген кісіні

шақыртып алады. Бәтима науқасты карп болған соң Әбіжанға далаға апар дейді екен. Әбіжан ол кісіні Қаражар ауылынан бір шақырымдай жерге апарып тоқталады. Сонда Бәтима апай оған бұл жерде дәрілік, емдік шөптердің көптеп өсетінін айтады. Ол кісі Әбіжанға емдік шөптер туралы, олардың аттары туралы көп әңгімелеген екен. Бірақ, Әбіжанның жас болуына байланысты шөптердің атаулары есте қалмаған және де жазып алмағанына біраз өкініш білдірді. Оның білуінше далалық аймақтарда улы және дәрілік, емдік шөптер қатар пара-пар өседі екен. Оларды шатастырып алмау үшін көп білім, үлкен тәжірибе керек. Қоян жейтін шөпті «қоян жолы» дейді [5].

Денсаулықты сақтауда жердің, ауа мен судың, астың тазалығына аса үлкен мән беру көшпелілердің өмір салтының өзінен туындайды. Көшіп-қонып жүрудің және жерді маусыммен пайдалана білудің кейін адам баласы қол жеткізе алмаған санитарлық-гигиеналық артықшылығы айқын.

Қазақтардың басты денсаулық сақтау қағидасының бірі – «Сынықтан басқаның бәрі жұғады». Құдірет ана Ұмайға табынған халық жебеуші Оттың қасиетін ұға білген. Халық медицинасында от – басты дезинфекциялық құрал. Қауіпті жара – ісікті күйдіріп емдеуге ел жүрексіңбеген. Ауыр инфекциялар, індеттер шыққанда, оларды токтату жолының да бірі от болған [1; 2 б.].

Шұға ауылының тұрғыны Қыздарбек Әмреновтың айтуынша, осы жерде от әлі күнге дейін емдік максатта қолданылады. Яғни оттың тазарту қасиеті туралы наным сақталған. Қазіргі уақытта отпен аластау пайдаланылады екен. Мысалы, жас баланы бесікке салар алдында ауру ештеңе болмасын деп сіріңке жағып, онымен бесікті аластайды. Біреу қайтыс болса, жуып шығарғасын, жатқан жерін аластайды. Сондай-ақ, жаңа үйге көшкен кезде, аяқ басар алдында тазарту үшін отпен аластатып шығады [5].

Диваевтың жазуына карағанда оттың тазарту күшіне наным-сеніміне байланысты рәсімдердің бірі қойлар тұратын жерді (кошары) аластау болған. Сондай-ақ, жаман отарларды отпен аластаудың басқа тәсілі де болған. Ол үшін кешке қарай жерге бір бірінен 10-15 м. аралықта тұратын екі ұзын темір

какқан, сосын жерден 1,5 м. биіктікте ұзын арқан байлаған. Темірлер қосынды үлкен от жақты. Содан соң тартылған арқан астынан, екі оттың арасынан барлық қойды (отар) айдаған.

Қаражар ауылының тұрғыны Гүлбахыт апайдың айтуына қарағанда, от пен күлден ешқандай ауру жұқпайды. Қандай да бір жұқпалы аурулардан сақтайды. Сондай-ақ, ауруға қарсы ем. Мысалы, ағаш жағып, одан қалған күлін жараның іріндеуін болдырмау үшін, не болмаса оны тоқтату үшін пайдаланылған. Осы жерде ешкі сүтінің ауруларға қарсы ем ретінде қолдануға болатынын жақсы біледі. Сонымен қатар, барынша ішуге талпынады екен. Айталық, олардың білуінше ешкі малының сүті 32 ауруға ем бола алады. Мысалы, тамақ ауруына (щитовидная железа) т.б. ем болады.

Қойдың сүтінде де ем қасиеттері баршалық. Сондай-ақ, бұны қадірлеу, қастерлеу туралы мақал-мәтелдер сақталған. Айталық, келесідей мақал-мәтел бар:

«Қой сүті қорғасын,

Қойды тепкен оңбасын».

Бұдан қой сүтінің пайдалылығы қанша екені байқалады. Қой сүтін қыс мезгілінде ішіп отырғанда, адамды тұмау ауруына ұшыраудан сақтап қалады. Оның себебі, қой сүтін адам ішкенде адам терлейді, яғни сүттің терлету қасиеті бар. Осы орайда қой сүтін қазіргі кездегі емге көп қолданады. Халел Арғынбаевтың жинаған мәліметтерін қарайтын болсақ, тұмау, жөтел, тамақ ауруы, өкпе қабынуы және т.б. тыныс алу мүшелерінің ауруы кезінде, ең алдымен күшті терлететін жылытатын тағамдар, өсімдіктер беретінін көре аламыз. Осыған байланысты науқасқа ет, сорпа, кара бұрыш бар кеспе, апиын бар кара шай, тағы басқа сусындар беріледі. Түнге қарай тамақ пен кеудені жылы құйрық маймен сылаған. Осылардың пайдалылығы еш күдік тудырмайды.

Қойдың, қаздың майының емдік қасиетінің бар екендігін Көксиыр ауылының тұрғыны Мырзалинов ағай атап өтті. Оның айтуынша қой, қаз майы көптеген ауруларға қарсы қолданылады. Айталық, кішкентай бала ауырғанда қой майымен сылайды. Қыстыгүні бет үсіген кездерде де қой майы пайдаланылады. Қаз майы күйгенде ем болады. Жылқы еті, сорпасы ем [5].

Қазақ дистологиясы аз, бірақ, құнарлы тамактануды құптайды. Үлкен ас бір-ақ мезгілде – кеште ішілген. Күндізгі корек, негізінен алғанда, сусын. Басты сусын қымыз болып табылады. Қымыз шипалы сусын ретінде өте ерте заманнан бері белгілі. Орыс ғалымдары Г.А. Захарин, С.П. Боткин XIX ғ. қымыздың емдік қасиеттерін зерттеген. Бұлар «Қымыз адамның денсаулығын күшейтетін және ауруды бәсендететін тағам», – деген ұғымға келген. Қымыз әртүрлі ауыр ауруларды емдеуге қолданады. Мәселен, өкпе аурулары мен туберкулезге қарсы таптырма сем. Онан бөлек асқазандағы және ұлтабардағы жара, іш сүзегі, асқазан қышқылы төмендегенде, ас қорыту бұзылғанда, қан аздық сияқты ауруды емдеу үшін қолданылады. Қымызға Лев Толстой, А.С. Пушкин, В.И. Даль сияқты атақты адамдар жоғары баға берген болатын [7; 62-67 бб.].

Іріндеген жараны қара сабынмен жуып, тышқан немесе қоянның жылы терісіне нашатыр сеуіп, орап тастайтын, қышыма қотырды қызған темірмен қарып, қырмызы деген шөптің майын жаққан. Итсигек атты өсімдік күлінің сүзген сілтісіне малдың сүйегін қосып қайнатады. Ол әбден қайнап, ботқаға айналған соң, одан сабын жасайды. Қара сабын өмірі көмумен өткен, халықтың киім-кешек, төсек-орын, дене тазалығын сақтауға көмектеседі, түрлі жұқпалы аурулардан сақтайды [12; 23-24 бб.].

Жоғарыдағы Оразақовтың «Қазақ халық медицинасы» атты кітабында суреттелген қара сабынды дайындау тәсілінен, Ақкөл – Жайылмадағы қара сабынды дайындау тәсілі ерекше болып табылады. Бұл туралы Зеленая Роща (Шідерті) ауылының тұрғыны Жақышжан Жұмабекқызы айтып берген болатын. Ол кісінің айтуынша, ертеде осы жерлерде алабота деген шөп өседі. Оны көптеп жинап алып, жағады. Сонан соң жанып болған соң күлін сыпырып алып қазанға салады, су құяды да белгілі бір уақыт бойы қайнатады. Әбден қайналған соң қазандағы күлді сүзіп алады да, енді қалған суды қайтадан қайнатады. Қайнап болған соң су кәдімгі ұнтақшаға айналады. Ұнтақшаның түсі сол мезетте ақ болады. Ұнтақшаны сақар дейді. Сонан соң ешкім көрмегендей етіп бір әйел адам ұнтақшаға май құяды, бұндай болудың себебі, көз тиеді деп санаған. Кейін май құйылған соң былғайды,

араластырады. Біраздан кейін қоюланып сабынға айналады. Бұл кезде енді сабынның түсі қара болады. Дайындалғаннан кейін жууға деп көлемін құрттай адамдарға таратып береді [5].

Ақкөл ауылының тұрғыны Нәйдәш Мейрамқызы сиыр, кой майы, әсіресе, мамыр айында жасалынған майдың емдік қасиеті зор дейді. Ондай болу себебін ол өзі түсіндіріп берді. Өйткені, мамыр айында қар еріген соң, дала көктеп шөп өсе бастайды. Солардың арасында алғашында емдік шөптер өте көп болады екен. Сөйтіп, төрт түлік мал жайлауға шығып, шөп жеген соң сүттің, майдың емдік қасиеті басқа уақыттармен салыстырғанда біршама арта түседі. Сондықтан, мал майы алуан түрлі ауруларға ем бола алады. Айталық, қойдың, сиырдың мамыр айының бір қасық майын жесе тұмаудан сақтайды. Ал жаңа сауылған сүт бүйрек ауруына ем бола алады.

Тізе ауырған кездерде орысша аты хрен шөбін жинап, оны ыстық суға салып қайнатады да, басып байлап қояды. Белдің ауруын басу үшін түйе жүнін тұзды суға салып байлайды.

Жараланған кезде алоэ басады, не болмаса техникалық май – салидолды жағады. Осы кісінің айтуынша әртүрлі жарларды емдеуде салидордың пайдасы орасан зор.

Осы жерде бірталай дәстүрлі ем сақталғанына қарамастан, халықтың көбі қожалардың емдік қасиеттеріне жүгінеді екен. Ауырып қалған сәттерде қожаға барып, ем алған. Тіпті, бертіңгі кездерде де емханаларға бармай оларға жолыққан. Ал қожалар болса шынында да қасиетті, емші, әулиелі адамдар еді. Келген адамның көрген түсіне дейін айтып береді. Айта кететін бір жәйт, қожалар ешқандай өсімдік, емдік шөптерді ем ретінде пайдаланбаған. Мәселен, Нәйдәш Мейрамқызына қожа бір орамал берген. Ол кісі болса осы ормалмен балаларды ұшықтаған, жолға шығар алдында көлікті т.б. ұшықтап отырған. Бұл адам әр уақытта, әрдайым садақа беру қажет екендігін айтты.

Садақа берсең арылмас,

Садақа бермеген жарылмас.

Садақа берген шакта, жол жүреді, қол қайырады. Балаларына, жақындарына садақаны әрдайым беру керек екендігін айтып отырады [5].

Тізе буып ауруларын басу үшін түйенің жүнін тұзды суға қайнатып тарту Маңғыстау қазақтарында кең таралды. Сондай-ақ, ісікті қайтару үшін оған қызған киіз басу қолданылады. Мұның барлығы жылудың пайдалы әсеріне негізделіп жасалынған халық тәжірибесі болып табылады.

Халел Арғынбаев та сүйек сырқауын, буын ауруларын, бел шойырылуын, бастың ауруын басу үшін құрғақ су және жануар текті (түйе жүні, сиыр қарны) сияқты жылу ванналардың кең қолданылғанын көрсетеді.

Шөл және жартылай шөл аудандарда шілденің ортасынан бастап, яғни құм үлкен тереңдікке дейін жылынғанда, науқас, ауру адамдар бір жұма бойы құм ванналарын қабылдайды. Ол үшін құмды жерлер маңайында киіз үй тігіп, сағат 11: 00-ге қарай тек қана басты ашық қалдырып, құмға кіреді. Бірінші күні ваннаның ұзақтығы 10-15 минут, күн сайын ұзақтылығы көбейіп 1 сағатқа дейін жетеді. Әдетте, ванна қабылдаған соң етпен, сорпамен тамактанып, көп мөлшерде шұбат және әсіресе, ағзадағы сұйықтықтың балансын қалпына келтіру үшін шай ішу қажет, себебі, құм ванналары күшті тер шығару қасиетке ие.

Құм ванналары жергілікті тұрғындардың айтуынша көптеген ауруларды емдеуге көмектеседі, әрі қазіргі күнге дейін қолданылады. Жергілікті дәрігерлер олардың пайдалылығын жокқа шығармайды [4; 187 б.].

Ақкөл – Жайылмада құм ванналарын қабылдау кездеспейді.

Жылу су ваннасын қабылдау (жылы суға түсу) негізінен қыстыгүні ағаш бөшкеде немесе қазанда 1-2 аптадай қабылдаған.

Қазақтарда жануар терісіне түсу кең таралған. Ол үшін ірі семіз қойдың, ешкінің, тай немесе бұқаның жаңа алынған терісі қолданылады. Қойлар мен ешкілерден теріні біртұтас етіп алған, бұған адам отырған кезде сыйып кететін еді. Ірі малдардан тері әдеттегідей алынды, оған адамды орап, үстінен киізді жауып, түнге кейде, тіпті, бір тәулікке қалдырған. Егер науқас қатты терлеп тез ұйықтап қалса, бұны оң нәтиже деп санаған [4; 188 б.].

Ақкөл – Жайылмада теріге түсіру қазір қолданылмайды.

Көкжөтелдің бірден-бір емі деп қазақ көк лактың сорпасын ішкізетін болған. Мұндай жөтел емдеу әдістері қазақ жерінің

көбінде қолданылған. Құрғақ жөтелге мияның тұнбасын ішіп, қойдың құйрық майымен тамақ пен кеудені сылаған.

Көз ауруға, әсіресе, оның асқынған түріне қазақ қыздырылған сиыр майына немесе пісірілген түйе сүтіне мақтаны малып көзге таңған. Бұлар көздегі іріңді сорып, оның ауырғанын бірте-бірте басатын. Көз ауруды мұздай сумен немесе тұзды сумен жуатын да жаңа сойған қойдың бауырын асқынған көзге басатын [9; 199 б.].

Халықтық медицинада жан емдеуі және тән емдеуі қатар жүреді. Жаны сауыққанның тәні сауығатындай жөні бар.

Жан емдеумен диуана, зікірші, баксы шұғылданған. Жан емдеудің негізігі ортасы – гипноздық және психотерапия. Бұл медиктердің, сол себепті, сырт пішіні, құралдары мен тиімдері де ерекше келген. «Диуана басына аққудың терісінен бөрік киіп, қолына оса алып жүреді» (1894 жыл; Дала Уалаяты). Олар өз терапиясымен қатар ішінара музыкалық терапияны қолданған.

Жан емдеудің басты, ең калоритті фигурасы, әрине, баксы. Ол гипноздық, психотерапияны, музыкалық және сөз, қимыл терапиясын мейлінше меңгеріп, синтездеген тұлға. Шалықтағанда қобыз, даңғыра, асатаяк, домбыраны, ағаш, тері заттарды, отты, суды, «Жын шақырудың» көптеген әдістерін қолданған. Дарынды баксы поликлиникалық емдеудің магиялық шеберлігіне қол жеткізген. Мұндай баксы емдемеген ауру жан-жақтың қасы.

Қазақ арасында, әсіресе, сынықшылар ерекше сыйқұрметке ие болған. Көшпелі тұрмыс-тіршілік, ат үстіндегі өмір озық травматология білім-машығын калыптастырды. Сынықшы қолдарын майға бөктіріп алып, сипалауды жарақат маңындағы тері мен бұлшық еттерден бастап, біртіндеп сынық орнына жеткен. Сынықтың сипаты мен сынған сүйек бағыттарын білген соң, сынған сүйекті дәлдікпен орнына қоюды мақсатқа алады. Сүйекті орнына салу мен тартып түзеу операцияларын бір мезетте жүргізген.

Орап ұстау мерзімдерін адам жасымен санайды. Жас адамның сынған сүйегі өте тез бітеді. Орта жастағы (30-40 жас)

қол сынығына карағанда (20-25 күн) тізе сынығы екі еседей ұзақ бітеді.

Қазақтарда хирургия да жақсы дамыған. Басты хирургиялық аспап ретінде қандауыр танылғаны белгілі. Қазақ хирургтары (көбі емшілер) түрлі ашық жараларды, бітеу жараларды, емшек ісігі т.б. жақсы емдеді. Бас ауырғандардың төбесінен, тіл астынан яки арқасынан қандауыр үшімен шекіп жіберіп, мүйізбен қан сорған. Мұны қан алу дейтін [8; 3-5 бб.].

Халық арасында ауыр босанар әйелдерге «бел тарту», «қол салу» арқылы көмек беретін тәжірибелі емшілер аз болған жоқ.

Бел тартушы адам әйелдің арқа жағына отырған, сегіз көзден тізесімен сүймелдей, белінен қаусыра құшақтап, арам шеміршектен төмен қарай сылай тартып, баланың тууын тездететін.

Әйелдің туар кезінде теріс келуі де кездесетін. Мұндай жағдайда нәрестенің шығуын дұрыс жолға салып түзететін тәжірибелі әйелдер немесе дәрігерлер шақырылатын. Олар сырттан сылап-сипау арқылы нәрестенің қисығын түзететін, ал оған болмаса туар жолдан қол салып нәрестені түзететін [1; 124-125 бб.].

Қандай да болмасын қазақ отбасысы өз бақытын балаларсыз, әсіресе, ұлдарсыз елестете алмайды. Баланың тууы мен тәрбиелеуге байланысты қазақтарда көп түрлі дәстүрлер, рәсімдер қалыптасты. Олар көбінесе ежелгі наным сенімдер мен көпғасырлық халық тәжірибесімен байланысты еді. Ақкөл – Жайылмада дәстүрлер, рәсімдер сақталғанын байқауға болады. Мәселен, Нәйдәш Мейрамқызының айтуынша, Ақкөлде және басқа жерлерде әдеттегідей сәби дүниеге келгенде шілдехана өткізілді, бесікке жатқызылды, қыркынан шығарылды, тұсау кесілді, сүндетке отырғызылды.

Сәбидің тууына байланысты қой сойылып, қонақ шақырылады. Ананы етпен, сорпамен жақсылап тамақтандырады, бұл күшті тезірек қалпына келтіруге мүмкіндік береді. Қазақтар жақсы, құнарлы тағам, сусын, демалыс сүттің пайда болуына көмектеседі деп санаған. Ал ана сүті – баланың мықты, қалыпты дамуының кепілі болып табылады. Сондықтан, жас аналар

тұмаудан, маститтен сақтанған. Сәбидің кіндік ұшы түскеннен кейін 40 күн бойы күн сайын сабынды, ал екінші күні тұзды суға шомылдырып отырады. Жұмсақ шүберекпен сүртіп, денені сылап, күйрық майын жакқан. Тұзды суда бала денесі катайып, әртүрлі тері ауруларын болдырмайды деп саналды. Бұндай тәсіл қазіргі кезде де қолданылады екен.

Кейін бүкіл қазақтарда сақталғандай баланы бесікке салады. Бұл рәсім үшін бесіктің барлық бөліктерін дайындап қояды. Дәстүрлі қазақ бесігі балаға да және қоршап тұрған адамдарға да қолайлы болды, ол көшпелі өмір жағдайына сәйкес еді. Бесікте жатқан бала әрдайым құрғақ болды, тері аурулары болмайды, қойдың асықты жілігінен жасалған шүмектен кіші, үлкен дәрет денеге тимей, астына түбекке ағып отырған. Сондай-ақ, баланың қол-аяғы байлаулы болуына байланысты ол тыныш, жақсы ұйықтайды. Яғни қозғалғанда өз қолдарынан шошып ояна бермейді, жүйке жүйесі бұзылмайды. Кейін баланы босатады да, денесін қозғалтып, сылайды, шаймен денесін жағады.

Бесік бөліктері – аркалық, түбек, шүмек, құс төсек, жастық, жөргек, қол бау, тізе бау, бесік көрпе.

Балаға қырқынан шығарғанға дейін ит көйлек кигізеді екен. Қырқынан шығарған соң кигіздірмейді. Бірақ та иткөйлекті ешкімге бермей сақтайды, не болмаса немере киеді екен. Бұл ырым болған екен. Қырқынан шығарғанда қой сойылып, қонақ шақырылады. Баланың шашы, тырнағы алынады.

Бесікті де ешкімге беруге болмайды, тіпті, бөліктерін де бермеген. Сәбиді тіл-көз тиюден сақтау үшін үкіні бесікке қадап қояды, тана тағады, моншақтар іледі, кекіл қояды, тұлымшақ қояды. Тұлымшақ дегеніміз кекіл сияқты, бірақ, баланың басының екі жактан жаслады. Бұл мектепке барғанға дейін болады екен. Кейін барар кезде шаш алынады.

Ит ауруына (балалық рахит) да емдеу жолы болған. Мысалы, Мәйдәш Мейрамқызының немересі осы аурумен ауырған екен. Немересі толық, жақсы өсіп келе жатқан еді. Бір күні 1,5 жас жас шамасында ол жүріп келе жатып құлайды, ит ауруына ұшырайды. Бала сұп-сұр болып, жүдеп кетеді, маңдай тамыры көк болады, түске ит кіріп, қабады екен. Сонда ит

құлағын кесіп алып, баланың таңдайына, жүрегіне, табанына т.б. тамшылаған. Сонан соң оны 7 күн шомылдырмаған. Кейін бала жазылып кетеді. Сондай-ақ, мұнда баланы қарынға салу да болған. Қарынға баланың іші ауырғанда, тоқтамай шырылдап жылағанда салады. Салған кезде бала тынышталып, біраздан кейін өзі ұйықтап қалады екен. Бұған қарсы басқа да ем қолданылған. Ол үшін сүрленген қойдың қарынына мамыр айында жасалған май салып, белге тартып қояды. Кейін бала дем алып, терлеп, ұйықтап қалады. Сәбиге тұмаумен ауырғанда ана сүтін тамызады екен. Жөтелгенде кеудесіне, мойнына түнге қарай құйрық майын жағады.

Балаларға, үлкендерге тұмар тағылады. Көз-тіл тиюден, жолға шыққанда, пәледен қорғану үшін топырақ алып тігіп алады. Пәле жаладан қағаз бол деп тағады екен [5].

Баланы қарынға салу мысалын Халел Арғынбаевтың, А.И. Левшиннің еңбектерінен кездестіруге болады. Айталық, Халел Арғынбаев мынадай қызықты мәлімет келтіреді: «Қан аздықты, іш және жүрек ауруларын емдеу үшін емдік сусын – қымыз кең қолданылады. Ит ауруы кезінде балаларға ашытқы сүт өнімдерін берген. Кейбір тәжірибелі әйелдер онымен шектелген жоқ, ит ауруын оң нәтижені көбірек беретін тәсілмен – жынға салумен емдеді. Үлкен қойды сойып, қарынға ішкі құрылыстарын алмай баланы отырғызады. Қарынға салар алдында, ең алдымен жылы суға шомылдырып алады. Біраз уақыттан соң бала ұйықтап қалатын. Бұл оң нәтиже, ем жасалды деп саналған. 40-шы жылдары Х. Арғынбаев бұндай емдеудің куәгері болған. Оның анасы өз немересін емдеу үшін жынға салуды (қарынға) қолданған [4; 195 б.].

Әбіжан Тәшімов болса, ит ауруын біраз баскаша емдейтінін айтты. Ертеде апа, әжелер балаларға адамдарды көз тиеді тағы басқа себептермен жолатпайды екен. Ол кісінің естуінше ит ауруымен ауырған баланың денесі бөртіп кетеді, қатты ауырады, түске ит кіреді. Ем жасағанда ит болмасын деп ит басына шомылдырады немесе қанына шомылдырады екен [5].

Дегенмен де ұқсастықтар табуға болады.

Космогониялық білімдер. Қазақ халқы ертеден Темірқазық, Жетіқаракшы, Үркер, Шолпан, Босаға, Үшарқар-таразы, Қамбар, Қарақұрт, Есекқырған, Қос жұлдыз, Сүмбіле, Құсжолы сияқты көптеген жұлдыздарды білген. Осы жұлдыздардың барлығы Жерден анық көрінеді. Сондықтан, қазақтар оларды жақсы білді, қозғалысын зерттеп, олардың әрбір мезгілде бату мен шығу уақытын әрі орнын білген еді. Осылай қараңғы түнде жолшы қазақ үшін бағдар ретінде Темірқазық жұлдызы қызмет атқарды. Қазақ халқы Темірқазықтың әрдайым қозғалыста болатын қыдырма жұлдыздармен салыстырғанда, солтүстік жақта тұратынын және де қозғалмайтынын жақсы білді. Түнде қозғалмалы жұлдыздардың ішінен Үркер уақыт пен қозғалыс бағытын анықтауға көмектесті. Бұл жұлдыз, біріншіден, өте қысқа түндерді санамағанда, аспанда әрдайым байқалады, екіншіден, нақты шығыстан батысқа қарай жылжып отырады. Соған қоса, Үркер жылдың әртүрлі уақытында алуан түрлі көрінеді. Осы жұлдыздың ерекшеліктерін білген қазақтар түннің шамамен уақытын және көкжиектің жақтарын катесіз анықтай алатын болды [4; 178-179 бб.].

Аспан жұлдыздары жөніндегі білімдер Қазақстанның шөл және шексіз далаларында ерекше қажет еді. Шолпанның шығыстан шығуына көшпелілер таңның белгісі деп қуанатын.

Жоғарыда аталған жұлдыздардың шығуы мен батуымен немесе орналасуымен қазақтар табиғат пен ауа-райындағы өзгерістермен байланыстырған. Мысалы, қазақтар түнгі аспанда Үркер жұлдызын көргенде суық әрі аязды күндер келеді деп санады. Сондай-ақ, ауыр қыстан кейін мамыр айының ортасында дала көктеген кезде Үркердің, Үшарқар – таразының, Сүмбіленің көкжиектен кетуін бақылай отырып, олар шөптің белсенді өсуіне ықпал ету үшін Жерге түсті деп есептеген [6; 51 б.].

Сүмбіле өткір, үлкен де жарық жұлдыз, ол күншығыс көкжиектен үлкен аппақ Күнге ұқсап шыға келгенде, тып-тыныш жатқан қой дүр етіп, жылқы біткен құлағын қамшылап елендейді. Осыған байланысты қазақтарда – «Сүмбіле туса қошқар басын көтереді» немесе «Сүмбіле туса арқар тастан ұшады», – деген мақал бар. Малшылар Сүмбіленің тууы қарсаңында түннің

салқындағанын, танертен астауларға, шағын көлшіктерге су бетінің жұқа мұздақталып суығанын соған сай қыс мезгілінің таяу екенін аңдайды. Сондықтан да халық арасында:

Таразы туса таң суыр

Сүмбіле туса су суыр, – деген мәнді мақал таралған [14; 6 б.].

Бүкіл қазақ халқына белгілі Түнгі аспанда Темірқазықтың айналасында көрінетін белгілі жұлдыз – Жетіқаракшы жұлдызы болды. Сондықтан, ғаысырлар бойы қазақтар, әсіресе, мал бағушылар, қойлар отарын күзетушілер мен халық астрономдар – есепшілер Жетіқаракшының орналасуы бойынша түн мезгілін қатесіз анықтап отырған. Айтатын бір жәйт, осы жұлдыздың орны жыл мезгіліне байланысты әрдайым өзгеріп отырды, бірақ, бұл белгілер тәжірибелі мал бағушылардың, есепшілердің назарынан тыс қалмайтын. Жетіқаракшы Темірқазакты нақты айнала қозғалады және ешқашан да көкжиектен жоғалмайтын еді.

Осы жұлдыз бойынша қазақтар қызықты аңыз шығарған. Бұл аңыз Үркердің қызын ұрлап қашқан «Жеті қаракшы» деген қазақи атаудан шыққан. Аңыз бойынша Үркердің тек қана қыздардан тұрады. Сондықтан да Үркерлер қаракшылардан қауіптеніп, әрдайым қашып жүретін болды. Сондай-ақ аңыз бойынша, жеті қаракшылар ертеде жерде бұзакылықпен айналысқандықтан, оларға халық наразы болады. Сол себепті қаракшылар қуғыннан кейін аспанға көтеріліп өзінің әдеттегі ісін жалғастырады. Мәселен, Темірқазық айналасында Жетіқаракшыдан басқа көптеген жұлдыздар айналады.

Қазақтар, сондай-ақ, «Құс жолы» күзде оңтүстікке, ол жазда қайта солтүстікке оралатын құстар үшін бағдар болғанын білген [2; 67-68 бб.].

Гүлбахыттың айтуынша, түнгі уақытта жолда адасқан кезде Темірқазыққа қарап жолды табады. Темірқазық Шолпаннан биік тұрады. Шолпан көтерілгенде таң атқанын белгісі деп есептелген. Үркер – ол 5 жұлдыздан тұрады. Жеті қаракшы ожау сияқты болып келеді екен.

Күннің көзі күншығыстан көтерілгенде таң атады. Батысқа қарай жылжығанда күн батады.

Жаңбыр жауар алдында қарғалар, торғайлар төмен ұшады. Қойдың құмалақтарын қарға лактырған кезде олар батса қар қалың болады. Егер де құмалақтар батпай қар бетінде қалса, қар аз болады [5].

Какен Тәшімов қазіргі уақытта ауа-райы, аспан денелері т.б. өзгеріске ұшырағанын айтты. Бұрынғы кездердегі болжаулар қазіргілерге ұқсамайды. Мысалы, ертеде күн қызарғанда су, жаңбыр болатын болса, қазіргі кезде жел болады екен. Тікесінен тұрса – күн құрғақ, ашық болады. Шалқасынан жатса – өзіне жайлы, бізге жайсыз дейді. Аспан денелерінің көмегіне қазір өте аз сүйенеді [5].

Тай ауылының тұрғыны Байшот Әжмағамбетовтың айтуына қарайтын болсақ, күн қызарғанда – ашық, қатты қызарса жел болады. Күн ыстық болса (300) ай аяғында жаңбыр жауады. 6 жылы ай 6 суық айға сәйкес келеді. Мәселен, қыркүйек – наурыз, қазан-сәуір, қараша – мамыр, желтоқсан – маусым, қаңтар – шілде, ақпан – тамыз. Қыркүйектен бастап ауа-райының өзгерісін бақылап, ойда ұстау керек. Қыркүйекте жаңбыр жауса наурызда қар жауады. Жылы болса наурыз айы суық болады [5].

Шұға ауылының тұрғыны Қыздарбек Әмренов «Қыста ит далада үрмей жатса, күн суық, аязды, ал сиыр жөтелсе, қой секірсе боран болады» дейді [5].

Какен ақсақалдың ұлы Әбіжан Тәшімов құстар, аңдардың әрекетін бақылай отырып, ауа-райын болжағанын әңгімелеп берді. Егер даладағы тышқан іннің кіреберісіне көптеп топырақ үйіп қоятын болса қатты жаңбыр жауады екен. Топырақты жан-жаққа шашып тастаса құрғақшылық болады. Далада түлкілер көп болса қыс жақсы болады. Сонымен қатар, Әбіжан қазіргі уақытта дұрыс анықталатын, бірнеше рет тексерілген, әрі жиі қолданылатын болжау түрін айтты. Ол бойынша, егер де үйдегі мысық арқасын дала жаққа қаратса жылы, ол пешке қаратып жатса суық, аяз болады екен.

Ақпарат берушілер Құс жолы туралы біледі. Құстар көтерілгенде үш бағытпен ұшады. Олар – Оңтүстік, Солтүстік, Орталық бағыт. Орталық бағыт Қаражар болып есептеледі. Осы бағыттармен ұшқан құстар бір-бірімен ешқашан да қосылып

кетпейді. Мысалы, Орталық бағытпен ұшатын құстар Солтүстік бағытпен ұшқандармен қосылмайды. Ұшар кезінде, ең алдымен ауа-райының өзгерісіне суықтық ерте, не болмаса кеш түсуіне байланысты ұшады. Көбінесе қазан айында көтеріліп Мысыр, Африка, Үндістан жаққа ұшады. Көтерілгенде ашық күні, жұлдызға қарауға мүмкіндік болатындай күні бірге ұшады. Ал егер де ауа-райы бұзылып боран басталса құстар тұрған жерден көтерілмей, күннің қашан ашылатынын осады. Өйткені, құстар ұшқанда жұлдыздарға қарап өз бағыттарын анықтайды. Қазанның аяғына қарай Қаражар жақта 2-3 күн қасқалдақ, үйрек, қорғалжын, қаз т.б. әртүрлі жактан келген құстар жиналады. Кейін демалған соң әрі қарай ұшады.

Әбіжан Тәшімов аңшылықпен айналысатын адам. Сондықтан, ол аң аулауға таң сәріде, таң атқанда жылқыға мініп шығады. Осы уақыттарда аңдар көп жүреді. Ату құралы – мылтық. Үйінде екі мылтығы, ататын оқтары және т.с.с. қажетті заттары бар екен. Порхты өзі жасайды. әр порохтың ататын аңның үлкендігіне байланысты түрлері болады. Мысалы, түлкіні атуға арналған оқ үйректі атуға келмейді. Себебі, тигенде денені бүлдіріп, жарып тастайды. Түскі уақытта аңдар демалады. Кешке таман 15:30-да қайта шығады. Яғни осы кезде барып, аң атуға болады. Қыс мезгілінде күннің қысқа болуына байланысты аң аулауға 17:00-ге дейін барады. Кейін атпайды. Құстарды да таң сәріде атады. Әбіжан Тәшімовтың айтуынша, қаладан келген адамдар аңдарды, құстарды өзгеше аулайды. Тамақ т.б. алып, қайыққа отырып, таңертеңгі кезде шығады да кешке дейін болады екен. Ал Әбіжан т.б. адамдар болса, аң-құстардың жүретін, ұшатын уақыттарын білуіне байланысты, белгілі бір уақытта 30-40 минутқа барып, атып алып, қайтады екен.

Осы адамда, сондай-ақ, аң екі аулайтын иттері бар. Тазыға қатты ұқсайды, бірақ, тазы емес. Бір ит таза қазақ тазысынан туған. Екі жасар иттің аты Аққұс, екіншісінікі – Байғасқа. Аңға шығар күні иттерге тамақ бермейді. Берсе аңға шыға алмай, ентігіп қалады. Аңды қуып, ұстап алғасын, адамды тосады. Ол келген аңды қанжығаға байлап алады. Байғасқа деген ит аң аулауға берілгені соншалықты, түлкіні т.б. қуғанда артынан інге кіріп

кетеді де шығарып алады. Осыған байланысты көп жарақаталды. Себебі, борсық семіз, майлы болып келеді, тіс өтпейді. Сондықтан, ит басынан тістеп, үгіп тастап өлтіреді. Байғасқа жылына 60-тай түлкі ұстайды. Әбіжанның айтуынша, қасқыр терісін төрге ілуге болмайды, түлкі терісін ілуге болады. Қасқырды қасиетті деп есептеген. Қасқырды соққанда жол болады дейді. Сондай-ақ, қасқыр терісін жерге төсеуге болмайды. 1980 жылдары осы жерде (Қаражар) қасқырлар көп болған. Мылтықпен шығып жүрді. 80 жылдары 2-3 қасқыр алып жүрген [5].

Халық күнтізбесі. Қазақтар ерте заманнан XX ғасырдың басына дейін ғұндардың саяси одағының құрамына енген Орталық Азиядағы ежелгі көшпелі тайпалардың арасында біздің заманымызға дейін және біздің заманымыздың аралығында пайда болған, әрі он екі жылдық жануарлар мүшеліне негізделген ежелгі халық күнтізбесін кең пайдаланды. Осыдан он екі жылдық жануар мүшелі Орталық Азияда пайда болып, Азияның көптеген халықтардың арасына жайылды деп айтуға болады.

Осы жыл санау жүйесінің басты ерекшелігі бұнда жылдар сандармен емес, нақты бір тәртіппен орналасқан 12 жануарлардың атымен аталғанында. 12 жылдан кейін қайтадан осы тәртіппен қайталанады. 12 жылдық жануар мүшелінің тәртіптік атауы келесідей: 1. Тышқан жылы, 2. Сиыр жылы, 3. Барыс жылы, 4. Қоян жылы, 5. Ұлу жылы, 6. Жылан жылы, 7. Жылқы жылы, 8. Қой жылы, 9. Мешін жылы, 10. Тауық жылы, 11. Ит жылы, 12. Доңыз жылы.

Осы жануарларды таңдау негізінен Орталық Азияның ежелгі тайпалардың арасындағы тотемизм қалдықтарымен байланысты еді. Тотемдік жануарлар киелі деп саналды, сондықтан, өздерінің шығу тегін белгілі бір жануармен байланыстырған тайпалар, не болмаса бір халықтар оларды қастерлеп, жазалауға, өлтіруге, етін тағамға пайдалануға тыйым салынды. М. Ысқақовтың ойынша, түрік халықтарында қой, сиыр және жылқы жылында дүниеге келген адамдарға осы үй жануарларын союға тыйым салатын наным-сенімдер болған. Мүмкін мұндай нанымдар қазақтар арасында болған, бірақ, қазіргі уақыттар бұл ұмыт болды.

Қазан төңкерісіне дейін қазақтардың көбі жыл санау үшін 12 жылдық жануар мүшелін пайдаланған. Бұл жүйемен қатар хижре жылдары бойынша мұсылмандық жыл санауы да болды [2; 64 б.].

Қазақ халқының арасынан қариялар ғасырлардан бері келе жатқан оңай қазаки жыл қайыру әдісін білген.

Түйе сеніп бойына,
Қалған ұмыт жылдардан.
Жатпа қарап, мойыма,
Тайма именіп ділмардан.

Бар жоғы осы. Жаттап алынса болды, кейін жануарлардың рет саны шатастырылмайды. Тек әр сөздің бастапқы әрпіне назар аудару керек. Мәселен, түйе – тышқан, сеніп – сиыр, бойына – барыс, қалған – қоян, ұмыт – ұлу, жылдардан – жылан, жатпа – жылқы, қарап – қой, мойыма – мешін, тайма – тауық, именіп – ит, ділмардан – доңыз.

Осы 12 жыл адамның бір мүшел жасы болып есептелген. Бір шумақ өлеңнің бойында ғұмырынды сыйғызған халық даналығы деген осы [10; 58 б.].

Әр есепші өздерінің тәжірибесіне қарай тоғыс есебін де әртүрлі жүргізген көрінеді [11; 12-15 бб.].

Күнтізбелер тарихына зер сала оқысақ, қай халықтың да оны өмір тіршілігіне қажеттілігінен жасағанын білеміз. Халқымыз мал шаруашылығына байланысты зерттесе, мысалы, ешпеттіктер егін шаруашылығына сай күнтізбе жасады. Қай халықтың да күнтізбе жасау әрекеті Күн мен Ай, Күн жүйесіндегі сол кезде белгілі болған бес ғаламшар: Шолпан, Қызыл ғаламшар, Есенқырған, Қоңырақай, одан әрідегі Сүмбіле жұлдызы, Үркер жұлдыз шоғырымен байланысты болды [2; 65 б.].

Қазақтарда жыл көктем, жаз, қыс, күз сияқты төрт мезгілге бөлінген. Әрбір жыл мезгілі жылы үш айдан тұрады. Яғни жылда 12 ай бар: наурыз, сәуір, мамыр – көктем айлары, мауыс немесе отамалы, шілде, сарма немесе тамыз – жаз айлары, қыркүйек, қазан, қараша – күз айлары, желтоқсан, қаңтар, ақпан – қыс айлары.

Ай 30 күннен, үш айлық мезгіл «тоқсан» 90 күннен тұрады. Жыл соңында айлардан қалған 5-6 күн жиналды. Бұл күндер казактарда «бес қонақ» деп аталады.

Қазақ күнтізбесі 22 наурызда басталады және жыл сайын мейрам ретінде тойланады [3; 212 б.].

Жоғарыда аталған дәстүрлі қазақ атауларымен бірге мұсылмандықтың ықпалымен айлардың араб атаулары да болған. Олар: амал (наурыз), сәуір (сәуір), зауза (мамыр), саратан (маусым), әсет (шілде), сүмбіле (тамыз), мизан (қыркүйек), ақран (қазан), қауыс (қараша), жәди (желтоқсан), дәлу (қаңтар), үт (ақпан).

Қазақ халқы ертеден ай күнтізбесін білген әрі қолданған. Орыс тіліндегі «лунный месяц» қазақ тілінде «туар ай» деп айтылған. Қазақ есепшілері жыл ішінде 355,5 күн, 12 туар ай және 11 тәулік, ал туар айда 29,5 күн, сондықтан, жыл сайын туар айдың басы 11 күнге өзгеретінін жақсы білген.

Әрбір ай төрт аптадан, ал апта дүйсенбі, сейсенбі, сәрсенбі, бейсенбі, жұма, сенбі, жексенбі деген 7 күннен тұрады. Халық арасында сейсенбі: сәтсіз күн деп саналады және бұл күні ешкім жол жүрмеген еді. Сәрсенбі мен бейсенбі сәтті күн деп есептеледі [2; 66 б.].

Гүлбақыт апаның айтуынша «сейсенбі күні ұзақ сапарға шығуға болмайды. Сергелденге ұшырайсың, көзің сынады», – дейді екен. Дүйсенбі, сәрсенбі – сәтті күндер. Жұма күні жолға асықпайды, көшпейді. Бұл күн имандылық күні деп есептеледі. Кір жууға болмайды, ал жуылып қойса садақа беру керек. Жаңа ай туғанда «Жаңа ай жарылға, ескі ай есірке», – дейді. Бақытты қыл, денсаулықты сақта, – дейді екен [5].

Мырзалинов ағай болса, ол үшін сейсенбі сәтті, ал бейсенбі сәтсіз күн. Бейсенбі, жұма аруақтардың келетін және кететін күндері болып саналады [5].

Сәске деп күн көтерілген кезді айтады. 12-13 сағат аралығы – түс; 16 сағат – бесін, ұлы бесін, кіші бесін; күн батар алды – намазды кез; күн батқан кез – намазшалы деп аталады [5].

Гүлбахыт апаның білуінше, 04-05 сағат аралығы – таң сәрі; күннің көзінің төбеден келуі, адам көлеңкесі боймен тең болуы,

13 сағат – тал түс, шаңқай түс т.б. Қаражарда 22 маусым күні 04:40 шығады, сағат 21:25 – күн батады.

Халық нанымы бойынша тәуліктер мезгілдің белгілі бір уақыт аралықтарына бөлінді. Шамамен бұлардың саны 18 және әрбіреуі нақты терминмен аталады. Мәселен, таң қылаң беру; таңға жуық, таң алды; таң ату, күн шығу, күн арқан бойы көтерілді, шамамен 08-09 сағат – сәске, 10-11 сағат – сәске түс немесе жалған түс, 12 сағат – тал түс немесе күн төбеге келу, 13-14 сағат – түс қайту, түс ауа, 15-16 сағат – күннің еңкеюі, 17-18 сағат – күннің жамбасқа келуі, күннің батуы, іңір үйірілуі, қасқараю, түн, түннің түсуі, түн ортасы ауа, таң қараңғысы түсу [4; 178 б.].

Халық өлшемдері. Қазақ халқының өзінің ерте дәуірден бері келе жатқан өлшем түрлері бар. Бұлар қазіргі кезде ұмыт бола бастаған көне атаулар.

Ұзындық өлшемдері – тұтап сүйем, сынық сүйем, қарыс, кере қарыс, қолдың қары, аршын, кез, құлаш, кере құлаш, сала құлаш, адым, кадам, аттам, камшы сабы, арқан бойы.

Қалындық өлшемдер – елі, қыл елі, шынашақ, пышақ, жарты елі, бармақ, сере, білем.

Салмақ өлшемдері – титімдей, титтей, құйттай, мысқалдай, шүйкедей, бір шайнам, бір тілім, бір үзім, бір тартым, бір шөкім, бір шымшым, бір саба, бір қап, бір арқа, қанар қадық, пұт батпан.

Көлем өлшемдері – ине жасуындай, алақандай, ат төбеліндей, жапырақтай, пұшпақтай, бір уыс, қос уыс, бір қолтық, ұлтарактай, көлдей, қылтанақтай, құшақ, үй орнындай.

Қашықтық өлшемдері – қарға адым жер, таяқ тастам, иек асты, әудем жер, даусы жетер жер, иттің даусы естілер жер, көз ұшы, козы өрісі, қой өрісі, ат шаптырым, тай шаптырым, бір көш, түстік жер, ит өлген жер, ит арқасы қиянда, қиыр шет, жер түбі, күншілік жер, алты айлылық.

Уақыт өлшемдері – бір сәт, қас қағым, сүт пісірім, бие сауым, ет пісірім, бір тәулік, бір апта, ай, тоқсан, жыл, ширек ғасыр, жарты ғасыр, бір ғасыр [10; 44 б.].

Қазіргі кезде Ақкөл – Жайылмада өлшем ретінде орыс өлшем атаулары қолданылуда. Қазаки өлшемдер бүгін мұнда

қолданылмайтын. Қазақи өлшемдер туралы Әмренов Қыздарбек қана айтып берді. Ол кісінің айтуынша, ертеде ата-бабалар ара қашықтықты көз анықтап дәл тауып отырған. Айталық, қазіргі 1 шақырымды көзбен дәл анықтай алған.

Кез – қазіргі күнгі 70 см-ге тең. Қадақ деген болыпты. Ол қазіргі кг-ның түрі екен. Қадақпен өлшегенде 13 қадақ – 1 пұтқа тең болса, қазір 16 кг – 1 пұтқа тең. Яғни айырмашылығы 3 кг ғана болған [5].

Мал мен өсімдік атаулары

Мал атаулары. Мал баққан, өрісін тапқан қазақ халқы ірілі-ұсақты жандағын төрт түлік деп есептеп, әрқайсысының иесі, яғни піріне ат берілген. Мысалы, жылқы иесі – Қамбар ата, қойдыкі – Шопан ата, түйенікі – Зеңгі баба, ешкінікі – Шекшек ата. Осылардың ішінен қазақтар жылқыны ерекше қастерлеген. Ол туралы Досбол шешен «Жылқының сүті – шекер, еті – бал, иісі – жұпар, терісі – киім, мінсе – тұлпар», – деп жылқының халық өміріндегі алатын орнын өте жоғары бағалаған. әр малдың мінезіне де қарап әртүрлі бағалаған. Мысалы, «Түйе бақтым – түйме тақтым», «Жылқы бақтым – жылан бақтым», «Сиыр бақтым – еңіреп бақтым», – деген мәтелдер де қалыптасты.

Төрт түліктің де жасына, бойдақтығына, төлдегеніне байланысты жеке-жеке атаулар бар.

Түйені – нар, айыр түйе, бота, тайлақ, сүт-тайлақ, құнанша, дөненше, буырмын, атан, інген, бура, коспақ, мырзақоспақ, жарбай, жампаз, бір тума, желмая, нарқоспақ деп атаған.

Жылқыны – құлын, тай, жабағы, құнан, байтал, сәурік, дөнен, саяк, қысырақ, құлық, бие, бедеу бие, ат, арғымақ, тұлпар, дүлдүл, сәйгүлік, мәстек, қазанат, айғыр деп бөлген.

Сиырды – бұзау, тана, бастақ, торпақ, қаншар, құнажын, дөнежін, тай өгіз, құнан өгіз, тайынша деп жіктеген.

Қойды – козы, көбеген, арамза, марка, бағлан, тоқты, тұсақ, бойдақ, ісек, абзан, саулық, қошқар, қортық деп айырған.

Ешкіні – лақ, шыбыш, тума, серке, серкешік, теке, текешік деп бөлген.

Өсімдік атаулары

Кең көсілме даламызда сан алуан түрлі емдік шөптер өседі. Олар: адыраспан, ермен, кәрікыз, жолжелкен, бақбақ, сүттіген, калакай, өгейшөп, киік оты, жалбыз тікен, қызылмия, жантақ, мыңжапырақ, тасшүйгін, мендуана, ащы мия, арыстан құлақ, майшөп, шайқурай, зығыр, үпілмәлін, шырғанақ, бәйшешек, тау жуасы, жабайы сарымсақ, сазқағанақ, көкемарал, жыланжиде, есекмия, күтәла, қалампыр, итмұрын, дәрмеке, гүлшебен, күнжіт, зирек, семіз от.

Ертеде емші, тәуіпкер т.б. осы шөптердің әрбірінін қасиетін танып, наукасты емдеген. «Ерменді жерде ер өлмес», – деген мақал бар. Бір ғана ермен шөбі 41 түрлі ауру сырқауға дәрі болған [10; 63-64 бб.].

Осы аймақта негізінен қазақы жылқы ұстайды. Орта бойлы, мықты, суыққа төзімді, мінуге қолайлы, конымды болып келеді. Семейлік тұқым бар, жергілікті жылқыдан кішкентай. Басқа жылқының тұқымы жоқ.

Жылқының түстері – торы, торала, қара, сары, күрең, буры, қызылшұбар, құла, бозшұбар, қарақасқа, жирен, көк ат, жирен каска, шабдар, сарала, қаракөк.

Жылқы өте сақ болады. Су лас, біраз кір болса ішпейді, сиырдан, койдан кейін суды ішпейді. Шөп арасына ине салып қойса, шөпті жеп, инені жұтпайды. Қазысын белге тартады. Жылқыда басқа мал түліктерімен салыстырғанда ауру түрлері аз кездеседі. Олар сақау, есалаң, құрт түсу, аякка жем түсу және т.б. бірақ та ауруды көтере алмайды, жараны шыдамайды. Нәзік болып кетеді. Көбінесе сақау көп шығады. Бұл біраз уақыттан соң өзі жазылып кетеді. Сақауды алып тастаймын деп тисе, ол басқа жерден қайта шығады. Бұл адамда шығатын сыздауыққа ұқсас келеді. Осы жерде Жеңіс деген дәрігер болыпты. Сонда ол сақау шығатын жерді тамырдан тауып, кесіп алып тастаған. Яғни тамырды дәл тауып алып тастаса сақау екінші рет шықпайды. Бір уақыттарда Өлеңгіде жылқыларда күйдірген деген ауру шығыпты. Бұл жұқпалы ауру. Сонда ауру жылқыларды ата бсатаған. Сол кездерде кейбіреулер бұл ауруды емдеуге болады деген, алайда, ем табылған жоқ. Қазір бұл ауру кездеспейді.

Жылқы есалаң ауруымен ауырғанда оны сойып тастайды, етін жемейді. Бірақ оларда құрт көп болмайды, түсіп тез жазылып кетеді. Аяққа жем түсетін. Бұл үйретілген аттарда байқалады. Себебі, бидай т.б. жеп қою. Аяқтары көп аурады. Бұл сақаудың түрлері екен. Жылқыларда бөген деген ауру да болған. Бұл аурумен ауырғанда жылқының құйрық жалдары немесе құйрығы түсіп қалады. Бұл жағдайда ауруды токтату үшін білгір адам құйрықтағы белгілі бір тамырды алып тастайды. Бәйге атын дайындау үшін ерекше күтім, білгірлік қажет. Жас кезінен жүрісіне, дене бітіміне, мықтылығына қарап, таңдап алынады. Кейін бірден қатты өкінбей, аяндайды. Күннен күнге жылдамдықты қосып, шаптырады. Белгілі уақытқа тамақ бермей байлап қояды оны таң асырған. Жүріп келгесін, суарғасын сұлы беріледі [5].

Жылқы бағу құралдары – етік, тұлып, ертоқым, бұғалық, қуық, қамшы, нокта, құйысқан, тымақ. Кейбір жылқылардың арқасы бүккіш болғанда ер-тоқым жылжымас үшін құйысқан тартып қояды. Бас киімнің екі түрі бар. Біріншісі – тымақ. Арт жағында мойынға суық тимес үшін желкелігі бар. Екіншісі – құлақшын. Бұның желкелігі жоқ. Жылы күндерде киюге арналған бас киім [5].

Ірі кара малда – қарасан, караталақ, аусыл, жынданған және т.б.

Қарасан жиі кездеспейді, бірақ, мал үшін өте қауіпті ауру. Сандары бірден қарайып кетеді. Қарасанның себебін қазақтар білмеген және ем жасамаған. Ауырған малды сойып тастаған, бірақ, етін жемеген. Қарасан осы жерде бертінге дейін болады. Қазір кездеспейді.

Жынданған 1970-1976 жылдары болған. Бір бұқа ауырып қалады да, оны мал дәрігері Қайырбек Амиров Панфилов совхозының базасына апарып қамап қояды. Бұқа өлгесін, оның басын зертханаға жібереді. Екі күннен кейін дәрігерлер келіп, оны және тағы бір кісіні ауруханаға алып кетеді. Сонда жатқызып емдейді, қарынға укол берген екен. Сөйтіп, он екі күндей жатып шығыпты.

Аусыл – жұқпалы ауру болғанда карантин жариялайды. Бұл жерде бұндай болыпты. Жерді жыртып, қоршап қойып,

көлікті, адамдарды тексеруден өткесін, шығарып, өткізіп отырған. Сиырларда көзге ақ түсу де таралды. Ондай жағдайда малды жерге жатқызып, инеге жіп сабақтайды, көздеп іліп алады да пышақпен тіліп алады. Бұл ем қазір де қолданылады. Сиырда құрт түсу де болды. Оның арт жағын мүйіздің түбі құрттайтын. Бұл жағдайды құртты ағашпен қопарып, алып тастайды. Сосын далада ащы жусанды жинап алып, уқалап жараға тығады. Біраздан соң құрт түсіп, жазылып кетеді. Көтерем болғанда болғанда жем, шөп береді. Нәтиже болмаса сойылады [5].

Жас сиыр бұзаулағанда, уыз болады. Уызға тойса ағзаға жақсы болады екен. Уызды буға қатырып, сүзіп алады, ыдысқа су құйып қатырады. Бірінші уызды көршілерге тарату керек. Ырым болып саналады. Берген көмірді көз тимесін деп салады екен. Уызды сауып отыру керек. Сүтті аяқпен басуға болмайды. Майды отқа құйып, ырым жасайды. Бұзаудың іші өткенде қайнатып қынаны ішкізеді. Аяқ сынғанда екі шыбықпен қысып, тартып қояды [5].

Қазір ірі қара мал таза емес, аралас. Сүтті тұқым бар деп айтуға болмайды.

Қойда топалаң, айналма, құрт түсу т.б. аурулар кездеседі. Қой топалаңмен ауырғанда оны сойып, етін жемейді. Айналмамен ауырғанда мендуана берген. Оны қайнатып мұрнына құяды. Айналма болғанда баста құрттар болады екен. Кейін біртіндеп маңдай үсті жұмсарады, сосын басынан пышақпен кесіп, қайырып қояды, ашқанда құрт болады. Сол құрттарды алып тастайды екен. Дұрыс алынса (себебі мидың үстінде) қой жазылып кетеді. Сойылған кезде басын пісірмейді, лақтырып тастайды. Бұл жерде меринос қалған жоқ, қазаки қой [5].

Қошқарларға күйек байлау деген болған. Қошқар мен аналы қойды бөліп алып, жеке бағады, ұстайды. Қай уақытта козы алғың келеді соны анықтап аласын. Қой бес айдан кейін козы табады. Сол себепті белгілі бір мезгілде козы алу үшін қошқарға киізді төрт жақтан жіппен тартып, байлап қояды. Кейін керек кезде шешіп, босатады [5].

Жақышжан Жұмабекқызының айтуынша, қойдың тағы басқа басын жастарға жеуге болмайды екен. Ал егер де қонақта

үлкен сен өзің болып және де саған қой басын сыйлап тартса, амал жоқ жеу керек екен [5].

Қыздарбек Әмреновтың айтуына қарағанда, бұл жерде төрт түлік малдың егіз тууына байланысты қызықты наным-сенім сақталған. Әдетте, мұнда қойлар егіз туғанда қуанады. Бұл жиі болып отырды, әрі бақытты оқиға ретінде есептелді. Ал егер жылқы, сиыр, түйе егіз тапса, онда Ақкөл – Жайылма қазақтары сескеніп қалады. Сондай жағдай болып қалғанда, олар егіздің біреуін көршілерге, не болмаса, тіпті, бейтаныс адамдарға береді екен.

Сиыр бұзаулағанда, ол өз шуын жеп қоймасын деп бақылап отырады. Егер де жеп қоятын болса, сиыр сүтті аз береді және де ауырып қалуы мүмкін. Сондықтан, шуды жерге көміп немесе иттерге берген жөн [5].

Халел Арғынбаевтың «Народные обычаи и поверья казахов, связанные со скотоводством» деген мақаласында ірі қара малдардың егіздері тууына байланысты наным-сенімдер айырмашылықсыз келтірілген.

Тәжік этнографы И. Мухиддиновтың мәлімдеуінше, тәжіктер арасында қазіргі күнге дейін ірі қара малдардың егіздер алдындағы қорқынышпен байланысты наным-сенім бар. Бұл жағдайда егіздерді де, анасын да құрбандыққа шалған.

Қыздарбек Әмреновтың айтуынша, мұнда құрмалдық жаңбыр жаумағанда зират басында, не адам жазылып, тәуір болған кезде жасалады. Сондай-ақ, жеке құрмалдық болады екен. Құрбандыққа жылқыдан басқасы шалынады. Құрбандыққа жақсылап тандап алынған мал сойылады. «Тандауын сойсақ, тандауын береді», – дейді екен. Тәуірін, семізін сояды [5].

Жалпы Ақкөл – Жайылмадағы жиналған мәліметтерге қарап, қорытындылайтын болсақ, мұнда мал шаруашылық ісі үлкен өзгеріске ұшыраған жоқ деп кесіп айтуға болады.

Қыздарбек Әмреновтың айтуынша, соғымды күн суыған кезде, қазан айының соңы мен желтоқсан айының басында сояды. Соғымды ерте дайындап қажетті малды тандап қояды. Мал арық болса жемдейді, семіртеді. Соғымға дейін күздік сояды. Қара мал, не болмаса кіші жылқы немесе 4-5 қой (соғымға дейін)

сойылады. Жаз кезінде қой, ешкі т.б. сойылады. Ешкі қойдан семіз болады екен. Бірақ, ешкіні таза, ұқыпты сою керек. Себебі қылшықтар көп болады. Жазда ешкіні сою тиімді дейді. Өйткені, еті тез қатып қалады.

Қорытындылай келе, айтатынымыз, Ақкөл – Жайылма қазақтарынан жиналынған, мәліметтерді саралап, ретке келтіріп, қорытындылайтын болсақ бұл киелі өлкеде қазақтардың салт-дәстүрлері, мәдениеті, тұрмыс-тіршілігі, мал шаруашылығы, қолөнер т.б. жақсы сақталып, өзгеріске көп ұшырамай қазіргі күнге дейін жеткен.

Ақкөл – Жайылмада көбінесе мал шаруашылығындағы істер, малды емдеу тәсілдері, ауа-райын болжау сияқты білімдер жақсы сақталған. Сондай-ақ, бұл жерден жинап алынған мәліметтер көптеген авторлардың еңбектеріндегі мәліметтерге ұқсас келетінін анықталды.

Деректер мен әдебиеттер

Арғынбаев Х. О народной медицине.- А., 1995.

Арғынбаев Х. О народном календаре и народной астрономии у казахов// Отан тарихы, 1998, №2.

Артықбаев Ж. Этнология и этнография.- Астана, 2001.

Алимбай И., Мұқанов С., Арғынбаев Х. Традиционная культура жизнеобеспечения казахов.- 1998.

«Ақкөл – Жайылма-2007» кешенді этнографиялық экспедицияның материалдары.

ТАРИХИ ДЕРЕКТЕРГЕ ҮҢІЛСЕК

Ақкөл жайылма тарихи өлкеде Абыз, Шомак бай, Би, мырзалардың халқына қамқоршы болып, елін елім деп еңіреп, жерім деп желбегей жауға шапқаны тарихи дәлел. Ақкөл – Жайылманың пұшпағы Қангелді Атам көлінде Бокты Шомак ұлының жерленуі, Қара Ертістің жалпақ жерінен көлденеңі қырық шақырым ұзындығы жетпіс шақырым алқапты алып жатуы соған дәлел.

Құрбанғали имамның замандасы Мәшһүр-Жүсіп Көпейұлы қазақ шежресін жүйелеушілердің бірі болды. Бүгінгі күні қазақ тарихының көне, ортағасырлық және Абылай мен Кенесары замандарына қатысты шежрелік нұскасын біз Мәшһүр еңбектерінен табамыз. Жоғарыда айтқандай шежіре жазатын болсақ ата таратумен шектеліп қалмай, бұрынғы өткен тарихымызда болған ірі тұлғаларға қатысты әңгіме деректерді жинақтай бергеніміз дұрыс. Осындай шежіреге сай азаматтардың қатарында біз он сегізінші ғасыр тарихынан қанжығалы ішінде ағайынды Абыз Шомақты көреміз. Бүгінгі күні шежіре айтушы қариялар азайып, қатары селдіреп қалса да екі жүз жылдық тарихтың шандығынан осы ірі тұлғалар бейнесі бой көрсетіп қалады.

Ең әуелі ескеретін мәселе Абыз, Шомак аттары қазақ сахарасының әр өлкесінде жер аты, малға, жанға жайлы қоныс аты есебінде кездеседі. Қазіргі Қарқаралы ауданына қарасты Кент Бокты аталатын жерлер қанжығалы баласы Сыр бойынан бері қарай көшкенде біраз жыл қыстаған ірге тепкен жерлері екен. Бокты батыр Шомактан туады, заманында малға да, жанға да кенде болмаса керек. Қариялардың айтуына қарағанда бір басына он екі мың жылқы бітсе керек.

Бокты таулары Қарқаралының шығыс жағында елу шақырымға созылып жатыр, ені он бес шақырымдай. Кент Бокты

тауларының көрінісі ғажап, малға жайылымдық көк шалғынды алқаптары да, қарағай, қайың, терек аралас өскен таулы, тасты панасы да бар жер. Осы Бокты тауларының бір пұшпағн Абыз деп атайды. Былтыр жолым түсіп демалыс алып елімді ата жұртымды аралап түстім. Абыз ауылында алтын шығаратын рудник бар екен. Қарияларына жолығып қанжығалылар зиратының басына барып құран оқып тәуіп еттім. Ерте замандардан бері адамзат баласына қоныс болған ескерткіш жәдігерлері мол өлке. Сырдан көшкен ата мекен Арқаға қонған қанжығалы балаларының таңдаған жері осал емес екен. Бірақ ол заман жаугершіліктің кезі еді. Ел аударылып төңкеріліп, бір орынға орныкпаған уақыт. Ә. Бөкейханов. (Шығармалар. Алматы. 1994.б. 165) жазады. Сол заманда Түркістан жағында жүрген Қаз дауысты Қазбек те жер шолуға Арқаға кісі жібереді. Бұл кісілер Қу, Едірей, Мыржықта шалқып байып отырған қанжығалы Абыз Шомақты көреді. Жері жақсы; Тай құлындап, тоқты қашты. Қазыбек бастап Қаракесек Бошан айналасы мұнда келген соң қанжығалылар Кент Бокты тауына жылжып одан Едрей, Қу бойына келген. Себебі кейбір деректерде қаракесек бошаннан бұрын Арқаға қаракесектің Нұралы бй бастаған тобы келді деп те айтылады.

Қарқаралыдан жылжыған қанжығалылар енді бір жағы Ертіс бір жағы Баян аралығына Ақкөл – Жайылмаға қоныс тебеді. Абылайды орта жүзге хан сайлағаннан кейін Абыз Шомақ мырзалардың сұрауы бойынша Қыпшақ пен Бәсентиін арасындағы Ертістің Қара Ертіс аталатын жалпақ тұсын Абылайдың өзі бөліп берді делінетін әңгіме бар. (Ж. Артыкбаев)

Қанжығалы елінің Арғынның өзге балаларынан бұрын Сарыарқаға келгенін, Абыз, Шомақтың Қазыбекті ерулікке шақыратын әңгімесін Ф Щербина энциклопедиясының деректерінен де кездестіреміз. (Қарқаралинск уезд. МКЗ.т.4СПб, 1905. с. 21.) Қанжғалыларға көрші қонған қаракесектің билері Қазыбектің немересі Қазымбеттің баласы Қонайға алып береміз деп Абыз Шомаққа құда түседі. Берсе қолынан бермесе жолынан деп Абыз Шомақтың қызын Қонайға қосыпты. Қонай жастайынан өліп, Шідергі өзенінің жағасында қойыпты. Шідергі бойындағы Қонай суының аты да содан Қонай атаныпты. Мәшекең кітабында

осылай жазылған. Содан келіп қанжығалы, Бәсентиін рулары баянға келіп қоныс тепкен. Кейін Сүйіндік келіп қоныстана бастаған соң, одан да сырғып Ақкөл – Жайылмаға түскен екен деп, – жазады Ж. Артықбаев.

Қанжығалы елінің Ертіс Баян арасына орныққан себебі осылай болса керек. Осы баяндалған себептерге байланысты Абыз, Шомақ оның баласы Боқты аттары бүкіл Сарыарқа қазағына аян деп білеміз. Бері жатқан Баян, Қарқаралы елі түгілі онау Балқаштың бойын мекендеген тобықты Нармамбет аққынның өзі:

Есен Бозым тұрғанда,
Батырсз Мейрам жай ауыл.
Айтындаршы кімің бар,
Абыз, Шомақтай бай ауыл, –

деп дәріптесетін тарихы осы әңгімелерге байланысты деп білеміз.

Шежіреге қарағанда Арғынның жеті момын тобында Қанжығалы мен Тобықты бірге туған ағалы іні болып келеді. Жаугершілік заманда Дадан тобықтылар Мамай батыр бастап Қанжағалы Боқтының қызының жасауын алып кетіп, содан екеуінің арасы ашылып суыған мыс. Ал қазіргі Нармамбет аулында Шомақ деген ру бар, өздерін тобықтыдан тараймыз дейді, шежіреде тобықтыдан тараған жерін байқамадым, менің ойымша осы Шомақ руы сол кезде Мамай Батырға еріп кеткен қанжығалылар болу әбден мүмкін. Бұл тарихи зерттеуді талап етеді. Ертіс бойының қыпшағы Құдайберген ақын осы тарихты жақсы біліп, Абыз, Шомақтың бергі тұқымдарына арнап марапат айтқанда:

Арғы атаң Абыз Шомақ мырза болған,
Бергі атаң Боқты, Добал малға толған, –

деуі де арғы тарихтан белгілі атақ байлықтың қазаққа танымал істердің арқасы.

Ең үлкен жетістік иісі қазаққа Абыз, Шомақты танымал қылған, азаматтық атағын Алаш баласының аспанына көтерген оқиға 1734-1735 жылдары Сабынды көл жағасында өткізілген жеңіс тойы. Бұл қазақ халқы Ақтабан шұбырынды, Алқакөл сұлама апатына душар болғаннан бері бірінші рет өткізілген отырылған

ұлы мерекеге мұрындық болған Абыз, Шомақ аты мұқым қазақ халқының жадына алтын әріптермен жазылып, өлең жолдарында сақталып қалды. Қазақ баласы осы тойда қазақтың бағына туған Абылай ханды таныды.

Қанжығалы қарт Бөгенбайдың тұқымы Ералы Сакқұлақ-ұлы аталарының мырзалығын

«Алта ата Әжібайдың Абыз, Шомақ бірі,

Бай болған шаруа – малы өте ірі.

Тоқсан бие сойыпты сол жиынға,

Қазақтың хан сайлаған шаттық күні», – деп жырлайды.

Осы ерлік заманда Абыз атының қазаққа қадірлі Бөгенбай, Қабанбай, Төле, Әбілмәмбет, Барақ қатарында орыс деректерінің арасында жүруі кездейсоқ болмаса керек. Қазақта байлық біткен, қолы ашық, мырза адамдарды құдайдың ерекше жаратқан пендесі, құт қонған, құтпан бай дейді. Сонымен қатар Абыз атының 18 ғасырда танымал болу себебі азаматтығы, қайраткерлері мол тұлға деп есептеуіміз керек.

18 ғасырдың соңында орыс деректерінде Абыз, Шомақ әулетінде қанжығалы елінің шаруашылығына құт болып жүрген Боқты атын көп кездестіреміз. Сібірдің шекралық аймағында көп жылдар қызмет жасаған И.Г. Андреев 1785 жылы Железинкеден бастап Жәміш аралығында мекен ететін руларға сипаттама бере келіп қанжығалыларды да атайды.

1869 жылы жарияланған ресейлік бас штаб офицері М. Красовскийдің «Область Сибирских киргизов» кітабының бірінші кітабында қанжығалы рулары туралы деректер аз емес. Автор қанжғалы Әжібай тұқымының ішінде Абыз тармағын атайды: «Главные роды канжигалинского поколения суть:

1. Ажибай, три подрода которого: а. Кара, б. Сары и в. Кудияр, с своими делениями, образовании волость Ажибай-канжигалинскую, разделяющуюся на 8 аулов, в которых по переписи 1857 года числилось 814, а в 1860 году 818 юрт. Большая часть населения этой волости зимует в сопках, опоясанных течением р. Арши-су, меньшая стоит к востоку и юг о югу от устья этой реки. Летом почти все аулы собираются к устью рек Уленты и Чидерты, урочище Аккол – Жайылма, где джайларить

и значительная часть тех из родичей, которые вошли в состав 3-х канжигалинских-же волостей Акмолинского округа. Эти части ажибаевского рода суть: Абыз, Тентек, Худайберды, Иман, Шомак и Тюнеке-Доскана. Осенью волость стоит вблизи своих зимовок. Аккөл – Жайылма қандай киелі жер екеніне тағыда бір дәлел ретінде жазып отырмын. Ертіс ауданында жүргенде Аккөл – Жайылманың пұшпағы Қангелді Еңбекші жерінде жерленген Бокты батырдың басын көтеріп биіктігі он бес метрлік ескерткіш қойуға мұрындық болдым. Бокты бабамыздың аруағы бәрімізді қорғап жүрсін.

Тарихи деректерге үңілсек. Екі мың бесінші жылы Алтын кітап баспасынан шыққан тарих ғылымдарының докторы Ж.О. Артықбаевтың Қазақта Абыз, Шомак мырзалар болған атты кітабінен деректер келтіріп отырмын.

ТУҒАН ӨЛКЕ - ЖЕР ЖАННАТЫ

Жер көлемі мен оған шектеу қойып, шекара белгілеу қадым заманнан бері келе жатқан үрдіс бойынша, тау жотасы, бел-белес, өзен – көл арқылы, бір жерді мөлшерлеп белгіленеді. Ақкөл – Жайылманың бергі Екібастұзбен шекаралас бөлігін Ақтасты өзені бөліп өтеді. «Елу жылда ел жаңа» дегендей Ақтасты бір кезде жағалауы тік, суы терең, тасыған кезде өткел бермейтін асау өзен болды. Оның негізгі нәр алатын көздері өз бойынан ағатын, бұлақ көздері болушы еді. Кейін келе сол бұлақ көздері бітеліп, өзен арнасына түрлі құрылыс салып, бүлінгендіктен қазір Ақтастының суы жоғалып, тек арнасы ғана қалды. Ақтастыдан бері қарай асқан соң Қанжығалының белгілі байы Биекенің зираты тұр. Баянауладан жайлауға көшіп бара жатып, жолда қайтыс болған, өзі толық адам болғандықтан, жаздың ыстығында ешқайда оны апара алмаған. Бір ғасырдан астам бұрын салынған сегіз қырлы Биекенің зираты әлі күнге тастан қаланғандай, бұзылмаған күйі сақтаулы. Оның себебі, кірпішті жылқының қылын, қойдың жүнін араластырып құйған көрінеді.

Осы тұста Қанжығалының мыңды айдаған байы Айдарбектің жазғы жайлауға (Ерейментау) бара жатқанда көшті қондыратын, суы мол, құдықтары онша терең емес орындарын Үлкен және Кіші Айдарбек деп атайды. Бері қарай тұщы суы мол, тереңдігі 2-3 метрдей жерден суы шығатын, шөбі мен жуасы желкілдеген Кержорға ат жайлауы.

– Қанжығалының Қарасы келіп түсетін орын Құла құлын. Кержорға ат, Құла құлында сол кездегі байлардың жақсы жылқы тұқымдарының атына сәйкес қойылған болуы керек. Бұл жерлер кезінде Ақкөл совхозының жазғы мал тұратын орындары болған, – дейді сексеннің сегізіне келген, ауыл ақсақалы Жакия қария.

Менің есімі осыған орай бір оқиға оралып отыр. Тамылжып тұрған мамыр айының 23 жұлдызында, ағатайым

Жәуке Қабылтаев малда істейтін. Малды айдап, Кержорға атқа көшіп келдік. Мен 4 сынып бітірген баламын. Таң ертелетіп ағатайым оятып тұр. Бір бөлмелі шым үй. Маңайда көрші деген жоқ. Жеңгемнің аяғы ауыр болатын. Сөйтсем, жеңгем толғатып калыпты. Дала толарсақтан келетін аппак кар. Тұңғыштары Құралай – құралай күні туған еді. Құралайда күн суытып, киік қошақандарын желге қарсы өргізетінін естіп білдім. Ол табиғи сұрыпталу болса керек.

Ақтастыдан асқаннан кейін, жол бойы бұрынғы жайлаудың отырған орындары, көшкен елдің қоныстары жиі кездеседі. Төрт үй ауылынан сегіз шақырымдай жерде бұрынғы Ақжар колхозының орны бар. Ол жерден кәдімгі үй құрылысына пайдаланылатын ақ балшық шығады. Маңайдағы ауылдар осы ақ балшықпен базды, кора-копсыларын сылаған. Одан төменірек, Шідертінің оң қапталын ала Сасайдың сазы, бар. Жері ерекше сазды болғасын, оны Сасайдың сайы деп атап кеткен. Бұл мәліміт Мүкәрам Шүлембаевтан алынды. Оның нағашылары Қанжығалының қарасы Тоқа, Токболаттың қыстағы осы Сасай болатын (Токболаттың қызы Жәнипа Мүкәрамның анасы). Жаңбыр жауған кезде балшығы езіліп, көліктің жүруіне мүмкіндік бермейді. Шідертінің аңғарында орналасқан сол сайдың табаны Ақтастыға дейін созылып, жол бойындағы бірер шақырымдай жердің сазды келуі, сол саздың су шайып жеткен жері. Бұл жер ойпаң, су жиналатын ылди. Ал Сасай сайынан төменірек, шамамен 5-6 шақырымдай болуы керек, қозған руынан шыққан, белгілі ат сыншысы, атакты Құлагерді сынаған Күреңбай бейіті бар.

Шідерті өзенін бойлай төменірек Таласбай қорасы кездеседі. Сол жерде Таласбай түбегі орналасқан. Өзен арнасы түбек жасап, иіліп барып өз ағысымен тура жылжиды. Ол Татыбайдың Жапарының аталары.

Шідертінің төменгі ағысында Түйе кеткен деген терен иірім, одан әрі Шабдар, Жаксыат, Әлжан қораларының орны кездеседі. Шабдарға дейін ескі қоралардың орны көптеп кездеседі. Ол жердің шиі жиі, әрі қалың өсуші еді. Әжелеріміз киіз басатын шиді осы арадан барып тартып әкелетін. Шабдардың

тұсы түйетайлы, сондықтан да ол жерде өткел бар. Бұрын Шідертінің кез-келген жері өткел бермейтін, жағасы жар, қалың тал өсетін. Жаксыяттың тұсында өзен тереңдей түседі. Оның маңындағы талдар да жуан, әрі жиі өсетін. Бұл шұрайлы өлкеде Қанжығалының Құдияр атасынан тарайтын ұрпақтары тұрды.

Жаксыяттан әрі қарай Топай зираты кездеседі. Топай бай болған адам. Ол жерде Қадырбай, Нәдірбай аталары мәңгілік қоныс тапқан.

Сол зираттарға жақын Шәкір зираты бар. Шәкір Смайыл баласы, Смайыл да, кейінгі өмірден өткен аталар да сонда жерленген.

Қанжығалыдан тарайтын Құдияр балаларының Ақкөл – Жайылмаға келуі жөнінде әкем Бабылбектен естіген жайды айта кетейін. Ағайындарымен өкпелескен Нұрмағамбет пен Қарабұқа деген батыр аталарымыз 80 үй Қанжығалыны бастап, Ерейментаудың Мезгіл деген жеріне көшіп барады. Арада қыс түсіп кетеді. Содан олар Саккұлак бидің қыстауын бір жылға қыстап шығайық деп келісіп, сонда тұрып қалады. Қыстауға бір жылға тұрамыз деген рұхсат хат жазады. Нұрмағамбет сауатты, ақылды кісі болса керек. «Бір жылға деген сөзді, біржола» етіп жаздырып алады. Сонымен үш жыл қыстайды. Саккұлак би қанша беделді болса да қос батырдан бата алмай, уезге шағымданады. Қағазда «біржола» деген сөз болғандықтан уезде ештеңе істей алмайды. Содан уезд бастығы Саккұлак биге екеуі бірігіп тұрғанда ештеңе істей алмайсың, оның біреуін құрт деп кеңес береді. Бұларды би қонаққа шақырып, сол жерде Нұрмағамбеттің үзенгісіне «У» жаккызады. «У» денесіне жайылған Нұрмағамбет Қос ағаш деген жерде қайтыс болып, сонда жерленген. Сүйенер ақылшысынан айрылған қара күш иесі Қарабұқа көшін бастап Ақкөл – Жайылмаға қайта келген екен.

Жаксыятта өмірінің көп бөлігін өткізген Бәйілда атамыз тұратын. Табиғат сырын көп білетін, әңгімешіл қария еді. Сақалы кеудесін жауып тұрады. Жылдың қуаңшылық болатынын, қыс ызғарлы, жазы қоңыр салқын болады деп болжамдарын айтатын. 1951 жылы сол алқаптан соңғы рет құлан көрдім дегені бар. Жаксыятты кейде арал деп те атайтын еді. Сонда біздің маңда

құланға дейін болғаны ғой. Теңбіл маралды үйірімен өзім де талай көрдім. Негізінен өлкесі миялы, гүл, жапыраққа толы, сайларында тобылғы өседі. Өзен бойлай тал, терек тұқымдастар кездеседі.

Әлжан бай болып, малын 1929 жылы конфескелеген. Ол сол кеткеннен оралмапты.

– Жерінде Әлжанның құты қалған, оған себеп, бұл қораны қыстаған шопандар, Әбіл, Бақыр Көпежановтар жақсы көрсеткіштерге жетеді, – деп әкем айтып отырушы еді. Бұрынғының сөздерін айтатын да адам қалмай барады.

ҚАНЖЫҒАЛЫ-ҚАРАТІЛЕС ҰРПАҒЫ

Ежелден Ақкөл – Жайылмамен шектесетін Жалаулы көліне дейінгі аумақты Қанжығалының Қарабұжыр, Қаратілес, Кенжеқара аталарынан тараған ұрпақтары мекен етеді. Осы Әулие Аталар шарапаты ма, осынау өңірден аузы дуалы билер де, аттары тарихта, ел аузында қалған батырлар да, ақындар да көп шыққан. 1738 жылы Кіші жүз ханы Әбілқайыр Ресеймен қосылу амалын ойластырған кезде ел ішіндегі аса беделді адамдарды тірек еткендігі тарихтан белгі. Қарабұжыр елінде сондай азаматтардың бірі – Құлжұмырұлы Байболат батыр еді. Сол жылы Әбілқайыр Орынбор қаласында Ресейге қосылуға ант беруге барғанда Құлжұмырұлы Байболатты хан делегациясының құрамына енгізіпті. Бұл оның өз заманындағы өте ықпалды би болғандығын көрсетеді.

Байболаттың балалары да Қанжығалы Бөгенбай, Қаракерей Қабанбай батырлармен бірге тізе қосып жауға шапқан, елін жаудан қорғаған батырлар болған. Үлкен ұлы Айтқожа батыр інісі жау қоршауында қалғанда жау қоршауын бұзып, інісі Жанжігітті босатып өзі мерт болады. Байболаттың батыр тоғыз ұлы да жоңғарлармен болған шайқаста қаза болған деседі. Айтқожаның інісі Құлманбет те палуан, батыр адам екен. Сұлтанбет төре аруақтарға ас берген үлкен жиында Құлманбет күрестен бас бәйгені жеңіп алады, тұлпары да бәйгеден озып келеді. Астың соңында Сұлтанбет төре топ алдына шығып, Құлманбет бабамыздан тілегін сұрайды. Сонда Құлманбет – «Төре тұқымынан қыз алмаппын, рұқсат болса бір қызына үйленсем», – деп тілегін білдірген екен. Бабамыздың ерлігіне риза болған Сұлтанбет төре кенже қызы Қаракөз сұлуды қосқан дейді ел аңызы.

Құлжұмырдың бір баласы Мұрат аса дәулетті, бай адам екен. Орта жүз ханы Абылаймен достығы жарасқан, сыйластығы ел аузында көп айтылады. Мұрат бай дүниеден өткенде ел-

жұрты оны арулап Түркстандағы Кожә Ахмет Яссауи кесенесінің жанына жерлейді.

Байболат батырдың кенжесі Төлестен тараған ұрпағы Шыңғыс қажы Меккеге екі рет барып, үшінші рет бара жатқанда жолда қаза болған екен. Ол кісінің досы, жан жолдасы Құлжұмырдың інісі Құрман ұрпағы Жанай ақын болыпты. Бірде Жанай ақын досы Шыңғысқа қонаққа келіп әңгімелесіп отырып:

Әуеден дүркін-дүркін жауады қар,
Бір басыңа жеткендей дәулетің бар.
Құр сабаның ауызын күзеткенше.
Парызыңды өтеуге Меккеге бар, – депті.

Досының осы айтқанын құп көрген Шыңғыс қажы парызын өтеуге Меккеге аттаныпты. Құрманның тағы бір ұрпағы Егізбай Шыңғыстың баласы Жұмабектің кеңесші жолдасы болған. Егізбайдың балалары Сағынбай молда, Смағұл. Сағынбай Аралдың қызы Бәтен апамызды алған жездеміз. Бозбала шағында Сағынбай Жұмабектің қасында атқосшысы болған.

Жұмабек кезінде ел билеген болыс болған. Баласы Теміршот та 1924 жылы болыс болып сайланған. Қызыл империя саясатының кесірінен Жұмабек балалары қудалауға ұшырап мал-мүлкі тәркіленді. Кезінде Парламент депутаты, Павлодар облысы әкімінің орынбасары болған Рысты Жұмабекова осы Жұмабектің шөбересі.

Қаратілестен де көптеген атағы елге жайылған Боранбай батыр, Көлдей палуан сынды батырлар, дін жолында қызмет еткен қажылар болған. Атап айтар болсақ, Бейсен қажы, Бәтен қажы, Есенбай қажы, Есен қажы, Жаңабай қажы, Жексенбі қажы, Досжан қажы, Күнжарық қажы, Елеусіз қажы, Нөгер қажы, Сағалбай қажы сияқты ауызы дуалы ел ақсақалдары көп болған.

Қаратілестен Әбдікәрім молданы ерекше атап өтуге тура келеді. Әбдікәрім атамыз – бала оқытқан, білімі терең, ғұлама ұстаз болған адам. «Арал атамыздың қызын алған, біздерге жезде болып келеді», – дейтін әкем Қажым. Сол әкемнің айтуынша соғыстың алғашқы жылдары ел ішінде немістер жеңіпті,

Мәскеу жау қолында екен дегендей түрлі қауесет тарап, жұрт дүрлігеді ғой, сонда «Енді не болдык?», – деп келген ауылдың ақсақалдарына Әбдікәрім молда сәл жымыып: «Қорықпаңдар, бізге қауіп ол жақтан емес, түбінде шығыстан болады», – деген екен.

Кеңес үкіметінің алғашқы құрылған жылдары сауатты, өзі суырып салма Қаратілестің Мәди ақыны елге қызмет етеді. Ол адам бертінде ел экономикасын дамыту саласында елеулі еңбек еткен Қаржаспаев Зейніл ақсақалға (казір марқұм) аталас ағайын болады.

Ол кездері пошта байланысына, тағысын тағы баскадай үкімет жұмысына елден лау (ат-көлік) жинайды. Әнәпия атамyzдың інісі Әлпия тентектеу ұрда-жық мінезі болса керек, көлік сұрап келген уәкілді атын бермей қуып жібереді.. Мұны естіген Мәди қолма-қол мынадай бір ауыз өлең жазып, Әлпия атамyzға беріп жібереді. Онда:

Аралұлы Әлпия,
Жата берме жалпия.
Ұлықтармен таласып,
Жығыларсың қалпия, – деген екен.

Сонда Әлпия атамyz – «Мәдижан айтқан екен, енді болмас», – деп қорадағы атын жетектетіп қоя беріпті.

Осы Қаратілес Мәди кешкілік жол үстінде, досы Алшынның Нығманының үйіне қонуға барады. Нығман ел-жұрты қадірлеген бала оқытқан Еңбек Қызыл Ту орденді ұстаз, Қаратілестің Мырзабай атасынан болады. Ол кісілер үйде болмайды да, есікті ашқан жас жігіт: «Үйде ешкім жоқ», – деп Мәдиді үйге кіргізбейді.

Сонда Мәди:
Әй жас бала-ай, қас бала,
Бауыры жоқ тас бала.
Әкең жақсы-ақ кісі еді,
Шешеңнен болды-ау маскара.
Әйнекке келдің жүгіріп,
Көрінгенше көзіме,
Қалсаң еді тығылып, –

деп кетіп бара жатқанда Нығман қарсы кездесіп, құшақтап үйге кіргізеді. Ана жас жігіт шолақ белсенділердің бірі болса керек, ашуланып тұра жөнеледі. Кейіннен Мәди ақын «халық жауы» деген жаламен ұсталғанда, осы жігіттің «еңбегі» деседі жұрт.

Орысша сөйлескендерге айтқаны:

Ата жолын қуғандар адаспайды,

Оған ешкім бұл күнде таласпайды.

Бір-бірімен қазақтар шүлдірлессе,

Дұрыстыққа бұларың жараспайды.

Жылқы мінез халықтың ұрпағымыз.

Қорсылдаған жылқыға жараспайды.

Осындай-осындай Мәди атамыздың сөздері Ақкөл – Жайылма, Жалаулы өңірлерінде ел аузында айтылып жүреді.

Аталарымыз ертеден-ақ Ақкөл – Жайылма өңірімен қыз алысып-қыз берісіп құдандалы кат-кабат болып кеткен ғой. Арал бабамыздың Қанапия, Әнәпия, Әлпия атты үш ұлы болған. Қанапияны жастайынан руы Қозған Айнабектің қызы Ықышқа үйлендіреді. Қанапия ерте қайтыс болады да, одан Иісжан деген қыз бала қалады. Ұрпағымызды жетім қалдырмаймыз деп Ықышты әменгерлік жолымен Әнәпияға қосады.

Одан Кажымағанбет (Қажым), Ерғали атты ұлдары, Мәнсура, Мәжау деген қыздары дүниеге келеді. Иісжан Қарабұжыр Байболаттың ұрпағы Иманберлінің баласы Әлиге тұрмысқа шығады. Одан Забира деген қызы, Қабыкен деген ұлы дүниеге келеді.

Забира Қанжығалы Ажыбайдан тараған Алтыбай ұрпағы Ералыға тұрмысқа шығады. Одан Құрак, Тілеулес деген екі бала қалады. Ералы ауырып қайтыс болғаннан кейін Забираны төркіні Әнәпия Кутузов совхозы «Ала-ат» деген жерге көшіріп алады. Забира апамыз мұнан кейін Алтыбай ұрпағы Қажиақпар жездемізге тұрмысқа шығып, одан ұлы Дүйсенбай, қыздары Орынбасар, Алтын, Мәрия, Роза дүниеге келді. Әнәпия атамыздың бір қызы Мәнсура тәтеміздің мекендері Ақкөлдің 5 фермасы тұсындағы «Отарғой» деген жерде тұратын қыпшақ Садуақас

баласы Ақажанға тұрмысқа шығып, Қадisha, Бадиша, Барлыбай, Рамазан, Кәшә, Кәкіш, Қайролла деген балалары дүниеге келеді. Қадisha Исабек ишан ұрпағы, Жандарбек атамyzдың ағасы Айдарбек қожаның баласы Ғаббар қожаға тұрмысқа шыққан болса, Барлыбай Айдарбек қожаның қызы Зайдашқа үйленген. Кіші қызы Бадиша Алмашы Бекайдар баласы Құдайбергенге тұрмысқа шыққан. Бәрінің де ұрпақтары бар, Ақкөл – Жайылмада тұрады.

Әнәпияның кіші қызы Мажау апамыз Байболаттың ұрпағы Иманберлі баласы Елеукенге тұрмысқа шыққан. Олардан Қайролла (Қайден), Бақыт, Қайырбай, Қайыркелді деген балалары туады. Қайден Ақкөл – Жайылмадағы Шұғада ферма меңгерушісі болды. Бақыт жиен қарындасымыз атамекендері Ақкөлдің «Зеленая Роща» деп аталған жерде тұрған Қанжығалының Сарысынан тарайтын Жүнісбек немересі Жаналиденге (Жәкіш) тұрмысқа шықты. Қайырбай жиеніміз Шұғадан Қанжығалының Ажыбай атасынан тарайтын, Жантай (Жуанетік) Қабектің қызын алды.

Арал атамyzдың ағасы Жексенбі қажының немересі Лөкет ағамыз Ресейде шопан болып, Социалистік Еңбек Ері атағын алған адам. Ұлы Отан соғысының ардагері. Ол кісінің баласы Хасан Қорғаныс Министрлігінің медицина саласында көп жылдар қызмет істеп, полковник шенінде еңбек демалысына шықты.

Осы Жексенбі атамyz 1905 жылы қажылық парызын өтеп, Меккеге барып келгенде туған бала біздің әкеміз екен. Сонан азан шақырып атын Қажымағанбет қояды. Ел-жұрты кейін Қажым атап кетті.

Әкеміз Қажым Жандарбек атамyzдың құдасы, Сағидолланың қайын атасы болып келеді. Тілге шешен, сөйлегенде елді ұйытып отыратын. Аштық жылдары күнкөріс қамымен туыстарын ертіп Қиыр Шығысқа дейін шығып кетті. Бертінде туған жеріне елге оралып, Краснокутск ауданы Коминтерн совхозы Шілікті бөлімшесінде меңгеруші болды.

Келгенде айтар сөздерін былай деп жеткізген:

Тар жолда үлкен сор мен кіші жыра,

Дөнге шыққан сап-сары бояу қына.
Шіліктім, Бозайғырым, Талбұраған,
Мың бір сәлем ұлыңнан баршаңызға.

Ол кісіге туған жерінде жұмыс істеу киынға соғады. «Балтаның басын бассан, сабы маңдайыңа», – тиеді демекші біріне ренжіп сөз айтса, басқаларына да тиіп жатады. Сонда: «Осы елдің ешкісін апа деп, текесін жезде десем де, жұмыс істеу киын болды-ау», – деп ренжіген екен. Ол кезде Шіліктіде малдан басқа 12000 гектар жерге егін егеді, өзінің қырманы болды. Қырманға жұмысқа шығарған әйелдер жағы бірінің басы ауырады, бірінің белі ауырады, еркектер жағы да «Аяғымызды баса алмай калдық», – деп, түрлі сылтаумен жұмысқа бір күн шығады, бір күн шықпайды. Сондағы айтқаны: «Айғыр ақсақ, бие мертік жер ортасы көктөбеде калдым-ау», – депті. Сол жылдары тың игеруге келгендер көп болыпты, ауылға да маза бермейді, жұмыс та істеп жарытпайды. Сонда бір дөңнің басына шығып қолын сермеп:

Аннан кашқан, мұннан кашқан,

Жамандықпен көзін ашқан.

Жұғып кетер пәлекеті,

Уа, жұртым, сонан сақтан, – деп айғайлап тұр дейді.

Әкеміз Қажым туралы ел ауызында айтылып жүрген әңгімелердің бірі: Қарабұжыр Мұрат бабамыздың тоғыз ұлы болған ғой. Сол балаларының Құнан, Дөнен есімділері болыпты. Осылардың ұрпақтары Жалелдің Тұрмысы, Ақанның Қайрошы Шіліктіде салынып жатқан баздардың ағашын алып кете береді екен. Қажым ферма бастығы, ауылдағы Мұрат Мыктыбай батыр ұрпағы Құлмағанбеттің баласы Алқамбекке (өте ақылды шешен адам еді) келіп айтқаны:

– «Ақақ-ау анау Құнаның ба, Дөнелің бе? Айтсайшы қой деп, аналар сотталады ғой», – дейді. Сонда Алқамбек: «Әй Қажеке-ай, түбіміз бір емес пе, сенен асып қайда кетер дейсің», – депті.

– Қажым сонда: «Түбіміз бір болғанмен шіріген бұтақтары да болып тұр ғой», – дегенде, Алқамбек: «Ақылмен суарсаң түзелмейтін бұтақ болмас», – деген екен.

Әкей акыры «Қой мұным болмас, ағайынмен алыстан сыйласқаным дұрыс болар», – деп жиек жакка қарай қызметін

ауыстырып Рассвет кеңшарының Жамбыл бөлімшесіне ферма меңгерушісі болып орналасады.

Бір күні ауыл аксақалдары кеңсеге келсе Қажым ренжіп отыр дейді. Аксақалдар жағдайды сұрайды ғой.

Сонда айтқаны: «Оң жағымда Қыпшақпай, сол жағымда Масакбай, тас төбемде Бүркітбай, қайтып мені оңдасын құдайым-ай», – деген екен. Сөйтсе екі жағындағы бөлімшеде бастықтары Қыпшақпаев пен Масакбаевта мал азығы таусылып, бас зоотехник Бүркітбаев қайта-қайта шөп сұрай берген ғой.

Осындай-осындай сөздерін өзі қызмет істеген Лебяжье ауданының тұрғындары да айтып жүреді. Ол жакта да елге сыйлы, абыройлы болды.

Бертінірек Рассвет совхозының Жамбыл бөлімшесін басқарып, сол жерден ат мінгізіп құрметпен еңбек демалысына шығарып салды.

Жоғарғы оқу орнын бітірмесе де көзі ашық, сауатты, сұңғыла адам болатын.

Менің өзімнің қызметте өсуім, жұмысым алға басуы Ақкөл – Жайылмадан басталды деуге де болады. Осы Ақкөл жерінен Шарбақты аудандық ауыл шарушылығы баскармасына бас бухгалтер боп, кейіннен Ақтоғай ауданының Мүткенов кеңшарының директорлығынан Екібастұз ауданына әкім болып келдім.

Өзіммен тетелес інім Абай да Ақтоғай ауданында «Спартак» совхозының партия комитетінің хатшысы, Маркс атындағы кеңшарда директор болып істеді. Аллаға шүкір осы аруақты бабаларым желеп-жебеген шығар еліме үкімет сеніп тапсырған қызметті адал атқаруға тырыстым. Жанұямызда жолдасым Мақпал екеуміз төрт ұл, бір қыз тәрбиеледік. Білім алуларына, халқына қалаулы, еліне елеулі азаматтар болып өсулеріне жағдай жасадық. Алланың бергені шығар қазір әрқайсысы жеке шаңырақ құрып, үйлі-баранды болып өз күндерін көріп отыр. Мен туғаннан осы кезге дейін Анам Әлипа Садуакаскызының кіндік қаны тамған Ақкөл – Жайылмамен, оның халқымен менің байланысым, жакындығым үзілген емес. Қарындасым Жұмабике Шұғаның тумасы Сейілханның Егінбайына тұрмысқа шыкса,

Гүлнарым Жандарбек атамыздың келіні болды. Үлкен келінім Арманым Алтыбай ұрпағы Тұрғынбай марқұмның бауырында өскен Төлеу Әріпбайұлының қызы.

Өзім көп жылдардан бері тумасақ та туғандай болып араласып кеткен, ел сыйлайтын, ақылды да парасатты азамат Әбілхақ Балғабайұлымен қызметтес те болып, әлі де сыйласып келе жатқанымызға Аллаға шүкіршілік етемін.

*Жұмағали Қоғабай,
журналист, ақын,
Қазақстан Жазушылар
Одағының мүшесі*

ШІДЕРТІ ШІДЕРЛЕНБЕСІН

Карағанды облысының Сарыапан мен Грязнуха өзендерінің қосылған жерінен бастау алып, ықылым заманнан шідерті аталып, өзіндік тасқа басылған тарихы бар Екібастұз ауданының Әулікөл, Бәсентиін, Бозайғыр, Өмірзақ, Көктөбе, Токкөлі, Құндыкөл сияқты ірілі-ұсақты көлдерін лықа толтырып, жырақадан жыраға, өзекшеден өзенге айналып, Екібастұз, Ақкөл елді мекендеріне жалпағынан жайылып, Ақтоғай ауданының Баскамыс, Ортақоға, Қарақоға, Ақас және Шұға ауылының іргесіндегі қарасулары арқылы Ертіс ауданының аумақты Жалаулы көліне құлайтын сілемді бір ғана атаумен Шідерті өзендері деп атаса, еш артықшылығы жоқ.

Аумағы 1 миллион 813 мың гектар жерді алып жатқан Екібастұз ауданының климаты құрғақ далалық аймаққа жатады. Алла тағала осы құрғақ аймаққа нәр алып, көрек етсін деп Шідертінің бұраң-бұрма сілемдерін, арналы терең қарасулары мен қоғалы көлдерін әдейі жаратқандай. «Тың және тыңайған жердегі су ресурстары» атты Ленинград мемлекеттік гидрология институты шығарған (Гидрометиздат, 1959 жыл, 4 том) кітаптағы дерекке сүйенсек, көктемде қар суы мен бұлақ суының әсерімен буырқанып қатты таситын Шідерті өзені Екібастұз ауданы аймағына жылына 55-60 миллион текше метр табиғи тасқын суын жаяды екен.

Бір ғажабы (жаратылыстың шеберлігі мен дәлдігіне таңданбасқа болмайды), бүкіл халық болып қуана күтетін көктемгі тасқын су сәуір айының бас кезінде басталатын. Тасқын су әлі жіби қоймаған жер үстімен, өзен, өзекшелер арқылы арнасынан аса тасып, тез жайылатын. Бұл біріншіден, судың жерге тез сіңіп кетпей, бірте-бірте сіңіп ылғалдың мол болуына, көкорай

шалғынның өсуіне ықпал етсе, екіншіден, қайтқан құстардың ұя салып, көбеюіне жағдай жасайтын. Осы құдайдың берген мол суы маусым, шілде айларында жерге сіңіп, ауаға буланып, арнасына түскенде бүгінгі көлдете суару деп жүрген шөбі белуардан келетін өлкеге шаруа адамы шалғы түсіріп, шөп шабатын.

1975 жылы Ертіс-Қарағанды каналы (қазіргі Қаныш Сәтбаев атындағы) пайдалануға беріліп, Шідерті өзені теріс ағызыла бастады.

Міне, осы кезден бастап Екібастұз бен Ақтоғай аударындағы Шідертінің сілемдері мен өзен-көлдеріне табиғи тасқын су беру тоқтатылып, су арнайы қазылған арна-жүйектермен белгілі мөлшер арқылы берілуі ауданның әлеуметтік-экономикалық, экологиялық жағдайына күрделі мәселелер қалыптастырды. Әрине, алғашқы жылдары канал бойында көкөніс өсірумен айналысатын бірнеше шаруашылықтар пайда болып, табыс пен кірістің болғанын жоққа шығаруға болмайды. Бірақ, Ертіс-Қарағанды каналы заман ағымына орай алпауытқа айналып, су иесі жалғыз мен дегенді шығарды.

Қазаншының еркі бар қайдан құлақ шығарса демекші, екі шлюз-шүмекке: Майқайың станциясының түбіндегі №3 пен №4 насос станцияларының арасынан шығатын Шідерті магистралдық (көлдете су жіберетін) каналының шлюз қақпасы мен Шідерті станциясының түбіндегі №1 плотина – бөгет гидроузелге қожайын Ертіс-Қарағанды каналы 1992 жылдан суға берілетін дотация көзі жабылғаннан бері суды тегін тоғытуды тоқтатып, судың әр текше метріне баға қойды. Қазақстан Республикасының «Су туралы» заңының 27-бабына сүйенсек, «Тұтынушылар қайнар көзден суды пайдалануға тең құқылы».

Табиғи тасқын су мен Ертіс-Қарағанды каналынан су келмеуі салдарынан, әсіресе, соңғы жылдары табиғи апаттың алғашқы белгісі біліне бастады. Айдынына үйрек ұшып, қаз қонған көлемі 3,38 шаршы метр шақырым Әулікөл, көлемі 1,6 шаршы метр Бәсентиін, көлемі 1,45 шаршы метр Бозайғыр, көлемі 0,43 шаршы метр Өмірзақ, көлемі 0,54 шаршы метр Көктөбе, көлемі 0,53 шаршы метр Токкөлі, көлемі 2,14 шаршы метр Құндыкөл көлдері көктемгі су тасқыны қажетті мөлшерде

келмеуі салдарынан тартылып, батпақты көлге айналуға. Жазда суы борсып, көгереді. Үлкендер бұл жерде тоғыз көл болғанын айтады.

Екіншіден, су уақытында тасып немесе беріліп отырмағандықтан өзен арналары тартылып, таяздап, су шығатын көздері жабылып қалған сыңайлы. Себебі, бұрынғы атты адам эзер өтетін, тереңдігіне кісі бойламайтын қанды карасулар, өзек пен өзеншелер құрғап қалған. Шідертінің сілемімен карасулар арқылы жалғасатын Ақтоғай, Ертіс ауданының аумақты Жалаулы көлі де осындай күйде болса керек. Каналдың маңындағы көлдер, өзен, өлкелер суға жарымай жатқанда Екібастұз каналынан 200 шақырым шалғайдағы, кезінде кыпшақ Қошқарбай батыр жауды қуып, жалау тіккен Жалаулының жағдайы жарасып тұрмағаны анық.

Үшіншіден, табиғаттың тасқыны және канал арқылы берілетін суын бөгеу, құлыптау, саудаға салудың салдары Екібастұз бен Ақтоғай аудандарының ұшқан құсы мен жүгірген аңына, тіршілік жасап жүрген адамдарына, шаруашылығына зор нұсқан келтіріп отыр.

Екібастұз ауданы (1996 жылы жабылып қала құрамына кірді) негізінен мал шаруашылығымен айналысады. 1990 жылдардан бастап ауданда мал басы күрт төмендей бастады, мал ауруы көбейді. 1995 жылы ауданда ірі қара мал саны 36500, 1996 жылы 30500, 1997 жылы 23500 болды. Үш жылдың ішінде 13000 басқа кеміген. 1995 жылы қой саны 46300 болса, 1997 жылы 24100, 1995 жылқы саны 14100 болса, 1997 жылы 5800 жылқы қалған.

Екібастұз ауданында мал басының күрт азаюына шаруашылықтардың мал азығын қажетті мөлшерде дайындай алмауы, шабындық жердің азаюы, бүлінуі, су тапшылығы басты себеп болған. 1999 жылы 17 мың гектар көлтабан алқабының 7600 гектарына ғана су жіберілген. Келісім бойынша сәуір айында берілмекші су маусымның аяғында босатылған.

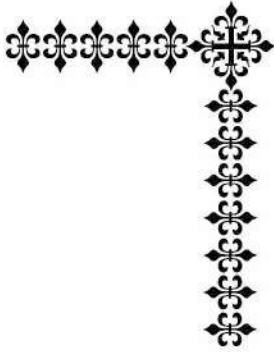
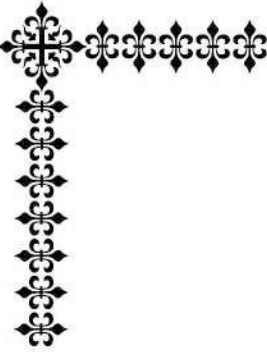
Екібастұз ауданының климаты құрғақ аймаққа жатады дедік. Осы құрғақ аймаққа жыл сайын Шідерті кенті тұсынан (1 су торабынан) табиғи қалыппен келетін 55-60 миллион текше метр

су уақытында беріліп отырмаса, таяу жылдарда аудан аймағын сор басып, канал жүйелері істен шығып қалуы мүмкін. Бұған қоса ауылға баратын Шідерті магистралдық жүйелерін сақтап қалу және көлдете суару аралықтарына су жіберіп отыру үшін жыл сайын 10-15 миллион текше метр су шығарып, тазалау-сауықтыру жұмыстарын жүргізбей тағы болмайды дейді су мамандары.

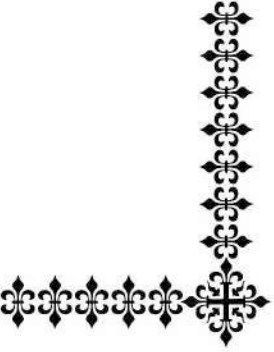
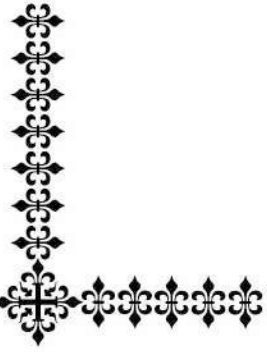
Соңғы жылдары Екібастұз ауданы аймағынан ауыл адамдарының тіршілік іздеп, Екібастұз қаласына жаппай көшуі үрдіс алып отыр. Бір жақсысы, солардың есебінен Екібастұз қаласы қазақыланып келеді. Бір жаманы, ауылдан келгендердің көбі жұмыссыздар, тұрмысы нашарлар қатарын көбейтуде. Екібастұз ауданының Өленті, Екібастұз, Ақкөл шаруашылықтарының фермалары әлдеқашан тарап, үйлердің үңірейген терезелері калуда. Ақтоғай ауданының Қарақоға, Баскамыс ауылдары да осының кебін киюде.

Атам заманынан осы жерде туып өскен адамдарды туған ауылын, ата-мекенін тастауға мәжбүр етіп отырған басты мәселе су тапшылығы, мал жайылымының жайсыздығы. Табиғат берген Шідертіні бұдан әрі тұсаулау экологиялық апат пен экономикалық қиындықтарға жол береді. Бұл мәселеге үкімі мен өкімі қатар жүретін Үкімет пен өкілетті органдарың кірісуі – өмір талабы.

*«Егеменді Қазақстан»
27 қараша, 2001 жыл*

АҚКӨЛ - ЖАЙЫЛМА ҚОЖАЛАРЫ

**МҰРАТ ИШАННЫҢ САРЫАРҚАҒА,
БАЯНАУЫЛҒА КЕЛУІ**

Қожалар Сарыарқа өңіріне алғаш рет XVIII ғ. бірінші жартысынан бастап келе бастаған. Әлемде ислам діні Пайғамбарымыз Мұхаммед с.ғ.с-ның Меккеден Мәдинәға Һижрат еткен жылынан, яғни 16 шілде 622-ші жылдан басталса, 718 ж. қазақ жерінде (Самарқандта) тарай бастады. Ал 751 ж. «Әулие ата» өңіріндегі халық бүтіндей мұсылман болған.

Мұрат ишан шамамен XVII ғасырдың аяғымен XVIII ғасырдың басында Өзбекстан Республикасының Бұқара медресесін діни білім алып, Сарыарқаға, Баянаула өлкесінің қанжығалы қара Токсанбай ауылына (қазіргі Бірлік ауылы) келген. Токсанбай Мұратты өз баласындай тәрбиелеп, Малдыбайдың қызы Маржанға үйлендіреді. Мұрат ишан мен Маржан екеуі Сүлеймен, Смайыл (Смағұл), Мұхамеднияз (Мұхтанияз), Исабек атты төрт перзент көреді.

Исабек ишан 1792 жылы өмірге келген. Діни білімді Бұхара қаласында алған. Қожалар Сарыарқа өңіріне алғаш рет XVII ғасырдың аяғы, XVIII ғасырдың басында келе бастағанды. Сол қожалардың ізімен Исабек ишанда XIX ғасырдың басында, шамамен 1810 жылы, Баянаула таулы сілеміне жататын Қызыл тау өңіріндегі «Сүйіндік еліне келген қожалардың көшбасшысы Әулиесі», – деп жазған Мәшһүр-Жүсіп Көпеев.

МҰРАТ ИШАННЫҢ АЯН БЕРУІ

Әйгілі Исабек ишан Мекке-Мединаға барып қажылық парызын өтеуге көңілі ауып, ниеттеніп жүргенінде түс көреді. Түсіне әкесі Мұрат ишан еніп, баласының алдағы сапарын құптап, разы екенін сездіріп:

«Қажылық сапарыңнан аман-есен ораласың. Мәртебен өсіп, жамағат қолдайтын болады. Өз басыңа қонған қасиет балаңа, балаңның баласына қонады. Өз заманыңда Орта жүздің құты мен бақыты болар үш адамды теңім деп сана. Біреуі – Шорман баласы Мұса, екіншісі – бәсентиін Қазанғап, үшіншісі – Бапан баласы Сакқұлақ», – деп аян беріпті. Исабек ишанның түсінде көрген аяны кейін ел ішіне тарайды да, Сакқұлақ бидің құлағына жетеді. Сонда Сакқұлақ би шамырқанып: «Кешегі өткен Жұмабай, Шорманды көргенмін. Шорманның баласы Мұсаны білемін. Бес үйлі Бөрліден шыққан Қазанғап қандай адам? Әкем Бапан Қазанғап Шоңның басын орысқа тыққан деп айтып отырушы еді. Қой, барып қандай адам екенін көріп қайтайын, – деп атқа қоныпты. «Ел құлағы-елу». Сакқұлақ бидің келе жатқаны жайлы хабар Қара Ертістің бойын жайлап отырған Қазанғап ауылына да жетеді. Қазанғап қонаққа арнайы үй тіккізіп, күтетін жігіттерді сайлап, әзірленеді. Діттеген жеріне жеткен Сакқұлақ би: «Әулие Исабек ишанның айтқаны рас сөз бе, әлде дақпырт па деп Қазанғапты көруге келдім», – деп атынан түседі. Биді қол қусырып қарсы алған Қазанғап үш күн, үш түн күткізеді. Елінің кеудесі есік, құлағы тесік жаксылары сөз тыңдайды, бірақ, Қазанғап әңгімеге араласпайды, тіс жармайды. Аттанарында Сакқұлақ Қазанғапқа қарап: «Әй, Қазанғап, сені Исабек ишан Орта Жүздегі үшеудің бірі депті. Үш күн бойы мені сөйлетіп қойып, өзің үндемегенде, өзінді ақылды санап, мені ақымақ көргенің бе? Неге бір ауыз сөз айтпадың», – деп сұрапты. Мұны естігенде Қазанғап кеңкілдеп күліп: «Сакеке, әйтеуір жолға шықтыңыз. Атыңыздың басын ары тартыңыз, басыңызды бері бұрыңыз да, екі сауалыма жауап беріңіз. Біріншісі, жауыннан кейін не болады, – депті. Сөзге де,

ойға да жүйрік Саққұлақ би іркілместен: «Жерің құнарлы, шөбің шүйгін екен. Жауыннан кейін жер астынан жыбырлап шығатын күрт есінді алады екен, – депті.

– Тұманнан кейін не болады?

– Жерің сулы әрі нулы. Түскен тұман бір күнде емес, апта ішінде сейіледі. Көз алдындағы малыңды таба алмай, жұтап қалады екенсің. «Тұман түбі – жұт», – деген.

Сонда Қазанғап:

– Орта Жүздің қазынасы Саққұлақпен жарыса сөйлесем, мен кім боламын, – дегенде, Саққұлақ би:

– Саққұлақтан кейін сен сөйлесең қырт боласың, – деп күліп жіберіпті. Ел ішіне кеңінен таралған осы әңгімеден Мұрат ишанның да, баласы Исабек ишанның да дін ғұламалары ғана емес, көріпкелдігімен, әулиелілігімен елді сүттей ұйытқан дана адамдар болғанына қанығамыз.

Ә. Д. Әміренов
филология ғылымдарының
кандидаты,
ПМПИ доценті

ИСАБЕК МҰРАТҰЛЫНЫҢ ИШАНДЫҒЫ ХАҚЫНДА

Еліміз егемендік алып, өткенімізді түгендеп, ұлттық дүниетанымға, мәдени-рухани болмысымызға қайта үңіліп жатқан кезеңде, елге істеген еңбегімен, өнегелі ісімен, халық жадында жатталып қалған тұлғаларымыздың ғұмырбаянын зерделеудің қажеттілігі туындап отыр. Аттары бүкіл алаш жұртына мағлұм болмаса да, казактың кең сахарасының әр түкпірінде, аймағында есімдері ел есінде жатталып, өздерінің өнегелі, парасатты өмірімен халыққа үлгі болып, жасаған қайырымды ісімен ұрпақтан-ұрпаққа аңыз боп жеткен тұлғалар аз емес. Солардың бірі – Сарыарканың солтүстігін ала қоныстанған Арғын еліне танымал, діни ағарту ісімен айналысқан, діндар ғұлама, осы өңірдегі бірден-бір діни жоғары лауазым ишандық атағын алған, ел ішінде Исабек ишан атымен мәлім болған Исабек Мұратұлы.

Исабек ишанға қатысты хатталып жазылған деректер жоқтың қасы, тек ел ішінде ауызша таралып жүрген ғұламаның кереметтері (кәрама) мен Мәшһүр-Жүсіп Көпеевтің Исабек ишан қайтыс болғанда шығарған мәрсия – жоқтауы ғана бар. Сондай-ақ, соңғы кездері Исабек ишан ұрпақтарының Садуақас Ғилманимен хат жазысып тұрғаны жайында кейбір ауызша мәліметтер, ғұмырнамасына қатысты біраз деректер айтылып жүр. Бұлардың барлығын жинақтап, зерделеп, зерттеу болашақта атқарылатын жұмыстар. Біздің қарастырмағымыз, осы қолда бар мағлұматтарға сүйене отырып Исабек ишанның діни ғұламалық, ишандық тұлғасын зерделеу.

Мәшһүр-Жүсіптің айтқанына құлақ қойсақ:

Өзі – ишан жұрт бастаған, заты – қожа,

Сейітзада нәсілі сондай таза [1,229], – деп

Исабек ишанның тегін қожа нәсілді араб жұртынан таратып, атасы Мұратқожа, бабасы Назар ишан – барлығы да діни

лауазымды, аксүйектік, қожалық миссияны сақтап, қазақ ішінде діни ағартушылық жолда қызмет атқарғандарын тілге тиек етеді.

Исабек ишанның қожа нәсіліне келетін болсақ, жалпы қожалар Мұхаммед пайғамбардың алғашқы халифаларының ұрпағы екені тарихтан мәлім. Негізінен олардың миссиясы аджам (араб емес) елдерінде мұсылман дінін таратып, уағыздаушы болды. Қожалар қазақ арасында да халықтың діни сауатын ашып, ілім-білімді дамытып, ислам дінін уағыздап, елді мұсылмандандыруға үлкен үлес қосты. «Ислам тарихы туралы шежіре деректеріне карағанда қожалардың арғы атасы Айубиден басталады. Мұхаммед пайғамбардың туысы әрі күйеу баласы Әбу Әли ибн Талибтің баласы Хусаиннан тараған қожаларды «сайд қожалар» деп атайды. Олардың біразы Орта Азия мен Қазақстан жерін мекендеген. Қазақтар арасында қожалар Шәмсі Ахмед және Шайх Бұзырық деген екі үлкен тармаққа бөлінеді. Шайх Бұзырықтан: Қожа Ахмет Йасауи, Арыстанбап, ал Шәмсі Ахмедтен: Қорасан қожа, Қырық садақ, Диуана қожа, Баксайыс қожа, Ақ қожа, Жүсіп қожа, Сейіт қожа, Түрікпен қожа, Қылышты қожа тарайды» [2,98].

Осы деректерге және ел аузындағы мәліметтерге карағанда Исабек қожаның арғы атасы Мұхаммед пайғамбар, Әзірет Әліден («Сейдзада нәсілі сондай таза») басталып, одан әрі Шәмсі Ахмедтен, Баксайыс қожа болып жалғасып кете береді.

Енді Исабек ишанның ишандық атағына келетін болсақ, – парсы сөзі «олар» деген III жақтағы есімдікті білдіреді. Бұл атақ ислам дінінің төрт мәзһабында, соның ішінде Орта Азия мен Қазақстан мұсылмандарының ұстанатын жолы «Әһлу сунна уә жамағһа», яғни Имам Ағзам мәзһабындағы діни лауазымдар мен атактардың санатында жоқ [3,148-150]. Негізінде ишандық дәреже ислам дініндегі сопылық ағымның лауазымы болып табылады. Бұл туралы Ислам түсіндірме сөздігінде: «Ишан – почетное прозвище суфийского наставника в Средней Азии. Обычно ишан жил в обители, получая пожертвования, почитавшего его как святого. Звание ишан часто было наследственным. Ишан иногда становились во главе вооруженных выступлений против царских властей в Туркестане в XIX веке» [4,109], – деген анықтама береді.

Ишандар Қазақстанның орталығына Түркістан, Орта Азия жақтан келген дін өкілдері. Яғни, «Қазақстанға діни ұстаз-имамдар, молдалар Орта Азия Бұхара мен Ташкент жағынан келетін-ді, – дейді Ақжан Машанов, – бұлардың дені исламның ғылыми-ғақли жағы емес, нақли-ғұрпиді жағында тәрбие алғандар болатын. Ұлықбек дәуірінде ғылыми-ғақли бағытты құлатқан елдің сонан кейінгі ғылымы сыңаржақ нақли, софылық түрге айналғаны белгілі» [5,90].

Яғни, қазақ арасына ишандар оңтүстік ықлымнан – Түркістан, Бұхара, Самарқанд жақтарынан келіп, халық арасында сауат ашу, ғибадат үйрету қызметін атқарып жүрген жоғары діни білімі бар, дін ғылымын жетік меңгерген сауатты адамдар болған. Исабек ишанның діни сауаты жөнінде Мәшһүр-Жүсіп былай дейді:

Ғылым хал, Ғылым қалды білген тамам,
Айырған хақ пен бутыл, халал, харам –
Ғылымдарды қойылған көңіліне,
Жігіттер, бар ма енді ондай адам ?! [1,232]

Мұнда Құдайлық және Адами ғылым-білімнің барлығы қамтылған, ислам дінінде болсын, басқа діндерде болсын бұдан басқа ғылым да, таным да жоқ.

Тарқатып айтсақ, «Ғылым хал» немесе хәл ілімі – сопылық дүниетаным, яғни сопы ғалымдарының айтуынша хал ілімі (Ахмет Иасауиде – хикмет) рационалды ойлау арқылы игерілетін ғылым емес, тікелей жүрекке (көңілге, қалбке) берілетін, тек жүреппен сезінетін ілім – жан ғылымы. Сондықтан, хәл іліміне тек ақиқатты сезіну, хақты тану арқылы ғана жетеді. Мұнда бірнеше тұрақ-мақамдардан өтіп, шарифат, тарикат, мағрифат, хақиқат ілімдерін толық меңгергендер ғана хақты таниды, жаратушымен қауышады. Оны сөзбен айтып жеткізу мүмкін емес, ақиқатқа жеткендердің өзі оны әртүрлі сезінеді. Өйткені, әр адамның болымысы, мінез-құлқы, психикалық жайы бір-біріне ұқсамайды. Сондықтан, сопылық поэзияда сопы ақындар хал ілімін меңгеріп, хақпен қауышқан өздерінің сезімдерін әртүрлі аллегория, символдармен көркемдейді.

Хәл ілімін дәстүрлі ислам ғалымдары: «батини илм» немесе «батини амал», – дейді, яғни ішкі жан-дүниенді жетілдіретін

ілім, иманды жүрекпен қабылдау жолдары. Шәкәрімнің философиялық, діни танымдық өлеңдерінде бұл термин «көкірек көз», «көңіл көз» деп қолданылады. Мәселен, «Жан денеден жалықты» өлеңінде:

Мына көзді қалдырып,
Көңіл көзін көзің қыл.
Бас көзіңмен қаңғырып,
Ұқпай қойсаң өзің біл [6,86], – десе
«Мен адамның таппаймын өнерлісін» өлеңінде:
Соқыр білмес жарық пен қараңғыны,
Көңіл көзі сынасын болса міні,
Өлмей тұрып дәлелін өзіме айтсын,

Менің дауым айтылмас өлген күні [6,93], – деп ақиқатты, жаратылысты «бас көзімен» қарамай, «көңіл көзімен» сезін деп отыраған философ ақынның «ар түзейтін ғылымы» – осы хәл ілімі негізіндегі таным. Мәшекең де Исабек хазіреттің хал ілімін терең меңгергендігін төмендегі сөздермен дәлелдейді:

Ашылған кереметпен батин көзі,
Тасқа таңба басқандай айтқан сөзі.
Сүйікті Һәм көрікті, жомарт, әділ,
Бар еді келіспеген қай мінезі.

Хәл ілімін меңгеру үшін алдымен ахлақты (мінез-құлықты) кемелдендіру керек. Осы арқылы адамды кемелділікке жеткізеді. Жан-жақты рухани жетілген адам құдайлық танымға жетеді. Жаксы мінезбен ғана негізгі мұратқа жетуге болады. Исабек ишанның да көркем мінезі жоғарыдағы шумақтағы «Сүйікті Һәм көрікті, жомарт, әділ, Бар еді келіспеген қай мінезі» – нағыз имани мінез, ишандық мінез.

Һайбатың бар-ды әділ Омардайын,
Түзеттің шариғаттың әрбір жайын.
Күндіз – күлкі, түн болса ұйқы көрмей,
Дін ісін берік тұттың солардайын.
Шыншылық Әбубәкір Сыдықтайын,
Жомарттығың сахаба Садуақастай,
Бибаһа ол кибрит ақ, мәрмәр тастай.
Сүннәтін пайғамбардың мұғхам тұтқан,

Кәнекей кім бар еді содан баска-ай.

Бұл жерде Исабек ишанның бар болымыс тұлғасы ашылған. Ислам тарихын жақсы білетін Мәшһүр-Жүсіп Исабек ишанды алғашқы халифтердің, сахабалардың мінезімен, істеген іс-әрекеттерімен үлгі тұтып мадақтауының себебі де жоқ емес, бұлардың ислам дінін тұрақтандыру жолындағы жанқиярлық ерліктерімен қатар, ахлақтарының көркемдігімен, елге үлгі, ислам ғұламаларына танымал болған. Шындығында да мұсылман жазбаларында алғашқы төрт халифтың әділ, шыншыл да тура мінезді болғандығы туралы мағлұматтар көп жазылған. Мәселен, Әбу Бәкір (572-634) – билікке құмарлағы жоқ, өте биязы мінезді адам етіп суреттеледі. Ол мемлекеттік саясатқа ислам дінін негіз етуді алғаш енгізген адам [2,20].

Омар бин әл-Хаттабты (585-644) суниттік тарих дәстүрі асқан әділетті билеуші етіп көрсетеді; ол тақуа мұсылмандарға адал, жауына рақымсыз, халифалармен салыстырғанда өте қарапайым, сыпайы болған [2,142].

Осман бин Аффан (575-656) өз заманында әдептілігімен аты шыққан үшінші тақуа халиф [2,143].

Сағд ибн Әбу Уаккас – бай саудагер болған. Әбу Бәкірдің себепкерлігімен мұсылман болып, Ислам рухын аскактатып, туын желбіретуге үлкен үлес қосқан сахаба. Исламды қабылдағаннан кейін жомарттығымен де аты шыққан (Абайдың отыз сегізінші қара сөзінде де бұл сахабаның есімі аталады. Ә.Ә).

Міне, Исабек ишанның да халық жадындағы ислами тұлғасы, көркем мінезі, әділ, жомарттығы осылай сақталып қалған.

Хал ілімін оқудағы мақсат – халыққа пайдалы болып, қызмет істеу, елінің керегіне жарау. «Ғылым, білім (әсіресе, хал ілімі) арқылы адам өзі тіршілік етіп отырған қоғамдық өмірді, бүкіл болмыс тіршілікті және жаратылыс әлемді мәнге толтырып рухани шаттыққа бөлеуі тиіс» [7,208]. Мұның өзі адамдардың бір-біріне деген адамгершілік қатынасы, қайырымды ісі, бір-біріне көмегі. Өмірдің мәні де осы. Исабек ишанның осы хал іліміне сай қайырымдылық әрекеті де мол болған:

Ықылас берген адамды артық күткен,

Ата-анадан ол артық тәрбие еткен.
 Панасына саялап барған адам,
 Дүние, ахирет мақсатқа бірдей жеткен.

Мәшһүр-Жүсіп Исабек ишанның өмірнамасына қатысты және оның ақ көңілдігі, жомарттығы жайлы мынадай бір дерек келтіреді: «Бірі халфе, бірі ишан болып тұрғанда Жолбарыс диуана, Шалабай диуана – екі диуана Исабек ишанға (араб қадим әрпімен жазылған қолжазбадан орыс таңбасына көшірушілер ишанның есімін Ғайсабек деп берген, негізінде араб тілінде – деп жазылғандағы бірінші көмекеймен айтылатын «айн» әрпінің дыбысталуы қазақ тілінде жоқ, сондықтан, осы әріп арқылы енген сөздер қазақ тілінде «ғ», «и», «ә», «к» болып дыбыстала береді, алайда, біз ишанның есімін халықтың айтуынша атадық. Дегенмен де бір ескерте кететін жай – Мәшһүр-Жүсіптің қолжазбаларынан орыс әрпіне қотарылған араб-парсы сөздері, сөз тіркестері, Құран аяттары түсініксіз, әрі сауатсыз жазылған Ә.Ә) қонақ болып отырғанда, Исабек ишан сұрапты: – Диуанам, Қоңырбай қалай, мен қалаймын, мейман күтуге, – деп.

– Сонда диуаналар айтыпты: «Халфекемдікі төпелеме, сіздікі сипалама», – деп.

– «Рас, рас», – деп ишан қарқ-қарқ күліпті» [8,266].

Бұл сопылық тәсілде сұхбаттасу арқылы мүршидтердің хақ пен батилды, яғни шындық пен жалғанды қалай танитынын анықтау әдісі. Осындай сұхбаттасу арқылы мүршидтер өздерінің мүридтерінің хәл ілімін қаншалықты дәрежеде меңгергендігін байқайды. Бұл жерде де Исабек ишан диуаналарға сауал тастай отырып, диуаналардың хақ пен батилды – ақиқат пен жалғанды қалай ажырататынын сынағанын көреміз. Егер диуаналар қонақ етіп отырған Ишекеңді өтірік мақтайтын болса, онда олардікі жалғандық болар еді. Сондықтан, диуаналардың шындықты айтып отырғанына Ишекең де «Рас, рас», – деп, күліп ризашылығын білдіруі қойған сауалына қанағаттанғандығын көрсетеді. Ал, сопылық дәстүрді білмейтін қарапайым адам болса мұндай жауапқа, сөз жоқ, реніш білдірер еді.

Хәл іліміне қатысты атақты ислам ойшылы Әбу Хамид бен Мухаммад әл-Ғазали әт-Тусидің «Илми ладуни» еңбегі

және түркі сопылық ағымының негізін салушы Қожа Ахмет Йасауидің «Диуани хикмет», «Фақырнама», «Мирату-л-қулуб» атты рисалалары бар. Осы еңбектерде Хәл ілімі тарқатылып айтылады. Әсіресе, Ахмет Йасауи дүниетанымында хәл ілімі нағыз шынайы ғылым болып табылады. Йасауи ілімінде сөз, іс, мінез-құлық жағынан және білім, таным тұрғысынан парасатты болып жетілген, толық адам болу үшін – шарифат, тариқат, мағрифат және хақиқатта кемелдікке жету керек деген тұжырым жасайды. Бұл еңбектермен Исабек ишанның жете таныс болып, осы жолдардан өтіп, хақиқатты танып, кемелдікке жеткенін Мәшһүр-Жүсіп:

Шариғат, мағрифатын тәмам еткен,
Тариқат, хақиқатты жары еткен,
Немесе:
Дариға, бұ шамада өттің, кеттің,
Біздей ғафил сорлыны арманда еттің.
Серкесіз суға түскен қой мысалды,
Уа, дүние, әрбір жакка тентіреттің
Періште төрт мұқарраб хақиқаттан,
Төрт пайғамбар жол ашқан мағрифаттан.
Әбубәкір, Ғұмар, Ғұсман, Ғали,
Олар дүр үлгі шашқан тариқаттан.
Шариғаттың төрт имам тұтқан жері,
Түгендеуге керекті ердің ері.

Кәміл мүрид етегін тұтпағанның,
Болады деп айтады шайтан пірі, –
деп мәрсиясында көз жасына ерік беріп, жоқтай отырып жеткізеді.

Ал «Қал ілімі» – адамның ақылы мен сыртқы сезім мүшелері арқылы қабылданатын физикалық, дүниелік, өткінші құбылыстарды зерттейтін теориялық білімге негізделген эмприкалық білім. Немесе бұны тән ғылымы дейді. «Адам бұл ілім арқылы тән, дене, зат, материяны – болымыстың сыртқы құбылмалы көріністерін ғана зерттей алады» [7,207]. Яғни қал іліміне жататындар тәфсир, кәләм, хадис т.б діни танымдық ғылымдар мен қатар жағрафия, астрономия, логика, алгебра сияқты дүниауы ғылымдар жатады.

Жоғарғы діни медреселерде қал ілімін меңгертетін пәндер міндетті түрде оқытылған. Себебі жоғарғы діни білім алу үшін он екі пәнді меңгеріп, сынақтан өткеннен кйін ғана шаһадатнама, хатыршат берілетін болған. Бұл жөнінде Мәшһүр-Жүсіп Қамариддин қазіретті жоқтаған жоқтауында жақсы мәлімет береді:

Ғылымды он екі пән тәмам білген,
Іші-тысын толтырып тәңірім берген,
Шариғаттың шегесі дін тұтқасы,

Ғұламаның алды еді көзбен көрген [1,253], –
дей келе, «Ғылым сарф», «Ғылым наху», «Мантик», «Кәлам», «Тассауф», «Ғылым фикь», «Хадис», «Тәфсир», «Мұхтасар», «Бидан», «Шарх Ғабдулла», «Ғауамил» сияқты пәндерді тізіп береді. Бұлардың негізі Құранды тәжуитпен дұрыс оқытып, мағанасын тәпсірлеп, тәуилдеп меңгерту үшін оқытылатын пәндер мен шарғи заңдар мен діни дүниетанымға қатысты ғылыми кітаптар. Исабек ишанның бұл ғылымдарға да жүйрік екенін жоғарыда «Ғылым хал, Ғылым қалды білген тәмам», – деп Мәшһүр-Жүсіп аңдатып өткен.

Осы мәліметтерден байқағанымыздай, Исабек ишанның сопылықтың теориялық жағын өте жетік меңгеріп, аймақта үлкен тассауф ілімінің ғана емес, дәстүрлі ислам дінін ғұламасы, жоғары лауазымды ишан болғаны көрінеді. Ишандық атақ тассауфтық жолда жүрген кез-келген дәруішке берілетін лауазым емес, арнайы сопылық бауырластықтың пірлері, ишандары бас қосып, пірге қол байлаған, хәл ғылымы мен қал ғылымының сынақтарынан сүрінбей өткен, мүршидтің алдында мүрид мұхлис болғандарға бауырластық шайхтарының ұйғарымымен тағайындалатын жоғары діни тассауфтық атақ. Ишандардың артынан мүрид ертіп, шәкірт тәрбиелеп пір болуға толық құқы бар. Міне, Исабек ишан да осындай сындарлы сынақтан өтіп барып ишандық лауазымды иеленген.

Баянауыл-Кереку өңірінде Бұхарадан оқып келген Қоңырбай халфе, Тәшкен медресесінде білім алған Жүсіп ишан, Түркістаннан йасауилік тассауфтің қыр-сырын меңгеріп келіп, зікірші болған Файзолла ишан, Қызылжардан Сейфолла хазіретке

қол тапсырып мүрид боп кайтқан Құрманбай абыз, Мир-Араб, Көкелташ медреселерінде білім алып он екі пәнді түгесіп, ғұлама боп кайтқан Қамариддин ахун сияқты т.б. діндарлар болған. Солардың бәрінен де діни ғұламалығы жағынан ең беделдісі:

Қанша ишан, қанша мүрид шыкса дағы,

Бәрі де Ишекемнен бір аспады, – деп Мәшһүр-Жүсіптің айтуынша Исабек ишан болған сияқты.

Қолда ешқандай деректердің болмауынан Исабек ишанның қандай сопылық ағымды ұстанғанын, мүршиді кім, қандай пірге қол байлап мүрид болғанын анықтау мүмкін болмай отыр. Тек қана Орта Азия мен Қазақстанда кең тараған йасауиһа немесе нақшбандийа сопылық бауырластығының бірінің жолында болды деп болжауға болады. Ал, оның пірлері, яғни мүршидтері жайында Мәшһүр-Жүсіп:

Пірлерің Шайых Баһадүр, қолдап Құтыб,

Ағлайы ғалиында болсын жайың, – деп бір-екеуінің атын атап өтеді. Бұларға қатысты да ешқандай деректер таппадық.

Ал Исабек ишанның өзі маңайына мүрид жинап, пір болғанын Мәшһүр-Жүсіп жоқтауында да, кара сөзінде де келтіреді: «... Бұл Исабек ишанға Бауыр, Қанжығалы, Ереймен, Ақкөл, Жайылма, Сілеті бойы, Омбыдан бергі жұрт түгелімен мүрид мұхлис (қолжазбаны көшірушілер кітапта «міхліз» деп қате жазған. Ә.Ә) болып, бала болған. Әсіресе, Қарабұжыр, Тентек аса ықылас қойған ел» [8,266], – деген дерегін мәрсиясында нақтылай түседі:

Ақкөл мен Жайылмада аз жыл тұрдың,

Пір болып, мүрид бастап дүкен құрдың.

Әркімнің көңіліндегі датын тауып,

Бір түскен сәулесі едің жарық нұрдың.

Исабек ишанды тек қана өзінің мүридтері ғана емес бүкіл халық әулие санап, пір тұтты. Ерекше діндарлығымен, дін жолына кіршіксіз берілгендігімен, елге істеген шарапатымен, әулиелігімен халықтың құрметіне бөленген қасиетті тұлға болды. Оның, әсіресе, халыққа тигізген шарапаты мол еді:

Жан еді шарапатты даңқы жеткен,

Кәнекей, кім бар еді одан өткен.

Түрлі ауру, шерменде де, тіпті наукас,
 Жазылып сау-саламат болып кеткен.
 Көзсіз келсе алдына көзді болған,
 Тілсіз келсе сөйлейтін тілді болған.
 Не дегенін құдайым қабыл етіп,
 Мұңлы, кәріп алдына бәрі толған.
 Саңыраудың себеп болған құлағына,
 Аксақтың дауа болған аяғына.
 Жын-шайтаннан құтылып халис болған,
 Өзі түгіл сүйкенсе таяғына.
 Баласы жоқ қатынға бала біткен,
 Панасында күн көріп қашып – жеткен.
 Әр мұңлының қажеті дауа болып,
 Құдайым дәрежесін артық еткен.
 Қол-аяқсыз домалап қалған дертті,
 Сау-саламат жазылып тұрып кеткен.

Бұл дауаның, шапағаттың бәрін Мәшһүр-Жүсіп көзімен көрген, халықтың қуанышына куә болған – бәрі ақиқат, бәрі де шындық. Қазіргі ғылым мен техника дамыған заманда мұндай наукастардың дертіне араша түсетін дәрігерді табу қиынның қиыны, жоқ десек те қателеспейміз. Исабек ишан – Аллаһ тағаланың сүйікті құлына берген қуатының арқасында осындай шарапатты ісімен тәуіп, сонысымен де әулие.

Исабек ишанның әулиелігін айғақтайтын дәлелдер оның кереметтері.

Карама – араб тілінде «жомарт болу» деген сөзден шыққан, әулиелердің жасаған табиғат күшінен тыс ғажайыптары. Ислам философтарының айтуынша әулиелер тақуалық тіршіліктің, діндарлығының, құдайшылығының және басқа ізгіліктерінің арқасында карама жасай алатын қасиетке ие болды.

Діни кітаптарда, тассауфтық шығармаларда караманың су бетімен жүру, алыс жерден тез келу, аштыққа, шөлге шыдамдылық, жаудан, жабайы аңдардан сактану, дұға құдіреті, көріпкелдік сияқты т.б. түрлері көп жазылады. Сопылардың пірлері, ишандар караманы өз шәкірттеріне лайықсыз мақсаттарға: атақ, абырай, байлыққа, зұлымдыққа, мактан үшін, негізсіз

істерге қол жеткізу үшін пайдалануға тиым салады. Карама мен мұғжиза арасында айырмашылықтар бар. Мұғжиза – табиғат заңдылығынан тыс, адам мүмкіндігінен жоғары жүзеге асатын Алланың пайғамбарларға беретін қызметі. Нұх пайғамбардың кеме жасап өз қауымын, мақұлықаттарды, өсімдіктерді топан судан алып қалуы, Мұса пайғамбардың аса таяғымен теңізді қақ бөлуі сияқты т.б. мұғжизалар бар. Ал караманы тек әулиелер ғана көрсете алады.

Исабек ишанның жасаған караматтары халық аузында күні бүгінге дейін айтылады. Соның бірі былай баяндалады: «Жазғытұрым Шідерті өзені тасып жатқан кез. Өзен тұсындағы талдың түбіне келіп, өзеннен өткенде су болмас үшін, ішінде Исабек ишан бар, бір топ адам сырт киімдерін шеше бастайды.

– Сол кезде тал арасынан ұрылар шыға келіп: «Қолдарындағы киімдерінді, көліктерінді тастандар да, өздерін жүре беріңдер!», – дейді.

– Сол кезде біреуі тұрып: «Біздің мүлкімізді алсаң да мына жігітке тиіспе, бұл керемет иесі болайын деп тұрған жігіт еді», – дейді.

– Сонда ұрылардың біреуі тұрып: «Ол жігітін әулие болса, ана ұшып келе жатқан алты ақкуды алдыма әкеп қондырсын!», – дейді.

Сонда Исабек ишан отыра қалып дұға оқиды да, алты ақку төмендеп, қаңқылдап әлгі ұрының алдына келіп қонады.

– Сонда ұры: «Біз жаңылдық, шырағым, сен атыңды бермей-ақ қой. Талдың ар жағында біздің олжамыз жатыр, біз саған соны берейік, сен ал», – дейді.

– Исабек ишан: «Жоқ, рахмет, алмаймын, бізді өзеннен өткізіп жіберсендер болды», – дейді.

Өзеннен өтіп алып біраз жер жүрген соң, Исабек ишан қасындағы жолдастарына: «Қап, мен бір қателік жібердім-ау», – дейді.

– Сонда бір жолдасы: «Сіз ешқандай қателік жіберген жоқсыз, «Алты ақкуды алдыма қондыр», – деді, – қондырдыңыз, «Олжадан ал», – деді, – алмадыңыз, – дейді.

– Сонда Исабек ишан: «Сендер білмедіңдер, күндердің күнінде менің ұрпағымның бірі тұтқында болады-ау! Мен алты аккуды тұтқын еттім ғой, байлап кеттім- ау», – дейді.

Кейін, 1937 жылғы зұламатта Исабек ишанның бір ұрпағы түрмеге түскенде, осы оқиғаны халық есіне алып, әулиенің кереметтігіне, болжағыштығына қайран қалған дейді көне көз қариялар.

Бұдан байқайтынымыз ең алдымен, Исабек ишанның табиғат күшінен тыс ғажайып жасай алатын әулиелік қасиетін көрсете алуы, қарама жасалғанда әулиенің қасында бірнеше адам болған, олар бұл ғажайыпты өз көздерімен көрген, оны ел ішіне таратушылар да осы куәгерлер, сондықтан, мұнда ешқандай жалғандық жоқ, нағыз әулиелік әрекет. Екіншіден, бұл жерде қараманы лайықсыз мақсаттарға, керексіз істерге пайдаланбау шартының бұзылуы. Себебі, әулие қараманы адамдардың айтуымен, өтінішімен және де, ең бастысы, ұрылардан құтылу үшін өз мақсатын көздеп, негізсіз жасап отыр. Өйткені, «қарама уәлилерге олардың тандаған жолдарының дұрыстығы үшін берілген сый, оны дабыралауға болмайды» [2,84]. Исабек әулиенің аққуларды байлап кеткеннен кейінгі артынан тәубаға келіп өкінуі, осыны көрсетеді. Үшіншіден, әулиенің көріпкелдік, болжағыштық қасиеті – күндердің бір күні ұрпағының бірі ұсталып қамалатынына қапаланып, кейін әулиенің айтақанының шындыққа айналуы осыған дәлел.

Исабек ишанның халық жадында сақталған басқа да қарамалары жеткілікті, тек соларды жинақтап, хатқа түсіріп, зерттеу қажет. Сонда оның әулиелік тұлғасы ашыла түседі.

Түйіндейтін болсақ, біз қолда бар деректерді пайдаланып Исабек Мұратұлының ишандық, діндар ғұламалық, әулиелік, тәуіптік қасиетін барынша ашуға тырыстық. Әулиенің бұл атак, қасиеттерін жалпы мұсылмандық руханияттан, әсіресе, қазақ мұсылман мәдениетінен тыс бөлек алып қарауға болмайды. Өйткені, кез келген қоғамдағы адамды рухани тұрғыдан дамытып, білімін жетілдіріп, ахлақтық жағынан кемелдендіріп, тұлғаландыратын қоғамдық-саяси, рухани-мәдени жағдайлар

екені сөзсіз. Біз де ғұламаның тұлғасын аша түсу үшін осындай факторларды негіз етіп алдық.

Қарапайым халық кеңестік қызыл саясаттың «дін-апиын» деген идеологиясына қарамастан Исабек ишанның рухын құрметтеп, оның есімін атамай Ишан ата деп ардақтап, оның әулиелік қасиеттерін, ишандық ғұламалығын бүгінгі ұрпаққа аманаттап жеткізіп отыр. Ендеше, Исабек ишанның жоғарыдағы айтып өткен қасиеттерін жан-жақты зерттеп, насихаттау – біздің азаматтық парызымыз.

Әдебиеттер:

Мәшһүр-Жүсіп Көпейұлы. Шығармалары. 1 том. – Павлодар. «ЭКО» ҒӨФ, 2003. – 436 б.

Энциклопедия «Ислам». – Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 1995. – 272 б.

Ислам. Энциклопедиялық анықтамалық. – Алматы: «Аруана Ltd» ЖШС, 2010. – 592 б.

Гогиберидзе Г.М. Исламский толковый словарь. – Ростов на Дону: Феникс, 2009. – 266 с.

Машанов А. Әл-Фараби және Абай.-Алматы:Қазақстан, 1994.-192 б.

Шәкәрім. Иманым. – Алматы: «Арыс», 2008. – 322 б.

Ислам философиясы.4-том. – Астана: Аударма, 2005. – 534 б.

Мәшһүр-Жүсіп Көпейұлы. Шығармалары. 9-т. – Павлодар, 2006. – 366 б.

... ДІНДІ БЕРДІ

*Сөзін жазған Әміржан Болатханұлы
Әнін жазған Назымбек Дүкенбай
(Исабек Ишан хазретке арнау)*

1. Аллаһ деп, алақанға – жаным жаям,
Ақ нұрға «Алла» деген жаным, боян!
Самарқаннан аяңдап Ақкөл келіп,
Ишан исін иіткен Ертiс – Баян.
Иман жисаң құраннан теріп берді,
Исламға, Исабек еріп берді.
Аллаһ деген ақ жүрек уысына,
Нұр құйып намаз, жәннәт көрік берді.
Иншаллаһ! Алла!

Алла!

Алла! Иншаллаһ!

2. Ишан еткен иманы – Исабектің,
Хазреттің атында хиса көп мың.
Адам үшін Алладан дұға тілеп,
Дін дiңгегiн жайнатқан Иса көптің!
Құдай қолдап жіберген, Қожаларым,
Аллаға қол ақ болмай соза алар кім?!
Тазаларым, осы ғой дiн таратып,
Күнәсiз-ақ көп көрді жазаларын ...
Иншаллаһ! Алла!

Алла!

Алла! Иншаллаһ!

3. Кәпір қысты құлатып Алла үйін,
«Құдайсыздық» құрт тесті алма миын.
70 жылдай Алла үйін ат қора қып,
Астрапаллаһ, – деді ме малға сиын!
Мекен қылды хазірет Қылдыкөлді,

Ақ жолында адуын сынды көрді.
Қожалардың әулеті әлем шарлап,
Мыңды берді, дінсізге дінді берді ...
Иншаллаһ! Алла!

Алла!

Алла! Иншаллаһ!

башу. $\text{♩} = 120$

Аллаһ деп, а - ла - кан - ға - жа - ным жа - ым.

ак нұр-ға «Ал - ла» де - ген жа - ным, бо - ян!

Са - мар-қан - нан а - ың дап Ақ - көл ке - ліп,

И - шан и-сін и - ті-кеп Ер - гіс - ба - ын.

Иман жасаң құраннан

те-ріп бер - ді, Ис-лам - ға, И - са-бек

е-ріп бер - ді. Ал-лаһ де-ген ақ жү - рек

уы - сы - на, нұр күй - ып на - маз, жән-нәт

Қо - рік бер-ді. Ин-шал-лаһ! Ал-ла! Ал-ла! Ал-ла! Ин-шал -

лаһ!

АҚКӨЛДІ ӨУЛИЕЛІ АТАНДЫРҒАН

Бала кезімізде Ақкөл, Жайылма өңірін сауырынан сипап жөнкіле көшіп бара жатқан ақбұйра бұлттарға ойлана қарайтын едік. Сол бір тылсым дүние мен жердегі қарапайым тіршілігіміздің астасып, үйлесіп жатқанына еш күмәніміз болмайтын. Әсіресе, Ақкөл – Жайылманың осы бір әлемде жөні де, қадір-қасиеті бөлек екендігі де санамызға ерте ұялаған.

Әкемнің ағасы Бозғойатам елалдында әңгіме айтса тереңнен толғап сөйлейтін, айналасындағы ғана емес, айшылық елдегіні де аңдайтын зерек адам еді. Сол кісі өңірдің өткенін тарамдата айтатын. Атамыздың айтуынша, қазақтың байтақ даласына ислам шапағатын әкелген Қожа ұрпағының Ақкөл өңіріне келуінің өз тарихы бар. Арғы тегі Акку ишанның басталатын ұрпағының алтын діңгектей буынының бірі – Мұрат ишан. Мұрат бабалары елінде ер жетіп Бұхар медресесі тәмамдаған кезі болса керек. Бір күні ұйықтап жатып түс көреді. Түсінде ақ сақалы беліне түскен қария келіп аян береді. «Алысқа сапар шегесің, бабаң көрмеген жерге қоныс теберсің. Ол жердің аты – Сарыарқа.

«Сарыарқаға барғайсың,
Сары қымызын ішкейсің,
Сары қазысын жегейсің», – деген екен.

Алланың жазуы сол болған шығар. Күміс сақалы желге желбіреген қария түсіне тегін енбегені-ау, – деп Мұрат табаны тиіп көрмеген өңірді бетке алып сапарға дайындалу үстінде ұстазымен ақылдасады. Оның сілтеген бағыты көгілдір таулы Баян өлкесі болады. Халқына жерұйық іздеген Асан қайғының: «Ауасы жанға дауа, жасыл желегі малға дауа», – деп желмаясының бас жібін тартып, шөктірген жерлерінің бірі болатын. Қысын қыстауында, жазын жайлауында өткізіп жүрген халықтың арасында Алланың бірлігін, Пайғамбардың хақтығын уағыздап жүрген қожа ұрпағы аталған елді-мекеннің қыр сырына қанық екен.

Мұрат, сенің аттан түсіп, жүгеннің ұшын байлайтын елді аузына қаратқан үш орда бар. Бірі аты алты алашка әйгілі, Арқаның арқа тұтар азаматы, бұл дүниеде түйінін таппаған сауалмен келгеннің тауқыметін шешіп сауабын алған – Сакқұлак шаңырағы. Енді бірі – байлығы шалқар тасыған, сөз асырмас басынан, еңселілігі бар, елдің елдігін танытар – Шоң, Шорман шаңырағы. Үшіншісі байлығы мол, өзім дегеннің қорғаны Тоқсанбай.

Сакқұлакқа барсаң қабылдар,

Саған да бір дамылдар.

Бірақ, оның ісі көп

Күнде келер кісі көп.

Шоң, Шорман да ниетті,

Қонсаң құрмет, сыйға епті.

Байлығы өрге өрлеген,

Ат кетпеген кермеден.

Шеттен де келер жұрты көп,

Алған, берген, бермеген.

Сондықтан, Шақшан жерін (қазіргі Бірлік ауылы төңірегі болса керек) жайлаған Тоқсанбайға тоқтағаның жөн, – депті. Мұрат сол айтқанға тоқтап қалың қанжығалыны бетке алып келген екен.

Таулы өлкенің дәм-тұзын татқан күннен бастап Мұраттың бойындағы қасиеті танылып, ел алдында беделі ерекше арта бастайды. Үйленіп, үйлі-баранды болады.

Ербол Айтбаевтың үлкендерден естігенім деп айтуы бойынша бұл кісінің алғаны Бұхарбайдың немересі Малдыбай қызы Маржан апай.

Алайда, бабалар жерінен үлкен міндет аркалап келген ол кісі өзінің тұрақты мекені деп танып, асасын шаншып, қоныс тегуге әулиелер мекені Ақкөл – Жайылманы таңдаған екен.

Ақкөл, Жайылма жері жайында аңыздар көп. Бірінде әкесі өліп қазалы болып қалған Қозыға Қарабай: «Айттырып қойған қызымды енді бермеймін. Жетім менің Баяныма тең емес», – деп Аяғөз жақтан асыға-аптыға көшкен дейді. Суыт жүрген көш Ақкөл тұсында ат шалдырыпты. Сол жерде үлкен сабадағы

қымыз ақтарылып төгілген. Содан Ақкөл – Жайылма аталып кетіпті, – дейді. Ал бұл жердің тарихы тым әріден сыр тартады.

Ақкөл, Жайылма аймағы – Ерейменнің ығындағы Сұлужаннан басталып Ертіс өзенінің сыртындағы Өртқамағанға дейін жайылып жатқан кең өлке. Бұл жерде мал мен жанға жайлы Манабай, Итмұрынды Бестөбе, Қойырған, Миялы, Отарғой, Қосенай, Аяқ, Бакай, Қызылқайнар, Шанды, Қоныр, Бекпайлар сияқты қорықтарды баса осы аймақтың күре тамырындай болған Сілеті, Өлеңті, Шідерті өзендері ағып жататын. Бұл өзендер Ұзын шілік, Үш келіншек, Ақкөлдiң тоғыз көлі, Шайтан көл, Сасықкөл, Бегаланы толтырып, Жырықтан кейін Өлеңті, Шідерті қосылып Қарасу болып ағып, Шығанақ, Үрпектен соң Жолаулы теңізіне құяды екен заманында.

Бүгінде ғалымдар-археологтар Әуликөл төңірегінде Алтын Орда заманынан бұрын салынған елді-мекендердің, қалалардың сілемін тауып жатыр. Ол қалалардың Алтын Орданың бір шетін ала гүлдеп тұрғаны аңғарылады. Сол секілді Жайылманың өзге тұстарынан да тұрғылықты мекендердің белгілері, ерте заманда пайдаланылған құрал-жабдықтар, ыдыс-аяқтар табылып жатыр. Бұл өңірдегі ел тіршілігінің тамыры тереңде екендігін аңғартады.

Ал енді Ақкөлдiң әулиелі атануы Исабек ишанның есімімен тікелей байланысты. Сонымен бірге, бұл өлкеде Төйте Әулие мен Жеміс моллаға байланысты ел аузынан түспей келе жатқан көптеген аңыз, тарихи әңгімелер сақталған. Әуликөлдің басындағы Төйте Әулиенің тасы, әулиенің талы, Жеміс молланың кереметтерін естіп өстік. Ишан ата мекендеген соң бұл ел мен жер атағының ерекше дүркіреп шығуы замандары жалғасып жатқан қасиетті адамдардың ықпалы болар.

Исабек ишанның Жайылманы мекен ету мезгілін Бозғой атам былай баяндаушы еді. Жаманның Кәрібайы деген Ерейменнің азаматы Құлындының жайлауынан ағайынға ренжіп (Бокты мырзаға болса керек), елге ерте оралып біраз уақытқа Отарғойда бөгелсе керек. Қылды көлдің маңайында қаптаған халықты көріп бұл не жиын деп сұраса: «Исабек ишан деген кісі сол жерге орнап, құрылыс жүргізіп жатыр», – депті, жергілікті

адамдар. Қой, мұның жағдайын білейін, реті келсе дәм беріп, батасын алайын деген ниетпен Кәрібай топқа барып, үйге кіріп сәлем берсе, төрде көздерін қабағы жапқан үш сәлделі кісі отыр екен дейді. 30-35-тер шамасындағы бір жас жігіт соларға қызмет етіп жүрсе керек. Сәлемдесіп, шаруасын айтып, дәмге шақырған Кәрібайға жаңағы жігіт: «Ұстазым біледі», – депті. Осы жағдай үш күн қайталанғанда барып, үшеудің ішіндегі ұстазы қабағын қолының қырымен ашып қарап алып: «Қарағым, үш келдің-ау. Барайық», – деген екен. Ишан атаны 1792 жылы туды десек бұл 1822-27 жж. сәйкес келеді. Бұл Баянауыл дуанының құрылған кезі болу керек. Ақкөлге таластың еш уақытта бітпегенін ұмытпасақ, Ишан ата мен Шорманның жылы арақатынасын да ескерсек бұл жерде саясаттың да ықпалы болған болар деп ойлаймын. Қалай десек те ел мен жердің бағына ишан атам Ақкөлге 19-ғасырдың бас кезінде қоныс аударған.

Ишан ата жөнінде әңгіме қозғағанда, әрине, ол кісінің тегіне соқпай кету мүмкін емес. Пайғамбарымыз Мұхаммед (САУ) бастау алатын қожалар тегіне жатады. Әкесі Мұрат ишан Бұхарада оқыпты дейтін, өзі де терең оқыған адам болған. Тегіне тартқан әулиелік қасиеттері мол болған адам.

Мәшһүрдің:

Бір жұрнақ заттан шыққан асыл еді,

Қара түгіл қожадан асып еді.

Әркімнің өз заманында дегендейін,

Тақсырдың шарапаты басым еді, – дегенінен артық ештеңе қоса алмаспыз деп ойлаймын. Бірақ, халық арасында түсіністік таппай жүрген жағдайлар баршылық. Мұның бірі – кейде ол кісіні емші-тәуіп сияқты көрсетіп жатады. Бұл, әрине, олай емес. Ел арасында халыққа ем-дом жасайтын, тәуіп, сынықшы, баксы-балгерлер әр кезде де болған ғой. Бұл кісінің алдына түңілген, шарасыз жағдайда, ақылынан алжасқан, перзент тілеген, зағип т.б. адамдар барып шарапатын көрген деп айтылады. Емшілік – кәсіптік көмек десек, бұл кісілердікі әулиенің шарапаты деп түсіну керек сияқты.

Екінші, әрине, негізгі мақсаты халықты Ислам нұрымен шуақтандыру болды. Осы кісінің өзі және ұрпақтарының ықпалымен салынған мешіттердің жанында медреселер ашылып, жастар оқып білім алған. Нұрхай молла, Жапар, Хасен, Ахметжан, Құсниден, Сыздық мұғалімдер әр жерде бала оқытып, заманның талабына қарай ұрпақ тәрбиесімен айналысып, кейбіреулері бертін үкімет тарапынан да зор дәрежеге бөленді.

Үшінші, халықтың салт-дәстүрін шарифаттың қағидаларымен шебер ұштастырып халық тәрбиесіне зор ықпал еткен тұлға. Бұл дәстүр кейінгі ұрпақтарында жалғасын тауып отырған. Ел басқарған мырзалар мен телі-тентектерге дейін ол кісінің ұлағатты істері мен насихаттарынан сабақ алған. Шорман мырза, Кәрібай, Тайтақ болыстар, Избасты, Әлжан, Айтқұл т.б. тұлғаларға әр кезде өзі не ұрпақтары ықпал жасап, ел іші тыныштығын сақтай білген.

Исабек ишанның осындай елге қамқор, пана болған әулиелігі кейінгі ұрпақтарына тараған.

Солардың бірі – Солтан қожаны өз көзім көрді. Бетінен нұры тамған қызыл шырайлы адам болатын. Ел арасында даудамай туғызып, берекеcін кетіретін кикілжіндерді өзі шешетін. Халық та сол төрелікке әділ қазылыққа ден қойған. Қай даудың болмасын түйінді тұсын таба алмаған сәтте қожа атаны іздеп келеді екен.

Тоғай бойы болсын, қыр болсын, осы бір кең байтақ өлкеде қадір-қасиетімен танылған әулиелердің ұрпағының белді де белесті, тағылымы мен тақуалығы қатар өрілген ислам дінінің ақ адал жолына халықты баураған – Жандарбек қожа. Қашанда халықтың бел ортасынан табылатын ол өз ғұмырындағы тарихи кезеңдерді, тіршіліктің бел-белесін елмен бірге кешті. Ауылдастарының, жалпы өңір жұртшылығының алақанға салғандай асқақтатқанына қарамастан қарапайым адамның тірлігін аттап өтіп, астамшылық танытқан кезі болған жоқ. Жастау кезінде механизаторлықты меңгеріп, тракторшы, комбайншы болып ауыл шаруашылығының әр саласында еңбек етті. Ұлы Отан соғысында майданға аттанған ер азаматтармен бірге қолына қару алып, жауға қарсы күресті. Елдің бейбітшілігі мен

бостандығы үшін жауынгерлер сапына оқ пен оттан өтіп, қасық қаны тамғанша жаумен шайқасты. Елге оралған соң еңбек жолын қайта жалғады. Жеке тұрмысында да халыққа ауыртпашылық салған жоқ.

Десе де әулие тұқымының өз бойындағы қасиетті айқын сезініп, танитындығына да ешкім шүбә келтіре алмас. Қожа ата еш адамға ретсіз қатты ренжіп сөз айтпайтын. Қатты сөйлеген болса, ол адамның бір қасіретке ұшырары айқын еді.

Оның бойындағы көңіл-күй, толғаныс сыртқа шықса ерекше құдірет күшке айналатынын сезінетін. Міне, осындай киелі де көрегендік, болжампаздық қасиетті қай уақытта да жақсы ниетпен ел игілігіне жұмсады. Атаның бойындағы Алла дарытқан тылсым күштің дәруін бала кезімізден ұққан біздер қанша есейіп, үзенгі тарттық десек те атаның алдында сәбидей кішірейіп келіп, еркелеп сәлем беретінбіз. Атам Бозғой, әкем Балғабай қожа атамен өмірдің біраз белесінде деңгейлес, замандас болған соң да шешіліп айтар әңгімелері, көсіліп айтар ойлары бір тұстан мығып жатады. Әкеміздің алғашқы қыз баласы ерте шетінеген екен. Тұңғышы болғасын да болар, қабағы катуланып ренжіп жүрсе керек. Осы жайды байқап қойған Жандарбек ата Бозекеңе: «Балғабай ренжімесін. Алдында құдай берер бір-екеу бар», – депті. Қожа атамның дуалы аузынан шыққан сөз айна қатесіз келіп, әкеміздің ұрпағы тарап, біз ер жеттік. Ер жетіп ауылда, ауданда, қалада ел қызметінде жүрміз. Қайда жүрсек те Жандарбек атаның, Ақкөлді әулие атандырған Исабек ишанның рухына сиынып жүреміз әлі де. Ақкөл кеңшарына директор болып келген кезім еді. Араға ай салып үлгермедім, шаруашылықтың шөп арасында жоталандырып үйілген үлкен жеті маяның бірі өртенді. Жаңа келген бетімде өрт шыққанына қапаланып қалған едім. Ауданның ауыл шаруашылығы басқармасының бастығы Әди Әлкебаев: «Әбілқақ-ау, жеті мая да бір-біріне тиіп тұрған жоқ па. Мен солардың бірі ғана өртеніп, қалғанына өрт тимегеніне таң қалып тұрмын. Қасиетті адамдар өткен қасиетті жердің киесі деген осы болар», – деді. Мен де ойланып қалдым. Жандарбек атаның елге қызметке келдім дегенде, батасын беріп тұрып: «Аспа», – дегені есіме түсті. Жасы деңгейлес ақсақалдар қожа

атадан: «Айтқаныңыз айна-қатесіз дөп келеді. Осының сыры қалай?», – деп сұрап қалатын кейде. Ондайда жауабы: «Бір Алла тағаланың ісі. Алла аузыма салғаны да», – дейтін.

Байтақ өлкенің халқы басқан ізінің өзін қасиеттеп жүрсе де Жәкең асып-тасып, әулиелі атаның ұрпағымын деп қияс тартып елде қалыптасқан заңдылықты бұзбаған екен. Кеңестің қытымыр саясатында да жүйесін тауып халыққа исламның шуағын шашып жүрді. Сол істе де дін жолы бөлек демей, мешіт атынан, жеке молда ретінде де мемлекет тарапынан талап етілетін заңды салықтарды төлеп тұрды. Ол ұқыптылығы мен талапшылдығының өзгеге өнеге екендігіне де түптеп қарап, әділеттің жолында, ақиқат жолында әсте шегінуге болмайтындығын жұртқа ісімен танытты.

Әділеттік жолында, шындық жолында айтылар сөзін де тоқтатпайтын. «Шындық деген жатпайды екен көмейде», – деп Қадыр Мырза Әлі жырлаған ақиқатты Жандарбек ата тумасынан тұмардай сақтап келген. Бетің бар, жүзің бар демейді әділетсіздік жағынан танылып тұрсың ба, айтып салады. «Айттым бітті, кестім үзілді», – деп шорт кету, кек сақтау атаның кеменгерлік қасиетіне кереғар. Ол қай адамды болмасын ренжітпеуге тырысатын. «Әй бала. Атаңның қатты сөзін көңіліңе алма. Дұрыс жүрсең алдыңнан кездесер жақсылық көп», – деп арқадан қағар кездері де болады. Мұндай сәтте сөздің сол адамның ойында ұмытылмастай сақталып қалғанын, өнеге болғанын айқын сезгенінен айтады. Болмаса, түйсіксізге екі сөйлеп шығынданбайтын еді.

Елімізде қоғам қайраткері болып танылған, республиканың екі үлкен облысының, Семей мен Оңтүстік Қазақстанның бірінші басшысы, министр болған Аманолла Рамазанов Ақкөлде екі мәрте кеңшар директоры қызметін атқарды. Ел сыйлаған Жандарбек атаны пір тұтқан азамат жиі келіп әңгімелесуге де уақыт тапқан. Жәкеңнің өз отбасына да жайлылығына, ұрыс-керіске жол бермейтініне тәнті болған.

– Ол бірде: «Жәке, осы сіздің жеңгейге қатты сөйлеген кезіңіз бар ма? Егер ашулансаңыз не дер едіңіз?» – деп сұрайды.

– Риясыз сұраққа жауап беруге тартынбаған Жәкен: «Көбелек көзіңді жұм. Жастықты лақтырамын қазір дегенім бар бірде», – дейді. Жандарбек атаның ел арасында үлкен құрметке ие

болып, халық арасында зор бедел алғанына Көбелек апамыздың да мол үлесі болғаны анық. Үйдің берекесі әйелде екендігін таныта білген. Үш ұл, бір қызы да әдептілік пен тәрбиеліктің биік белесінен түскен жоқ. Бәтима ағасы Қанаттың атын атамай «Бауыр» деп қана сөйлейтін. Қанат білім саласында, мектеп директоры. Сағидолла мен Ахметтола дін жолында.

Жалпы рухы жоғары, кемерлі тұлғаларға тұғыр болған Ақкөл – Жайылманың атын елге танытқан асыл азаматтар көп. Олардың қай-қайсысы болсын атамекенінің қуатты қолдауына ие болғанын, Жандарбек атаның батасының шапағатына бөленгенін қай жерде де мақтанышпен айтары анық. Ел азаматы Аманолла Рамазанов сынды республикалық деңгейде қызмет атқарып, ауыл шаруашылығы ғылымына зор үлес қосқан ауыл шаруашылығы ғылымдарының докторы Айып Құсайынов, республикаға танымал журналист Әнуар Жапаров, талантты жазушы Мейрам Асылғазин, «Сарыарқа самалы» газетінің бас редакторы, Қазақстанның Мәдениет қайраткері, Қазақстанның Құрметті журналисі Мұхит Омаров, аудандарда директор, әкім болып істеген Токтар Мүбәраков әулиелі Ақкөл – Жайылма есімін асқақтата түсті. Әркезде ел басқару ісіне қатысқан Сейтахмет Исаков, Сейсенбай Баксин, Жақа Нұрғазин, Бекен Сүпеков, Хамит Мусин, Сартай Қабылов, Жәбатай Мусин, Самат Мұрзалин, Зайыр Әбдірахманов, Еламан Жәкенов, Ризабек Исаков, Мәнап Әндіржанов, Олжабай Жармакин, Ержан Әлиакпаров, Олжабай Серғазин сынды азаматтар Ақкөл – Жайылманы – өнегелі ауыл ретінде де мақтанышпен атайтын. Өз кезеңінде халық депутаттары Павлодар облыстық атқару комитетінің төрағалары лауазымында болған Оралбек Қожанов, Жақсылық Ысқаков, ұзақ жылдар бойы аудандық партия комитетінің бірінші хатшысы, облыстық бақылау комитетінің төрағасы болған Қабылбек Әлин, облыстық әлеуметтік қорғау басқармасының бастығы Ақылбек Омаров сынды азаматтар жол түскенде ғана емес, арнайы сапармен келіп Жандарбек атаға сәлем беріп, батасын алатын.

Сансыз көлдері жарқыраған малға да, жанға да жайлы аймақта еңбегімен елді көгерткен Ленин орденді мал өсірушілер Әбілшайық Жасанов, Бакыр Көпежанов, Социалистік Еңбек

Ері Бөкен Қызғарин, орденді Қайрат Мұсабеков, Ғазиз Исаев есімдері ел тарихында құнды деректер қатарында. Елдің шаруашылығын өркендету бағытында Сейфолла Мұкажанов, Қиса Құсайынов, Шетен Мұқанов, Шәки Кәкенов, Әкімбек Рысбеков, Мұқаш Омаров, Хамит Әбілшайықов, Бердібай Ахметов, Әшкен Ибаділденов, Зияш Ілияшев, Жантемір Бояубаев, Рахмет Бейсембаев, Әкебай Райымқұлов секілді мамандар бел шешіп, белсене қызмет атқарды. О б л ы с көлемінде ел мүддесінен танылып, қажырлы қызмет атқарып жүрген облысқа белгілі кәсіпкер Серікбай Бояубаев – сан ұрпақ қадірлеген Жандарбек ата салып кеткен сара жол – ел үшін қалтқысыз қызмет атқару міндетін бүгін де жалғастырып отырған азаматтар қатарында жүр.

Қайтадан қайырылып,

Қауымға келмейсің.

Барыңды, нәрінді,

Тірлікте бергейсің, – деген екен Шәкәрім.

Бар ғұмырын, тіршілік-тынысын, зерделігі мен зейінін бабалары тапсырған биік мақсат жолына арнап, Арқа өңірінде, Ақкөл, Жайылма төрінде ислам дінінің шапағатты нұрын таратқан әулиелер ұрпағының ерек азаматы Жандарбек ата бакилық болса да елге сіңген еңбегі мен қасиеті шуақ болып мың сан жұрттың жүрегіне ұялап, ғасырлар көшіне ілесіп болашаққа да жол тартып барады

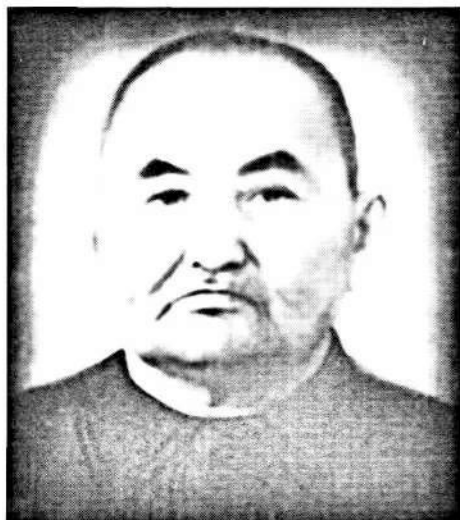

ШАПАҒАТТЫ МҰХАМЕДСОЛТАН (СОЛТАН ҚОЖА)

Мұхамедсолтан 1896 жылы туған. Ел арасында Оны Солтан қожа деп атады. Ақкөл – Жайылма өңіріндегі Басқамыс ауылында тұрды. Басқамыстың (тоғызыншы ауыл), сегізінші ауылдың Ақжар, Ажы, Шідерті колхоздарының шаруашылық жұмыстарына қатысып, әулиелігімен қиын-қыстау кезеңдерде тапқырлық танытқан. Ел арасында Солтан қожа өзінің сабырлы, ұқыпты, кішіпейіл мінезімен, еңбекқорлығымен, көріпкелдігімен танымал болды. Сол Басқамыс ауылында 1962 жылы фәниден бақиға озды.

АСЫЛ ҚАСИЕТТІ ӨШІМ ҚОЖА

Көріпкелдік қасиет пен емшілік дарыған Әшім қожа өткен ғасырдың басында 1903 жылы Ақкөл – Жайылмада дүниеге келіп, 1971 жылдың 16 шілдесінде 68 жасында Төртүй ауылында көз жұмады. Әшім қожаның бәйбішесі – заманында дәулетімен аты шыққан Жұмабек байдың ұлы Қасымның Күлбаршыны. Әшім атаның жалғыз қызы Мәскеннен (Мәнсура) ғана ұрпақ тараған. Нақтырақ атайтын болсақ, Шәрбану, Бақытжан, Гүлбарам, Қонақбай, Абылайхан, Рамазан мен Абай Әшім қожаның жиендері.

Ертеректе шарапатын көрген, білгенін ашық айтуға жүрексінген ел іші қыдыр дарыған ардақты ағалардың бірі – Әшім қожаны құрметпен, аса сағынышпен еске алады. Есімдері ел аузынан кетпейтін қожалардың ел алдындағы үлес-салмағы, қадір-қасиеттері де ерекше. Олардың кейінгі ұрпақтарына да жұрт ықылас танытып, құрметпен қарайды. Исабек ишанның немересі, яғни, Нұрмағамедтің баласы Әшім қожаның көзін көріп, аралас-құралас жүрген жандардың естеліктері Әшім қожаның жиені Қонақбай Тұрымтаев пен зайыбы Зәуреш Дәуленқызының көмегімен жинақталған.

ДАҢҚЫ ЖАЛПАҚ ЕЛГЕ ТАНЫЛҒАН
ЖАНДАРБЕК АТА

ЖАНДАРБЕК (1907ж – 1996 ж. 08. 11.) – кожа Исабек ишанның ұрпағы, шөбересі.. Жандарбек кожаға қыдыр дарып, бақ беріп, бабасының әулие қасиеті қонған. Жәкең жастайынан еңбекке араласып, ата-баба аруағын арулап, аузынан біссімілләсін тастамаған. 1931-32 жылдардың ашаршылығын, Ұлы Отан соғысының қасіретін көзімен көрген. Жандарбек кожаның қаншалықты қиын кезеңде халқына қызмет еткенін ел әңгімесінде айтылады. Ол кісі емші болған, халық емін жақсы білген. Жандарбек ата талай қиын шақтарда ел шаруашылығын өркендетуде, адамдардың рухани дүниесін байытуда көрегендік танытып, өңірдегі өз замандастарының бәріне шапағыты тиіп, қадыр-құрметке бөленді. Осы мінезімен әулие атанды.

МҰРАТ ИШАН ҰРПАҒЫ - БАРЛЫБАЙ ҚОЖА

Барлыбай Омарұлы 1896 жылы Павлодар облысының Куйбышев (қазіргі Ақтоғай) ауданына қарасты Баскамыс ауылында туған. Ол жастайынан аңғарымды, байсалды болған. Үлкендер сөзіне зейін салып, өз құрбыларынан ерекше көірнді. Ауыл адамдары оның ойының ұшқырлығына, кенеттен пайда болған қиындықтың себебін бағамдау және оның түйінін шешудің амалдарын жедел таба білетіндігіне қатты сүйсінетін. Барлыбай қожа көріпкелдігі, қайырымдылығы және еңбекқорлығымен ел-жұрт құрметіне бөленді. Баскамыс ауылының кейін тоғызыншы ауыл атанып Коминтерн атындағы МТС-ның құрамына қосылғаннан бастап ұзақ жылдар бойы механизатор, бригадир-механик болды. Тиянақты жұмысы еленіп, 1957 жылы «Тың және тыңайған жерлерді игергені үшін» медалімен марапатталды. Барлыбай қожа 1983 жылы 87 жасында дүниеден озды.

ӨРКЕН ЖАЙҒАН АҚКӨЛ - ЖАЙЫЛМА

ЕҢ АЛҒАШ БОЛЫС БОЛҒАН - ДӨНЕН

Қазақ орысқа алғаш қарағанда, Иван Семенович деген полковой (болкебай) келіп, Баянауылда қала салдырып, дуан ауызын ашқанда, дуанбасы, қазы, болыс сайлаған. Шоң би – дуанбасы, Сейтен – Тайжанның Тайжаны қажы. Сонда Қанжығалы атындағы ел ойдағы-қырдағысы бір болыс болып, болыстықты (алған) Киікбай – малай-Бозай (Бозбай) баласы Жолға байланған.

Жол:

– Маған байланғандарының рас болса, мен Әжеке-Дәнненнің Дәнненіне бердім. Дәннен күндердің күнінде кімге берсе, өзі білесің! – деген. Сондықтан, Қанжығалыға ең алғаш Дәннен болыс болған. Дәннен өлерінде өз балаларына байламай, Жол баласы Әлдебекке берген. Әлдебек болыс күнінде Ерейменнің Қызылағашында айтып отырады екен:

– Осы Қызылағашқа Қараөткел, Ақкөл, Құрмандоғалық – үшеуі бірдей. Үйден шыққан күні Қараөткелге де қонаға барамын, Ақкөлге де қонаға барамын, Құрмандоғалыққа да қонаға барамын, – деп.

Әлдебек өлерінде болыстықты Дәннен балаларына байламақ болған. Мұстафа деген баласы тіл алмай, өзі болыс болған. Соған өкпелеп, Қанжығалы екі айырылған. Жеті руымен Әжібай Баянауылға карап кеткен. Қанжығалының қақ жарлыған жері – сол.

ДӨНЕН ТОҚТАРҰЛЫ

Бұрынғы Краснокутск, Куйбышев (қазіргі Ақтоғай) атанған елді мекеннің қырында Ағанас, Құмдыкөл, Қоғалы, Қара апан, Ұралы және Көлді Бекбай, Қарқаралы, Қаракаска, Бестұзды жайлап, қыстауын өзен бойына салған Күшпен, Алтыбай, Дәнен, Әжеке, Майыр ауылдарын Баянауылда Шонның аға сұлтан болып тұрған кезіндегі бүкіл Қанжығалының бірінші болысы Дәнен Токтарұлы билік құрған. Токтарбайдың баласы Дәнен өз заманында Үш жүздің тобына түскен, өзіндік орыны бар адам болған. Бұл кісіден үш әйелден тоғыз ұл туып, ұрпақ тараған. Бірінші әйелін (Тілеукабақ қызы) әкесі айттырып, кейін ел арасы алыстап, мезгілімен келінді түсіре алмаса керек. Осы жағдайды жеңгелерінің бірі бетіне басқан соң Дәнекең бір жолдас ертіп, Сарыарқадан Кіші жүзге жол тартады. Сұрастырып жүріп ауылды тауып хабар бергізсе, қыз әкесі «Беретін қызым жоқ», – деп жігіттерін жіберіп, ұстатып алып, кісендеп, бір баласының үйіне каматып тастапты. Түн ортасына қарай Дәнекең жолдасына қоржындағы сыбызғыны алғызып тартса керек. Ұйқының алдында серуендеп жүрген бай қызы жеңгесінен ауылда қонақ бар ма, деп сұраса, жеңгесі күмілжіп жауап бере алмапты. Ерке қыз жеңгесіне қоймай, үн шыққан үйге барса, келбетті бір жас жігіт, аяғы кісенде сыбызғы тартып отырыпты. Жөн сұраса келе, кім екенін білгесін, қыз жігітті өз отауына алып кетеді де әкесі өз қателігін мойындап балаларын жөн-жобасымен аттандырған екен. Кейін сол анадан бес ұл тарайды. Дәнекең тентектің биі, болысы сайланып елінің сөзін ұстаған азаматтар қатарында болады. Жанында әнші, шешен, балуандар, әртүрлі өнер иелерін, жүйрік ат ұстаған. Балуандарының ішіндегі атақтысы Қаратілес Көлдей деген болды десетін. Өзі қайтқанда мінген атының басын зиратына қойғызыпты. 1929 жылы өзім көрдім деп еді Бозғой Түгелбайұлы. Ақкөл – Жайылмада Дәненнен жоғары қоятын азамат болған жоқ дейтін сол ақсақал. Дәнекеңнің екінші бәйбішесінен (Актілес) Тасанбай, Шабан тарайды.

Шабан ел арасының дау-дамайында, болыстар сайлауында Төбе би сайланып, әділ жол ұстаған. Тайтактың болыс болған сайлауының төбе биі Шабан болып, күйеу баласы Жұмабекке бұрмай төрелік берген. Тасанбайдың немересі Әбдірахман (Адак молла) тақуа адам болған, оның баласы Темірғалының Қазақ ССР Оқу-ағарту ісінің үздігі атағы болды.

Ақкөлдiң жайылмасының бiр пұшпағын жайлаған, алты Ажыбайдың бiреуi Ақбурадан тарайтын бiздiң аталарымыз Алтыбай, Токтар, Жетiбай деп аталады. Алтыбайдан (Зарбап бәйбiшесi) он бiр ұл, бiр қыз. Осының үлкенi Ақан батыр менiң бабам. Оның қалай батыр аталып кеткенi жөнiнде бiзде дерек жоқ. Қандай жауды жеңiп, кiмнiң малын олжа қылғанын бiлмеймiз. Ақаннан Айдос, одан Әлiш, одан Түгелбай, Тiлеубай. Тiлеубай атамыз кәсiпөнер адам болыпты. Үй iшiмен 1920 жылдардың басындағы обадан қайтып, жалғыз Арғынбай ағамыз тiрi қалған екен, бiрақ, 1941-45 жылғы соғыста хабарсыз кеткен. Қайын жұрты Ахметқали әулетi. Ұрпақ жоқ. Әлiш атамыз құлағы саңырау болған. Бәйбiшесi Ұмытшақ Бердi қожа қызы, – дейтiн Бозғой атам. Негiздерi Ақжардың Аю қозғандары. Бұл кiсiлер де Тiлеубай атамен обадан қайтқан.

Түгелбайдың қайын жұрты Қарабжұр Байболаттан Қылдыбай. Қылдыбай жақсыға жақын жүретiн ауқатты адам болған деседi. Ел арасының әңгiмесiнде бiрiңғай Шыңғыстың Жұмабегiн қолдап отырған. Баласы Ағыбай да ешкiмге тәуелдi болмаған адамдар. Қылдыбай шiлiктi деген жердi жайлаған. Ұрпақ болған, бiрақ, кейiнгi заманның зiлзәлласынан жойылған. Түгелбай қырық тоғыз жасында 1912 жылы қайтыс болды. Өнерге бейiм, етiк тiккен, домбыра шегушi едi дейтiн үлкендер. Түгелбайға етiк тiккiзуге iрi қара беретiн деген әңгiме бар. Ел iшiнiң iстерiне араласқан. Елу басы деген дәрежесi болған.

Қылдыбайдың Ұрлика деген қызынан атамыз төрт ұл, екі қыз көреді. Бұлар: Мәшау (Мұхаметжан), Мәкіш, Бозғой (Ахметжан), Малай, Жәміш, Балғабай.

Мәшау атам (Бәйбішесі – Ұмсынған Садуақасқызы), 1895 жылы туған. Етік тікті, қамыт-сайман істеді, ептеп домбыра шертетін. Әкесінің өнері осы кісіге қонған. Момын ерекше мейрімді адам еді. Ел шетіне оба келіп, атасы мен ағасының үй-ішімен ауырғанда, жұрт күзет қойған екен, қатынасып ауру әкеледі деп. Содан қашып кетіп, атасымен ағасының отбасын жайғастырып, аман қалған Арғынбайды алып күздің суығында оралыпты. Атамыздан төрт қыз қалды. Биғайша (Мақа тәте), Биғалима (Шонтай), Дәмелі, Үміт. Атай мен шешейді қартайғанда күткен Шонтай мен Ілес жездей.

Бозғой ата (Бәйбішесі Күлшәт Сайдолла қызы) – қайратты, өткір, ағайынға қамқор бола білген адам. Ескі әңгімелерді көп білуші еді. Коллективизация басталғанда өзіне қараған туыстарын алып Қиыр шығысқа кетіп, аштыққа ұрынбай, соғыстың алдында елге оралған бұл кісіден Тамара, Балтабай, Амантай, Токтар деген балалары болды. Амантай кіші еді. Токтар біздің тұқымнан бірінші болып жоғары оқу орнына түсті. Бәрінен де ұрпақ бар.

Мәкіш апамыз сол кездегі әдетпен ерте ұзатылыпты. Негізгі өзіміздің Шұғадан Дүйсенбі қажының ұрпағы, Естайдың Қабдырашы деген кісіге. Ерте, баладан қайтыпты. Бәтима деген бір апамыз қалды. Замандастары ортасында өздерінің кісітанушылық қабілеттерімен ерекшеленіп, сыйлы жүрген Балжан, Қабылқайыр, Әлия, Фания ұрпақтары ата-ана дәстүрін жалғастырып жүр. Жездеміз Әкебай Райымқұлұлы. Олар арабша сауат алып, халық арасында өздерінің білімді, ұстамды дүниетанымдық деңгейлерімен беделге ие болған.

Жәміш апамызды Омбыда (Шарлақ ауданы) Құдайберген Боржық ұлы деген кісіге ұзатқан. Екі ұл, бір қызы болды. Малай деген бір баласы тоғыз жасында суға кетіпті. Баланың кішісі менің әкем Балғабай әкесі қайтыс болғанда жеті айлық іште қалған екен. Әкей 1912 жылы туған. Шешем Күлбән Әбдрахманқызы. Дәнненің Тосанбай әулетінен. Әкесі Адақ молла өзі оқытқан. Шешей тақуа, діндар адам еді. Денсаулығы болмай, 1966 жыла қырықтан жаңа асқан шағында қайтыс болды. Әкей қайратты, момын, шаруа адамы еді. Соғыста болған. Зифа қарындасым мектепте, мен институтта, үйде жалғыз болса да

бізді оқытып диплом алған жылы бірінші немересін – Ботаны көріп, дүниеден өтті. Біз Базарбай, Максұт, Дәмеш, мен, Зифа, Мұхамет туғанбыз, әкей мен шешейден Базарбай, Дәмеш пен Мұхамет бала күнінде шетінеп кетті. Максұт механизатор болды, Зифа – сауда қызметкері, жолдасы – Ермек Жұмабай. Ұрпақтары елде өсіп-өніп жатыр.

Шабанның билігі

Ақкөл – Жайылма өткен Доскана ата баласының бұл жерге келуі жөнінде мынандай әңгіме бар. Бір себептерімен ағайынына кешірек қосылған Атантай, Ботантай тармақтары белгілі жері болмай бейнет көріп жүргенде Шабан Дәненұлы Тайтақ болысты шақырып алып «Мына Доскана кандас туысың. Қонысын белгілеп жер бөліп бер деген екен. Сонан Серғазы қорасының алдынан бір шұрайлы жер кесіп берілген. Тарихта Досканадан ірі тұлғалар көптеп аталады. Мәшһүр еңбектеріндегі он сегіз мың жылқы біткен Киікбай, Нұралы тегі Қазбек атамыздан Қабанбай, Сасық билерді айтсақ бертінгі заманда Молдабаев Байғабыл, Баксин Сейсенбай, Кенжекеев Мұқатайлар, ел билігіне араласа, Шөпшин Бөкенбай, Әшен, Амангелділер әр салада қызмет етті. Байғабыл баласы Қабдуайыс, оның інісі Шотандар ерекше өнерімен әйгілі адамдар. Қаптай аға (ел арасында Қабдуайысты осылай атайтын) өмір бойы ұлағатты ұстаз атаумен бірге, өнерге еркеше ынталы болуының нәтижесінде жүрген ортасында үлгі-өнеге көрсеткен парасатты жан еді. Шұғаның азаматтарын музыка аспаптарында ойнауға үйретті. Ал Қоғабайдың Жұмасейті, Қабектің Шотаны (оның баласы Исатай республикалық, әлемдік жарыстарда жүлдегер атанып, күрес өнерінің қыр-сырын меңгерген шебер бапкер болып жүр), Дуқанның Кәрібайы, Қошқарбайдың Қуаты, Зейнебайдың Жанаты бәрі аудан, облыс, республика көлемінде күресіп жеңіске жетіп жүрді. Ал Бейсенбай әулетінде ерекше тұлғалар болды. Ағайынды Рахмет, Шахмет, Шұқметтен тараған

ұрпақ Астана, Павлодар мен Ақмола облыстарында тұрып жатыр. Жандәрбек кожа ұмытқанымды осы кісіден үйрендім деуші еді. Бұл кісінің бәйбішесі Күлше сол аймақтың ұйтқысы болды, токалы Орынбасар. Балаларының ішіндегі үлкені жөн сілтері Бикен, жездеміз Дәркен қажы Бәденұлы, өнерлісі – Еркінжас, шаңырағында – жасы ұлғайғасын туған ұлы Табылды. Шұкмет атамыздан Мәссура қаржы министірлігінің бөлім бастығынан зейнетке шықты. Қымбат – Қазақстан оқу-ағарту ісі үздігінің иесі, Ләззат – ұстаз, Болат – дәрігер, Мұрат – мамандығы аграрном, кеңшар директоры болып істеген азамат, Жомарт – аграрном. Ұлдары қазір кәсіпкерлер. Бейсембайдың бір қызынан туған жиені Сәбит – милиция қызметкері болды. Өте өнерлі, спортқа бейім адам еді. Бір баласы спорт шебері. Тағы бір қызынан туған Баймұханның баласы Асхат Қашыр ауданы әкімінің орынбасары.

ЕСКЕНЕ, НАУРЫЗБАЙ, МОЙНАҚ, ӘУЕН ҚАЖЫ

Орта жүзге жататын қанжығалы руының бір тармағы Ескене, Ескене ата-қонысына қарай екіге бөлінген. Қазіргі «Өлеңті», «Екібастұз» кеңшарылары территориясындағы Қаражар, Сарықопа деп аталатын жерлерді мекендегендер жоғарғы Ескене атанған. Ал Үшқоғаны («Ақкөл» кеңшарының аумағы) жайлағандары Төменгі Ескене аталған. Осы Үшқоғаның өзін жергілікті ол «Басқоға», «Ортақоға», «Аяққоға» деп жер ыңғайына қарай үшке бөлген. Бұл ежелден «суы бал, шөбі шүйгін» құтты өңір болған. Көктемде Өлеңті өзенінен тасыған су «Үшқоға» өңіріне тегіс жайылып, елді ырызыққа кенелткен. Мұндай да адамдар: «Көктем құтын құюда «Үшқоғаға», Өлкемізді толтырды тасқын суға», – деп шаттанған.

Мен жері жомарт, елі дархан осы «Үшқоғада» туып өстім. Егер өзімнен бастап санасам Ескене атаға жетінші ұрпақ болып шығамын. Сондықтан, бала кезімде көргендерімнен жадымда қалған, бертін үлкендерден естіген кейбір мағлұматтарды көпшілікке жеткізуді жөн көрдім. Өйткені, «Үшқоға» тарихында Меккеге барып қажылық құрып қайтқан жеті адам болған екен. Ендігі сөз солар жайында.

Үшқоғаны жүз елу түндіктей Ескене мекендеген екен. Олар үш атаға: Жаназар, Тоғызбай, Қойбағарға бөлінген. Тоғызбайдан ең алғаш қажы атанған Сарман қажы. Кейіннен оның баласы Досжан да қажылық құрып қайтқан. Ол елге оралған соң мешіт салдырып, медіресе ашып халыққа дін жолын уағыздаған. Жас кезімде мен Досжан қажының шәкірті болып, қажыдан дәріс алдым. Қажы – «Алла тағаланы бүкіл әлемнің жаратушысы деп тануды, киямет күніне сенуді, үнемі аллаға сыйынып жүруді, – естен шығармауды», – елге мұрат еткен жан.

Жаназардан Серғазы қажы шыққан. Ол жаны мен малы қатар өскен дәулетті де әулетті адам болған. Үш ұлы болды. Үшеуі де ер жеткен соң, ел азаматы атанды. «Басқоғаны» мекендеген

Тоғызбайдан Төкей, Қойбағардан Қуандық деген адамдар да қасиетті Меккеге барып қажы атанып қайтқан.

«Аякқоғада» дүниеден Жаназардан шыққан Қорғанбай, Сартбайдан шыққан Ақтан қажылар өткен. Ақтан қажы маған үш атадан қосылды. Бұл күнде жоғарыда аталаған жеті қажының да бел балалары дүниеден өткен. Алайда, бәрінің де немере, шөбере, жиендері баршылық. Ескенеден шыққан жеті қажы да «Ортақоғаның маңындағы (қазір «Ақкөл» кеңшарының №1 бөлімшесі) Сәуірік деп аталатын зиратта жерленген.

АҚҚӨЛ БОЛЫСЫНЫҢ ТҰЛҒАРАРЫ

Болыс төрағалары:

Дәнен Токтарұлы

Сәмен Бөкейұлы

Есімбай Сәменұлы

Сәдібек Әжекеұлы

Әбілжан Мұратбайұлы

Айтуар, Күшпеннен 12 қажы:

Күшпеннен:

Мұсабек Жанболатұлы

Дүйсенбі Болтайұлы

Жұмабай Шалқарұлы

Смайыл Балғабекұлы

Шаяхмет Қикымбайұлы

Рысты Ғаббасқызы

Мұсабек батыр Жанболатұлы 1836-46 –шы жылдардағы
казак ұлт азаттық көтеріліске қатысқан.

Дәненнен:

Төлектемір (Шағыр) Дәненұлы

Уәш Қуатбайұлы

Темірбай Дәненұлы

Жакып Сүйіндікұлы

Алтыбайдан:
Амантай Сәрсенұлы
Әбілхақ Балғабайұлы – Умра

Әжекеден:
Сәдібек Әжекеұлы

Әлмембет Қойлыбайдан шыққан қажылар:
Сексенбай Жалаңұлы
Шыман Аралұлы
Төлеулі Жанбайұлы

ӘКЕМ АЙТЫП ЕДІ

Біздің ата тегіміз Ақкөл – Жайылма жерінде мекен еткен. Ұлы әкеміз (атамыз) бай болған екен. 1900 жылдары Мекке-Мәдинаға қажылық сапарымен барып қайтқан. Сол жылдары дүниеге келген әкеме Қажымұрат деп ат қойған екен. Атамыздың кіндігінен үш ұл, екі қыз тараған екен. Олар – ағалары Мұкатай мен Әбдірахман және қарындастары Ажар мен Жәмәли.

1928 жылы атамыз тоқсанға таяп дүние салғаннан кейін, 1929 жылы әулетімізде кәмпескелеу басталады. Оның кесірінен туыстар жан-жаққа таралып кетеді. Кәмпеске желеуімен әкеміз Қажымұратты Ақмола облысының Бестөбе деген елді-мекеніне жанұясымен жер аударады. Онда екі жыл жұмыс істеген әкеміз аштық басталған жылдары отбасын алып, Кемеров облысында «Кузбасстрой» құрылыс мекемесінде жан сақтайды. Кейін, аштық саябырлаған уақытта Омбы облысының Красовский деген ауылында үлкен екі ағасымен бірге қоныс теуіп, сол жердің әртүрлі шаруашылығында қызмет атқарады. Ал екі қарындасы әр тарапқа тұрмысқа шығып, кейін түрлі себептермен дүниеден өтті.

Ал анамыздың әкесі Есімбай марқұм – әйгілі Дәнен бидің шөбересі. Кәмпеске басталғанда ол кісі де «Кузбасстройды» паналап, кейін, Омбыда тіршілік еткен. Отбасында бес қызы мен бір ұлы болған. Сол жалғыз қызы 1945 жылы 15 қаңтар күні Ұлы Отан соғысында Польшаның Главачуе деген жерінде қаза табады. Сөйтіп, нағашымның өз кіндігінен тұқым қалмады.

**ОТ АУЫЗДЫ, ОРАҚ ТІЛДІ
БИ-ШЕШЕНДЕР**

ТАТЫБАЙ ШЕШЕН

Сонау жылдары Ертіс өңірінің ақсақалдары бас қосылған жиындарда Таласбайұлы Татыбай қажының тапқырлығы, шешендігі, адамгершілік іс-әрекеттері жайында аузының суы құрып әңгімелейтін-ді. Қазыналы кариялардың көпшілігінен көз жаздық. Қасиетті бабаларымыз, оның ішінде Татыбай қажы жайындағы әңгімелер де ел санасынан өше бастаған тәрізді.

Татыбай қажының туып-өскен жері қазіргі Майқайың мен Ақшиман аралығындағы Қаратам аталатын жер болғанымен ертістіктер оны өз бауырымыз, ақсақалымыз деп санаған. Ол өзімізге белгілі Әйтібәев Тоқпанның ұлы атасы Әйтібаймен ағайындас әрі құдандалы болған. Оның бір баласы Рәхімжан – Зейнешев Қамзаның ұлы атасы Бейсенбай қажының қызы Мәнзураға үйленген. Осы туыстарын іздеп келіп, Татыбай қажы ауданымыздың негізін құраған Қызылаңаш болысын көп аралаған, айлап-апталап жататын болған.

Жуықта біздің үйге осы Татыбай қажының Рәхімжан деген баласынан туған қызы Рымкеш келіп, Татыбай қажының өмірбаянын жазып қалдырып кетті. Ол жайында бұрын баспасөздерде мақалалар да жарияланған екен. Ол ұлы атасы Татыбай қажы туралы былай дейді:

– Қазіргі «Бірлік» ауылынан. Руы Қанжығалы, оның ішінде Қарасы, Татыбай Таласбайұлы беделді би, әрі болыс болған. Жер мен жесір дауын әділдікпен шешіп, халыққа жаққан. Өзінің қыстауы мен жайлауының атына кара сөзін қосып, Қарадыр, Қарабидайық, Қаратам деп атаған. Ол Қарабидайықты «ел ортасы, жер ортасы» дейді екен. Сондағысы менің билігіме жүгініп, алдыма бір шеті Баянауылдан, екінші шеті Қаратамнан ағылып келеді. Солардың жол катынасына қолайлысы – жер ортасы Қарабидайық деп санапты. Осы Қарабидайықтан алғаш рет көмір тауып, оны «жұмбақ тас» деп атаған да осы кісі.

«Қара, жеңіл, тас емес,
Қара, жылтыр, тұз емес,
Бұл не деген жұмбақ тас? –

деп іннен шығып жатқан көмірдің орнын белгілеп келіпті де, ауылдағыларды «шақпақтас апарып жағып көріндерші, тамызыққа жарамас па екен?» деп аттандырыпты. Осылайша, қарабидайықтан табылған көмірді халық кәдеге жаратыпты.

Жалпы, Татыбай Таласбайұлы жер қасиетін қапысыз таныған. Бұған айғақ ретінде жазушы Рамазан Токтаровтың «Жер үлгісі» романынан мына бір үзіндіні келтіруге болады:

«Мен өз тегімді мақтан етемін. Келімсек емеспін...

– Сенің тегің – ұры, қарақшы! – деді Жайық күлген боп. – Сол ма мақтанғың келіп отырғаның?

– Ол емес. Менің атам Құдияр Бөгембайдың інісі әрі үзеңгі жолдасы болған. Қазақ жерін ата жауынан азат етiскен.

– Одан соң Құдиярдан сегіз ұл туады. Ата жолын қуынған бірі жоқ қой! – деді Жайық әлі де кексін өңмен күліп отырып.

Қанапия алдында жатқан қағазбен қолын сүрте бастады.

Есімбайды бай-құлаққа жатқызарсыз. Таласпаймын.

«Майқайыңау, Майқайың, түбінде шығар бір айғайың!», – деп, ку төбешікке қарап жер қасиетін таныған Татыбай атамды қайда қоясыз? «112 бет»

Аталмыш үзіндіде сөз болған Майқайыңнан кейін алтын табылып, аты әлемге жайылғаны белгілі. Міне, Майқайыңның қойнауында кен жатқанын сонау XIX ғасырда-ақ болжаған Татыбай атамыз қандай көріпкел!

Татыбай Таласпайұлының көріпкелдігін басқа да оқиғалардан көруге болады. Татыбай атамыз қырық жасқа толғанда, Семейде болатын болыстар сиязына бара жатып, жолай өзі сияқты болыс құрдасының үйіне түседі. Сол үйдің әйелі нәрестелі болып, ауыл адамдары қалжа жеп, шілдеханада отыр екен. Осы шілдеханада Татыбай атамыз құрдасына: «Сенің осы нәрестеңнен мен тәуір-тәуір перзенттер көремін», – деді.

Сондағы бесіктегі баланың есімі – Бәтіш екен. Сол Бәтіш 13-ке келгенде Татыбайдың бәйбішесі оны өз қолына алып, тәрбиелеп, бой жеткен соң, рұқсатымен шалына қосады.

Сөйтіп Татыбай Таласпайұлы осы Бәтіштен Әбдікадыр, Жапар, Мұзафар, Рахымжан атты төрт перзент сүйеді. Кейіннен: «Татеке қандай балаларың бар», – дегенде: бір балам – ел баласы, бір балам – дін баласы, бір балам – мал бағар, бір балам – жын баласы. Соңғысы – ауыздыға сөз бермейді, аттыға жол бермейді, бармаған жері, баспаған тауы қалмайды. Осы балам мен өлгенде үйде де болмайды».

Ел құлағын елендетіп, ел баласы атанған Әбдікадыры, сөйлегенде радио сөйлеп тұрғандай болатын – дейтін көз көргендер.

Дін баласы атанғаны – Жапары. Заманында медресе бітіріп, Ақши деген жерде мешіт ұстап шәкірт оқытқан. Кейін кеңес үкіметінің дүмпуі жете бастаған тұста, яғни 1920 жылы Омбының мұғалімдер семинариясын тәмәмдап, кейін ұзақ жылдар бала оқытқан. Бұл еңбегі лайықты бағаланып, 1948 жылы Еңбек Қызыл Ту орденімен марапатталған. 1953 жылы ауыр наукастан кейін қайтыс болып, Ақкөл жайылымдағы Исабек Ишан зиратына жерленген. Қожалар ұрпақтары ғана қойылатын бұл зиратқа Жапар Татыбайұлын жерлеу ұстаздық кезінде Жандарбек қожаны оқытқанына көрсетілген құрмет екен.

Малбағар атанғаны – Мұзафар. Ол (Әкеміздің бір ауыз сөзі – бір бие, түйелік болса да шіріген бай болған емеспіз. Алланың бұйыртқан малы мен шаруасына мен ие болып қалдым», – дейді екен. Ол ағаштан түйін түйген шебер еді. Бой көтерген құрылыстардың қақ ортасында жүріп, шеберлігін халықтың кәдесіне жаратты. Ол жасаған шкаф, балалардың бесігі, арбасы қандай еді! Әттең ағаш материалдары өте тапшы болушы еді!

Жын баласы атанған – менің әкем Рахымжан. Бала күнінде әкем «Жігіт шағымда үш жыл Ресей асып, ел көріп, жер көріп, білім алдым. Әкем «Мен өлгенде үйде болмайды» деп бекер айтпаған деп үйге оралсам, оң жақта жатыр екен, әйтеуір менен топырақ бұйырды» – деп айтушы еді. Рахымжан Татыбайұлы Қаратамда (кейінгі Екібастұз совхозы) артель ұйымдастырып, елдің шаруасын түзеуге атсалысқан.

Енді Татыбай атамыздың өмірінің соңы жөнінде бірер сөз

Атамыз қажылыққа екі рет барып келген адам. 90 жасында өзінің жайлауы Қаратамда дүниеден көшеді. Қайтыс боларынан 6 жыл бұрын мәңгілік мекенін қаздырып қойып, тахират жолын ұстанып, соны атанған «Мен енді ол дүниелік-пін» – деп, ешкіммен жүздеспеген, шымылдық артында отырған.

Қарадырды Татыбайадыр деп атандырайық деген елге атамыз:

Қарадыр картайған шағында «Бал татыған бекіре балықтың сорпасын ішіп, меккеде калмағанда, қоңырсыған қой сорпасын кимағанымда?» – деп елден үшінші рет қажылыққа аттанып, содан оралмаған туысым Бияң қажының есімімен «Бияңадыр» деп аталсын деген екен.

Татыбай шешен мен Әбілқасым болыс

Осы ғасырдың бас кезінде Аққөл өңірінің болысы болған Әбілқасым Иманұлы дегеннің такқабарлығымен әрі ұрдажық содырлығымен аты шығыпты.

Бір сайлау қарсаңында Әбілқасым жұртшылықты аулына жинап алып, үйез бастығын тосып үш күн жатыпты. Сол үш күн бойы өзіне және келетін бастыққа арнап тіккен ақ үйде шіреніп жатып, күтушілеріне аяғын сыйпатумен болады.

Болыстың тапсырмасы бойынша, қиядан қара көрінсе-ақ алдынан шабарман жіберіліп отырады. Бірақ зарығын күткен ояз келе қоймай, болыстың мазасы кете бастайды.

Жиналудың үшінші күні кешке қарай жол үстінде көрінген қараға барың қайқан шабарман бұл жолаушының елге беделді, от ауызды, орақ тілді ақсақал Татыбай қажы екендігін айтып келеді, мұның да ояз болмай шыққанында назаланған болып:

«Осы көреген-ақ сандалып қаңғыра береді екен» – деп қабағын шытады. Ал болыстың бұл сөзі артынан қажыға да жетіп қалса керек.

Қажы үн қатпады.

– Ия, айта отырыңыз, тыңдайық! – деп қостаушылар да болғанымен, Татекен жақ ашпайды.

Ақыры болыстың өзі басын көтеріп:

– Татеке, теңіз уәлі, аузыңыз дуалы ақсақал едіңіз. Ел сіздің ауызыңызға карап отырғын көрінеді. Тегі «әңгіме айт» деген сөздің менің аузымнан шығуын күтіп отырған тәріздес. Айтыңыз тыңдайық!

Сонда Татыбай қажы:

Ұл мұқтаса атасың,
Атасы бермес батасын
Халықты жеп күнәға
Белшеңнен күнде батасың,
Жемқорлықтан татасың.
Сол татқаның емес пе,
Алла жазса осы ісіңнен! –
Абақтыға да жатасың! –
деп үйден шығып жүре береді.

Ызаланған болыс өзінің сөзін Татыбай қажыға жеткізіп қойғандарды тауып алып дүрелетеді. Бұның ақыры үлкен жанжалға айналып, Әбілқасым болыстыққа салынбай қалады.

Татекеннің құда болуы

Татыбай қажының туысының бір баласы ата-тегіне тарпаған бойы аласа, көзге қораштау, әрі момақан болса керек... Соған өзіңмен терезесі тең бір атақты адамның сұлу қызына құда түседі.

Аузынан жалын атқан әрі атағы жер жарған Татекенмен кім құда болғысы келмейді, күйеу жігіттің мардымсыздау екендігін білсе де, біраз екшесіп барып екі жақ пәтуаласады.

Татекен ауылға оралғаннан кейін ақсақалдар мән-жайды сұрағанда, әлдейінше тақпақтап:

Ойы олақ, бойы шолакты толықтыру да, молықтыру да оңайға түссін бе, әйтеуір: Өрелі ойдың өресімен, көк тымақтың төбесімен, көк етіктің өкшесімен, қызыл тілдің кестесімен құдаласып келдік қой! – деген. Сол жолы Татекен құдаласып әкелген Елеуке келіндерінің ішінде ең әдепті, ақылдарының бірі болыпты.

АҚКӨЛ - ЖАЙЫЛМА ШЕШЕНДЕРІ

(Төртүй ауылының жүз жасаған қарты Жылқыбай Мұқатұлынан жазып алған)

Қорғанбай шешен – Қанжығалы ішінде Ескенеден тарайтын Қорғанбай ұтқыр сөзге жүйрік, зерек ойлы адам екен. Алкалы жиында Абай хакім туралы сөз қозғалып, қилы пікір айтылып, жұрт жақ-жақ болғанда, Қорғанбай суырылып шығып, саликалы сөзімен дауды тыйыпты. Сонда оның бұл сөзіне сүйсінген Тайтақ болыс: «Әй, жалпақ басым-ай, жалпақ басым-ай», – депті. Осыдан кейін ел Қорғанбай шешенді Жалпақбас атап кетіпті.

Өндірей би – Арғынның, оның ішінде Тобықты ата-сының Найман ішіндегі Матайда опат болған ерінің құны кетіпті. Бітімге келу үшін ара ағайынға Тобықтылар өз ағасы Қанжығалыны, Наймандар Өр Найманнан шыққан Келдібек дегенін алға тартыпты. Ескіріп кеткен дауға Қанжығалыдан ұлы билердің көңілі соқпапты. Бармауға тағы болмапты. Тобықты өз бауыры. «Күлтөбенің басында күнде кеңес», – дегендей, кеңесе келе құнды даулауға Алты Ажыбайдан шыққан жас өрен Өндірей биді жіберетін болыпты. Өндірей әке-шешеден ерте айрылған, бауырдан жұрдай, кедейлігі мен жастығы тағы бар, оның баруына көпшіліктің көңілі толмапты. Сонда Қанжығалының бір ақсакалы:

«Өндірей дауға бара алар,

Артын байқа балалар.

Өндірей дауды өндіріп,

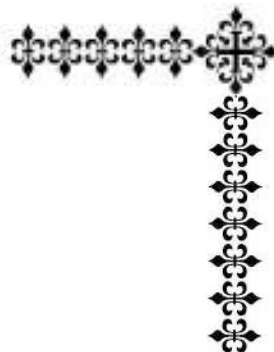
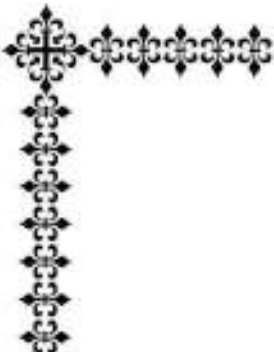
Құн қайырып ала алар», – депті.

Сөйтіп, Өндірей дауға жүріп кетіпті. Бір түйеге өзі мініп кебеже арттырып алыпты, бір ешкіні жетекке алып дауға келсе, Найманның кеудесіне нан піскен биі менсінбей: «Уа, бала, Арғын менен Қанжығалың арықтағаны ма? Әлде қалықтағаны ма? Кешегі сакалы белуарына түскен, кебеже қарын кең құрсак билерің қайда? Мұндай ірі дауға Ұлы биі келмей, құлын жібергені қай сасқаны.

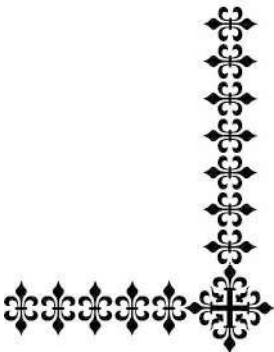
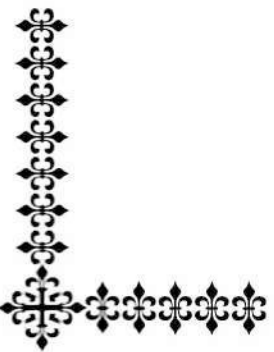
Сөйле онда Қанжығалының шұнағы» – деп сөзін өктем бастапты. Сонда Өндірей: «Арғын Қанжығалы болып кеңесті, ел болып басын қосты. Бұл дауға кім барады десті, жақсысы менсінбеді, жасы теңсің деді. Найманның ұлына Арғынның құлы жарар десті. Үлкен керек болса түйемен сөйлес, деп астындағы түйесін меңзепті, сақал керек болса ешкімен сөйлес деп, ешкіні нұсқапты, қарын керек болса, кебежемен сөйлес, билік керек болса, менімен сөйлес депті». Бұндай сөзге Келдібек тоқтамай: «Жалғыздың үні жоқ, кедейдің пұлы жоқ. Баласыздың күні жоқ, барымен пар келем деушінің, басында миы жоқ. Құлағы жоқ шұнақ биім, құйрығы жоқ шолақ биім. Найманның ұлына Арғынның құлы жарар дейсің, мұндай дауда құлдың алатын сыйы он-ақ тиын» – депті. Сонда Өндірей былай деп Келдібек биді сөзден жығып, өлген адамының құнын қайтартқан: «Жалғызды сөксең, жалғыз Алланы сөккенің. Баласызды сөксең, Мұхаммед пайғамбарды сөккенің. Ешкім пар келмейтін баймын десең, бар жиған иманыңды төккенің. Тоғыз үлмен толдым десең, Ер Дәуіттің отыз ұлынан көп пе едің. Дәуіт намаз оқып сәлем айтып, ұлының көптігі есіне түсіп, отызы бірдей өліп, көзбен көрген шөккенін. Толған төгіледі, іскен жарылады. Азар болса, арғы атаң егіз шығар, бергі атаң сегіз шығар, өзін тоғыз шығарсың? Ешкі егіз табады, ит сегіз табады, шошқа тоғыз табады. Сенің тоғызыңа жіберемін десе, құдайдың пәлесі жақ па? Маған берейін десе, құдайдың баласы жоқ па? Жаратқанның хақ ісіне шек қойғанды, жауыз деп жеті таспен ату керек. Өз бетін аямаған, кісі бетін шиедей қылады. Сыйласпаған жігіт түймедей ісін түйедей қылады. Он тиын сыбаға тартамын деген жігіт, ертеңгі күні аппақ бетін күйе қылады».

Шабан Дәненұлы – Қарабұжырдың болысы Шыңғыстың Жұмабегі мен Тентектің болысы Шыманның Әбілқасымы арасында дау туып, екі болысты жарастыру үшін орыс оязы съезд шақырған. Сонда бітім жасау төбе би Шабан Дәненұлына тапсырылған.

Ізбасты Мұсаұлы – қанжығалының сарысынан тарайды, үш жүздің тобына түскен ділмар адам, серілігі болған. Әкімбек болыс жанында ұстаған. Исабек ишан Ізбастыға Ақшиді (Екібастұз ауылдық округі аумағында) алып берген. Сол жер бертіңге дейін Ізбастының Ақшиі аталған.

ЕЛ ҚОРҒАНЫ - БАТЫРЛАР

КЕШЕГІ ӨТКЕН ЗАМАНДА...

Алмашы Ғайыпберлі батыр – Жорықтарда қол бастаған, елге олжа салған. Алмашы арасында жорықтарда олжаға келген тегі қалмақ, қырғыз, қарақалпақ көп. Әйгілі Жеміс молланы тоғыз жасында Ғайыпберлі батыр қарақалпақ ішінен әкелген деседі.

Алмашы Көлебе батыр – Төйте әулие қоныс қылуына байланысты Ақкөл –Жайылмадағы тоғыз көлдің бірі оның құрметіне ертеден Әулиекөл деп аталады. Әулиекөлдің басында «Төйте әулие тасы» дейтін тас жатыр. Маңайындағы ел киелі деп санайтын осы тастың тарихына Көлебе батырдың да қатысы бар көрінеді. Төйте әулие Сыр бойынан Сарыарқа даласына көш бастап келе жатқанында, жол үстіндегі көлді жайлап отырған елге кезігеді. Сұрастырып білсе, Қанжығалы Көлебе батыр ауылы екен. Малы бар, жаны бар ауыр көш алыс жолдан шаршаған. Еру жасап, дамылдап, көшті ауыл іргесімен алып өтуге рұқсат сұрап, хабаршы жібереді. Бірақ Көлебе ықылас бермейді. Сонда батырға жолығуға Төйте әулие өзі келіпті. Екеуара әңгіме жараспай тұрғанында көзсіз ер Көлебе: «Әулие болсаңыз, астымдағы атымды шідерсіз шідерлеп беріңізші!» – депті. Төйте тұлпардың құйрығынан қыл суырып алып, аяғын тұсап тастайды. Тұлпар тырп етпейді. Тегін адам еместігін түсінген Көлебе Төйтені үйіне түсіріп, қонақ қылады. Көшке еру береді. Таңертең ұйқыдан тұрып, сыртқа шықса, аты тапжылмай кешегі орнында тұр екен. Тәпті болған Көлебе батыр: «Сіз шын әулие екенсіз. Біздің ауыл үстінен өткеніңіздің белгісі болсын», – деп бір дәу тасты көтеріп әкеліп, тұсаулы ат тұрған жерге қадапты. Разы болған Төйте әулие батырдың үйінің жанына қолындағы таяғын шаншып кетіпті. Әулиекөлдің жағасындағы Төйте тас пен әулие тал анызы осыдан шыққан. Көлебе батыр қартайған шағында Песчан базарында жас түйені көтеріпті деген де сөз бар. Бір бай: «Түйемді көтеріп, базар шетіне шығарған адамға жүлде беремін» дегенде, жастардың батылы жетіп ешқайсысы беттемепті. Сонда Көлебе батырдың жауырыны бүлкілдей бастапты. Бәсті

тамашалап отырған інілерінің бірі: «Мына шалдың кәрі жыны қозайын деп отыр», – дегенді естіген Көлебе батыр: «Түйе басын шайқамауы үшін қайырып ұстандар», – депті де, бауырына кіріп, көтеріп әкеткен екен.

Байболат батыр – Қарабұжыр ұрпақтарынан көптеген батырлар, би-шешендер, қажылар шыққан. Қарабұжырдың Құлжымыр немересінен туған Байболат батыр болған. 1738 жылы 6 тамызда Орынбор қаласына кіші жүз ханы Әбілқайыр бастап барған елшілер ішінде Байболат батыр да болып, Ресей патшайымына өз еркімен қосылуға ант берген. Байболаттың балалары: Айтқожа, Құлманбет, Барғана, Байбарақ, Жанжігіт. Соның ішінде Айтқожа ерлігімен көзге түскен батыр. Жоңғармен соғыста шолғыншы топтағы інісі Жанжігіт қолға түсіп қалады. Оны тұтқыннан босатып алу үшін болған шайқаста Айтқожа жарақат алып, ортан жілігі үзілсе де, ұрыстан шықпай, інісін құтқарады, бірақ өзі мерт болады. Байболат батырдың баласы Құлманбет ерен күш иесі болған. Сұлтанбет төренің аруақтарға берген ұлан-жігір асында 60 жастағы Құлманбет жауырыны жер иіскемеген дәу қараны жеңіп, бас бәйгені алыпты және торы жорғасы озып келіпті. Сонда Сұлтанбет төре топ алдына шығып: «Аты озып, балуан жыққан Құлмамбет не тілесе де, қабыл етемін», – депті. Құлмамбет: «Төреден қыз алмаппын, рұқсат болса, бір қызыңызға үйленетін ойым бар», – дегенде, ерлігіне риза болған Сұлтанбет кенже қызы, он бестегі Қарагөз сұлуды қосқан екен. Байболаттың шөбересі Батырбектен туған Шыңғыс қажының баласы Жұмабек болыс болған. Шыңғыс бабамыз қажылыққа екі барып, үшінші рет кетіп бара жатқанда жолда қайтыс болған.

Құдайменді баласы Өтеген батыр – ХҮІІІ ғасырда өмір сүрген. Қазақ халқының жоңғарлармен соғысында ерлікпен шайқасқан қанжығалының батыры. Басентиін Малайсарымен жорықтарда тізе қосып, мыңдықты басқарған. Қазақ жерін азат ету шайқасында Іленің бойында Жетісуда Малайсарымен бірге мерт болған. Сол манда Өтеген тауы деп аталатын жота бар. Ел ішінде Өтеген батыр туралы төмендегідей сөз қалған.

Ағасы Шерушінің кішкентай баласы Елқонды жау қолында кетеді. Өтеген батыр бауырын іздеп шығып, дұшпан ауылына жетеді. Ауыл сыртында бір топ бала ойнап жүр екен. Әлгілердің бірі жанындағы балаға «Елқонды» деп қалады. Сонда батыр сол баланың жанына атын тебініп жетіп барады да, камшысын жерге тастап жіберіп: «Елқонды камшымды әпер» дейді. Бала камшыны жерден көтеріп ұсына бергенде білегінен шап беріп ұстап алдына өңгеріп алып жөнөп береді. Жаудан қайтарып алған әлгі Елқондыдан Ескене, Есет, Есназар тарап, өсіп-өніп бір қауым ел болады.

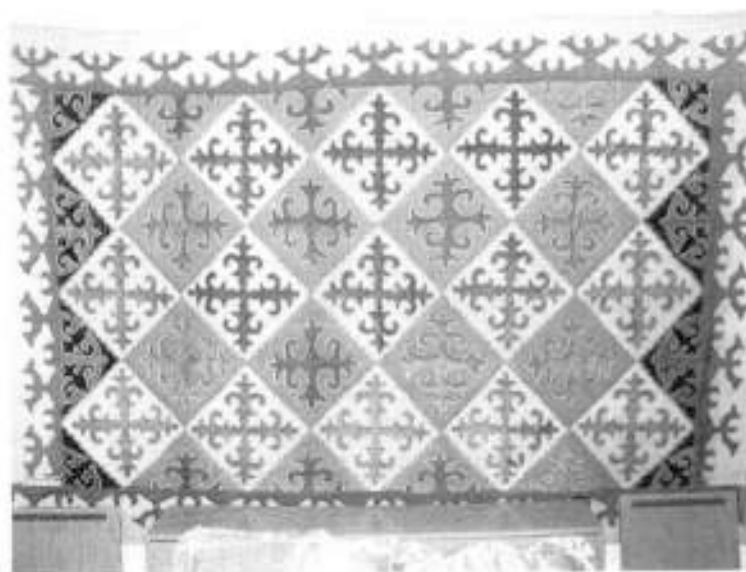
Сары Тілеумет батыр – Арғын ішінде Қанжығалыдан тарайтын аталардың бірі – Сары. Сол Сарыдан Бұқарбай мен Тілеумет, Өтеулі мен Өтемістер тарайды. Бүгінде Ақкөл Жайылма өңірінде тұратын ел ішіндегі көптеген шаңырақ – сол Бұқарбай ішіндегі дәулетті адамдардың бірі болса, Тілеумет – жау түсірген батыр болыпты. Тілеумет XVIII ғасырдағы қалмакқа қарсы жорықтарға қатысқан адамдардың бірі. Бірде сол Тілеуметке Бөгенбай батыр: «Жорыққа дайындалсын, кол жинасын», – деп, хабаршы жібереді. Жауға аттанайын десе Тілеуметтің жорықта мінетін аты ақсап қалып, ағасы Бұқарбайға барып: «Олжамның алды сенікі болсын, жорыққа шыдас берер жақсы тұлпар бер», – деп сұрапты. Ағасы қалың жылқы арасынан жеті жасар құр жылқыны алдырып береді. Сонда Тілеумет батыр ағасының алдындағы үйірде жеті жыл бұрын енесі өліп, жетім қалған құлынның енді нағыз жауға мінер тұлпарға айналғанын көріп, сол құлынды танып тұрғанын айтады.

Бір ғажабы, бұған дейін мініс көрмеген шу асау батыр қасына келіп, жүгендеп, ерді салғанда, тырп етпестен батырдың астында кете барған екен. Сөйтіп, жоңғармен кезекті шайқас та өтеді, қазақ қолы жеңеді. Тілеумет жоңғардың бір батырын жекпе-жекте өлтіріп, жеңіске жетеді. Ол кездегі салт бойынша жеңілген батырдың бар мүлкі, үй-жаны жеңген батырдың жеке олжасы екен. Жоңғар батырының соңында қалған әйелі мен екі қызын, біраз малын олжалаған Тілеумет әйелді қалдырып, екі қызын өзімен бірге алып, елге қайтады. Бір-екі күндік жол артта қалған шақта қолдың соңынан еріп, алыстан қарауытып отырған

бір қараны батырдың көзі шалады. Сөйтсе ол манағы жоңғар батырының жесірі екен. Қолды қуып жеткен әйел батырға мұнын шағып: «Арысым болса өлді, қыздарымнан тірі айрылып, қу тіземді құшып қалдым, кеңшілік етіп, қызымның біреуін өзіме қалдырып кет» деп өтініш етеді. Екі қызының бірін шешесіне қалдырмақ боп, атының басын енді бұра берген батырға әлгі қалмақ әйелі: «Кіші қызымды өзіңе қалдыр, бұл қыздан кейін әулие туады» – дейді. Бұл сөзден соң батыр, апалы-сіңілі екі қыздың үлкенін анасына қалдырып, кішісін елге алып жүреді. Кезекті жорықтан олжамен қайтқан батыр ауылға келгеннен кейін берген уәдесі бойынша олжалаған малын ағасына беріп, қызды өзіне алып қалмақ болады. Алайда малдан кенде емес Бұқарбай: «Мал өзімде де жетерлік, олжадан келген қызды бер», – дейді. Жолдағы қалмақ әйелінің сәуегейлік сөздері ауылға батырдан бұрын жетсе керек. Батырға екі сөйлемек жоқ. Қыз – Бұқарбайға, дәлірек айтқанда, сол уақытта әйелі қайтып, бойдақ отырған Бұқарбайдың үлкен ұлы Малдыбайға бұйырады.

Сол қалмақ қызы мен Малдыбайдан Маржан деген қыз дүниеге келіпті. Әңгімеміздің түйінді тұсы да осы. Сол кездері Қанжығалыдан тараған Қара атты атаның қара шаңырағына иелік еткен сегіз ұлды Токсанбай атаға Бұқарадан тәлім алып келген Мұрат қожа бозбала шағында тоғызыншы баласы боп қабылданған екен. Міне, осы Мұрат Қожаны (кейіннен Мұрат әулие атанған) Токсанбай ата бөлек отау шығарып, жоғарыда әңгімеленген Малдыбай мен қалмақ қызынан туған қыз – Маржанды қосыпты. Осы некеден аты бүкіл Сарыарқаға мәшһүр болған әулие – Исабек ишан атамыз туған.

Ілгеріде айтылған сәуегейлік орындалып, қыздың өзінен емес, қызынан әулие туғаны шындық болды. Бүгінде сол атам ұрпақтары өздерін Қанжығалының Қарасы, ұлы нағашыларымыз Сарылар деп әлі күнге айтып отырады. Міне, бұл – ауыздан ауызға таралып, ауылдың ақсақалдарынан бүгінге жеткен кешегі кәрі шejіpeлі әңгіменің бірі.

Үй кәсіпшідігі және қолөнер

**АҚКӨЛ - ЖАЙЫЛМА ӨҢІРІНДЕ
ҚҰРЫЛҒАН КЕҢШАРЛАР**

XX ғасырдың басында Воронеж статисі Ф. Шербиннің басқаруымен Павлодар уезіне қарасты Ертіс өзенінің сол жағындағы болыстар жерлеріне экспедиция жасалған. Мұрағат дерегіндегі олардың мәліметінде 1910 жылы Ақкөл болысында 82 ауыл, 1422 шаруашылық жұмыс істегендігі, оларда 4694 ер адам және 4069 әйел адам тұрғаны, Алқакөл болысында 22 ауыл, 914 шаруашылық болғаны, 322 адам кәсіпшілікпен айналысқандығы көрсетілген, ал Шідерті болысы бойынша мәлімет көрсетілмеген.

Кеңес Одағы жылдарында Ақкөл – Жайылма өңірінде мынадай кеңшарлар құрылған:

«ЕКІБАСТҰЗ» СОВХОЗЫ

Шаруашылық 1929 жылы құрылды. 1963 жылға дейін Куйбышев ауданының, 1963-1972 жылдары Краснокутск ауданының құрамында болды. 1972 жылы жаңадан құрылған Екібастұз ауданының, 1992 жылғы 1 қаңтарда шаруашылық сол Екібастұз ауданының құрамында болды.

«НОВОТРОИЦК» СОВХОЗЫ

Шаруашылық мемлекеттік жер қорының жерінде 1930 жылы құрылды. 1963 жылға дейін Куйбышев ауданының, 1963 жылдан бастап Краснокутск ауданының құрамында болды. 1992 жылғы 1 қаңтарда шаруашылық Краснокутск ауданының аумағында қалды..

«АҚКӨЛ» СОВХОЗЫ

Шаруашылық 1935 жылы құрылды. 1963 жылға дейін Куйбышев ауданының, 1963-1972 жылдары Краснокутск ауданының құрамында болды. 1972 жылы жаңадан құрылған Екібастұз ауданының, 1992 жылғы 1 қаңтарда шаруашылық Екібастұз ауданының құрамына енгізілді

«ШІДЕРТІ» СОВХОЗЫ

Шаруашылық «Қазақ ССР Министрлер Кеңесінің «1954-1955 жылдары совхоздарда тың және тыңайған жерлерді игеру және «Ақкөл» совхозының, «Қазақстанның 30 жылдығы» колхозы жерінің және мемлекеттік жер қоры жерінің бөлшегінен жана астық шаруашылығын құруды ұйымдастыру есебінен» астық өндіруді арттыру туралы» 1954 жылғы 13 наурыздағы №129 Қаулысының 2 тармағын жартылай өзгерту туралы» Қазақ ССР Министрлер Кеңесінің 1954 жылғы 7 сәуірдегі №197 Қаулысы бойынша құрылды. 1963 жылға дейін Куйбышев ауданының, 1963 жылдан бастап Краснокутск ауданының құрамында болды. 1992 жылғы 1 қаңтарда Краснокутск ауданының құрамында болды.

«КОМИНТЕРН» СОВХОЗЫ

Қазақ ССР Министрлер Кеңесінің «Коминтерн», «Жаңа-Талап», «Лениншіл» колхоздарының базасында «Павлодар облысында жұмыс істеп тұрған шаруашылықтарды ірілендіру және жаңа совхоздар құруды ұйымдастыру» туралы 1957 жылғы қаулысы бойынша құрылды.

Қазақ ССР Министрлер Кеңесінің «Павлодар облысында мал өсіруді жетілдіру, бордақылау және мал өнімдерін дайындау жөніндегі арнайы мамандандырылған мемлекеттік-кооперативтік бірлестіктерді ірілендіру және «Харьков» совхозын құру» туралы 1978 жылғы Қаулысымен «Коминтерн» совхозы таратылып, ал жері мен мүлкі Краснокутск аудандық мамандандырылған бірлестігіне берілді. 1992 1 қаңтарда Краснокутск аудандық мамандандырылған бірлестігі Краснокутск ауданының құрамында болды.

«ӨЛЕҢТІ» СОВХОЗЫ

Шаруашылық Қазақ ССР Министрлер Кеңесінің «Екібастұз», «Ақкөл» жерінің және мемлекеттік жер қоры

жерінің бөлшектерінен «Тың өлкесіндегі жұмыс істеп тұрған совхоздарды ірілендіру және жаңа совхоздар құруды ұйымдастыру туралы» 1961 жылғы №131 қауылысымен 1961 жылы құрылды. 1963 жылға дейін Куйбышев ауданының, 1963-1972 жылдары Краснокутск ауданының құрамында болды. 1972 жылы Екібастұз ауанының аумағына қосылды. 1992 жылғы 1 қаңтарда Екібастұз ауанының аумағында болды.

Ескерту: ақпарат Павлодар мемлекеттік мұрағатының кейбір селолық округтар, совхоздар тарихының мәліметі бойынша беріліп отыр.

**Ақкөл - Жайылма өңірінде құрылған
шаурашылықтар директорлары, осы өңірде қызмет
істеген азаматтар және Социалистік Еңбек Ерлері**

Ахметов Қаркен Ахметолла – 1930 жылы туды. Еңбек жолын Ақкөл кеңшарында бастаған. Мемлекеттік қайраткер. Қарағанды, Алматы қалаларында комсомол партия қызметінде болған. 1959 жылдан өмірінің аяғына дейін үкімет құрамында министірлік дәрежеде қызмет еткен. «Еңбек Қызыл Туы» және «Құрмет белгісі» ордендерімен марапатталған.

Әбдікәрімов Қадырхан – 1928 жылы туған. 1945-1949 жылдары Павлодар қаласындағы облыстық драма театрында артист болды. Жеті медальдармен марапатталды. Артистік қызметі үшін фестиваль лауреаты деген атаққа ие болды.

Әбдірахманов Қабылтай – 1940 жылы Ақкөнде туған. 1961-82 жылдары Өлеңті совхозында бас агроном, 982-93 жылдары Екібастұз ауданының «Комсомол» совхозында директор болды.

Балташов Ораз – 1938 жылы 19 мамырда Жаңаталап колхозында туды. 1956 жылы Ақкөл орта мектебін бітірді. 1961-66 жылдары Целиноград ауыл шаруашылығы институтында оқып, ғалым-экономист мамандығын алды. 1967 жылы Краснокутск (қазіргі Ақтоғай) ауданының Чкалов атындағы кеңшарда еңбек жөніндегі экономист болып тағайындалды, сол жылы осы қызметті Новотройцк кеңшарында атқарды. 1967-1974 жылдары Шідерті кеңшарында бас экономист болды. 1974-78 жылдары Екібастұз аудандық сатып алу және сапа жөніндегі мемлекеттік инспекциясының бас инспекторы болды. 1978-1990 жылдары Өлеңті кеңшарының директоры. Ол «Құрмет Белгісі» орденімен және көптеген медальдермен арапатталды.

Баксин Сембай – 1916 жылы туды. 1952-1954 жылдары «Сілеті» кеңшарының директоры болды. 1960 жылдары «Ақкөл» кеңшарының директоры болып қызмет атқарды.

Тұрсынов Түсіпбек – 1914 жылы туған. Қаз КСР еңбегі сіңірген артист. Ұлы Отан соғысына қатысты, «Қызыл Жұлдыз» орденімен және бірнеше медальдарымен марапатталған.

Жылқыбаев Аманбек – 1921 жылы туған. 1933 жылы Шұға колхозында мал бағып еңбек жолын бастады. 1943-1979 жылдары «Кутузов» кеңшарында аға шопан болды. Социалистік Еңбек Ері.

Искаков Ризабек Темірғалыұлы – 1941 жылы Шарбақты ауданында дүниеге келген. Семей зоотехникалық мал-дәрігерлік институтын бітіргеннен кейін сол облыста мамандығы бойынша қызмет істеген. 1971-1974 жылдары Павлодар облысы Железинка ауданы ауыл-шаруашылық басқармасының бірінші орынбасары. 1974-1983 жылдары Ақкөл кеңшарының директоры.

Кенжекеев Әбдіраман – 1903 жылы Ақкөл болысы Баскамыс ауылында туған. 1921 жылдан Екібастұз шахталарында жұмыс істеген, Қазақстан Компартиясы Екібастұз, Қарағанды калаларының партия комитеттерінің екінші хатшысы болған

Қажымұратов Барлыбай – 1939 жылы 12 сәуірде Ақкөл ауылында дүниеге келген. 1962-67 жылдары Целиноград ауыл шаруашылығы институтында оқып, ғалым-экономист мамандығын иеленді. Еңбек жолын 1967 жылы Ақкөл кеңшарында экономист қызметінен бастап, 1968 жылы бас экономист лауазымында қызмет істеді. 1972-74 жылдары Павлодар облыстық нормативтік-зерттеу станциясында жауапты қызметте болды. 1974-79 жылы Қазақстан Компартиясы Павлодар облыстық партия комитетінің нұсқаушысы болды. 1979-1983 жылдары Екібастұз кеңшарының директоры болып тағайындалды. 1983-86 жылдары Лебяжі аудандық ауыл шаруашылық басқармасының бастығы, 1986-1990 жылдары Қазақстанның 50 жылдығы атындағы совхоз-техникумы директорының өндіріс жөніндегі орынбасары, 1990-93 жылдары облыстық экономика комитеті төрағасының бірінші орынбасары болды. Ол «Құрмет Белгісі» орденімен және көптеген медальдармен марапатталды.

Қаленов Қали – 1927 жылы туған. 1943 жылы Екібастұз кеңшарының жұмыскері. Оның есімі Қаз КСР-нің Алтын Құрмет

кітабына енгізілген. КОКП съезінің делегаты, Социалистік Еңбек Ері.

Қызгарин Бөкен – Ақкөл – Жайылманың Зеленая Роща ауылында 1941 жылы туды. Еңбек жолын шопанның көмекшісі болып 1956 жылдан бастады. Ол Алматы Жоғары партия мектебін бітірді. 1983-1990 жылдары Өлеңті ауылдық кеңесінің председателі болып қызмет атқарды. 1990-1998 жылдары сол Өлеңті кәсіподақ комитетінің төрасы болды. Бөкен Қызғараұлы – Социалистік Еңбек Ері.

Қажымұратов Барлыбай – 1939 жылы Ақкөл ауылында дүниеге келген. 1979-83 жылдары Екібастұз кеңшарының директоры. 1984-86 жылдары Лебяжі аудандық ауыл-шаруашылық басқармасының басшысы.

Мусин Хамит – Ақмола облысы Бестөбе руднигінде 1923 жылы 9 мамырда дүниеге келген. Әкесі – Мырзабекұлы Мұса мен шешесі – Айша бес бала өсіріп, тәрбиелеген. Ұлы Отан соғысына қатысушы. Соғыстан соң Куйбышев (қазіргі Ақтоғай) аудандық Комсомол комитетінің екінші хатшысы болып сайланды. 1958-1961 жылдары Краснокутск (қазіргі Ақтоғай) ауданының Спартак совхозында партком хатшысы болды. 1963 жыл Ақкөл совхозының директоры болып тағайындалды. Бұл қызметте 1974 жылға дейін істеді. Ол Еңбек Қызыл Ту, «Құрмет Белгісі» ордендерімен және бірнеше жауынгерлік медальдармен марапатталды.

Мырзалин Самат – Омбы облысының Оокнеинский ауданында 1934 жылы туды. 1952-57 жылдары Алматы ауыл шаруашылығы институтында оқып, агрономдық мамандық алды. 1957 жылы Ермак (қазіргі Аксу) ауданының Путь Ильича атындағы кеңшарда агроном болды. 1960-63 жылдары жылы Новотройцк кеңшарында бас агроном лауазымын атқарды. 1963-69 жылдары Жданов атындағы кеңшарда бас экономист, 1970-74 жылдары Коминтерн кеңшарында директор болып қызмет істеді. 1974-1994 жылдары Павлодар облыстық нормативтік-зерттеу станциясында және Павлодар ауданында жауапты қызметтер атқарды. Ол «Құрмет Белгісі» орденімен (1972) және бірнеше медальдармен марапатталды.

Нургазин Жақа – (1922-1997) – соғыс және еңбек ардагері, қазіргі Ақтоғай ауданы, Ақкөл Жайылма өңірінде дүниеге келді. Қапланбек зоотехникалық – малдәрігерлік техникумын бітірген соң ол Киров атындағы, «Новотроицк» кеңшарында директор болады. Ерен еңбегі үшін екі рет Еңбек Қызыл Ту, Халықтар достығы орденімен, жауынгерлік ордендермен және ондаған медальдармен марапатталды.

Омаров Ақылбек Бәтәуұлы (1922-2002) – 1922 жылы 1 тамызда Павлодар облысы Куйбышев (қазіргі Ақтоғай) ауданындағы № 8 (Қаражар) ауылында туған. Ұлы Отан соғысына қатысушы. Көп жылдар партия, кеңестер жүйесінде жауапты қызметтер атқарды. Куйбышев (Ақтоғай). Максим Горький (Қашыр), Павлодар аудандық партия комитеттерінде бөлім меңгерушісі, екінші хатшы қызметтерін атқарған. Лебяжі, Краснокутскі, Ермак (Аксу) аудандық атқару комитеттерінің төрағасы, облыстық атқару комитетінің әлеуметтік қамтамасыз ету бөлімінің бастығы, облыстық құтқару ұйымында төрағаның орынбасары болып қызмет етеді.

Ақылбек Бәтәуұлы Омаров - облысымыздың өркендеуіне зор үлес қосқан, халықтың игілігі жолында аянбай еңбек еткен азамат. Қажырлы еңбегін мемлекет жоғары бағалады. Ол «Еңбек қызыл ту» орденімен екі мәрте, «Құрмет белгісі», «Отан соғысы» ордендерімен және көптеген медальдармен, Қазақ КСР Жоғарғы Кеңесінің Грамоталарымен марапатталған.

Өскембаев Ғаппас – 1910 жылы Шұға ауылында туған. 1945-1947 жылдары Лебяжі ауаткомының төрағасы.

Рамазанов Аманолла Ғабдолқайұлы – Павлодар облысы Қараторғай ауылында туған. Алматы Ауыл шаруашылығы институтын бітірді. 1950 жылдары агроном болып қызмет істеді. 1953 жылы Ақкөл совхозының директоры болып тағайындалды. 1960 жылдары Павлодар облыстық Ауыл шаруашылығы бастығы лауазымын атқарды. Осыдан кейін қайтадан Ақкөл совхозында директор болып, екі жылдан соң Қазақстан Компартиясы Баянауыл аудандық партия комитетінің бірінші хатшысы болып тағайындалды. 1967 жылы Қазақстан Компартиясы Оңтүстік Қазақстан облыстық партия комитетінің екінші хатшысы, одан

кейін бірінші хатшысы, 1978 жылы Қазақстан Компартиясы Семей облыстық партия комитетінің бірінші хатшысы болып тағайындалды. Қазақстан министрі болды. Аманолла Рамазанов екі рет Ленин, төрт рет Еңбек Қызыл Ту, «Құрмет Белгісі», ордендері және бірнеше медальдармен марапатталды.

Супеков Бекен – Краснокутск (қазіргі Ақтоғай) ауданының Қожамжар ауылында 1923 жылы туған. Ұлы Отан соғысына қатысты. Краснокутск ауданының Чкалов атындағы кеңшарда партия комитетінің хатшысы болды. 1963-1978 жылдары Екібастұз ауданының директоры, 1978 жылдан Қашыр аудандық ауыл шаруашылығы басқармасы бастығының орынбасары лауазымдарын атқарды. Ол екі рет Еңбек Қызыл Ту, Октябрь революциясы, «Құрмет Белгісі» ордендерімен және көптеген жауынгерлік медальдармен марапатталды.

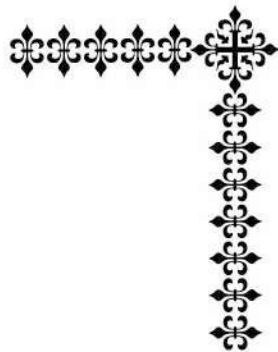
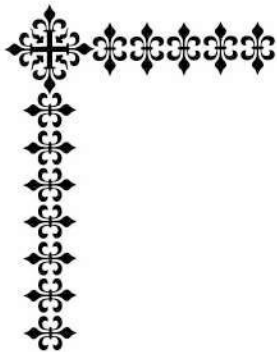
Төлеубаев Бахриден – бұрынғы Краснокутск ауданының Төртүй (Талдыкамыс) ауылында 1954 жылы 10 наурызда туған. Ол ауыл шаруашылығы ғылымдарының кандидаты (1990), ҚР ғылымына еңбегі сіңіген қызметкер. 1970-75 жылдары Алматы ауыл шаруашылығы институтында оқыды. 1975 жыл Алматы Гидрометеорологиялық институтында инженер, аға инженер экспедиция бастығы болып қызмет істеді. 1978-90 жж. Қазақтың жайылым шаруашылығы ғылыми-зерттеу институтының кіші, аға ғылыми қызметкері, бөлім меңгерушесі, 1990-93 жылдары осы институттың Павлодар филиалында директор болды. 1993-95 жж. Екібастұз совхозының директоры лауазымын еленді. 1995 жылдан бастап Курчатov атындағы ұлттық ядролық орталықтың аға, жетекші ғылыми қызметкері, директордың орынбасары болды.

Ысқақов Сейдахмет – 1897 жылы Ертіс ауданының 3-ші ауылында дүниеге келген. Оның еңбек жолы 1917 жылы байлардың қолында жалшы болудан басталған. 1921-27 жылдары әртүрлі қызметтер атқарды, 1930 жылға дейін Ертіс ауданының «Сатай» май зауытында директор болды. 1930-36 жылдар аралығында ауылдық, кенттік кеңестердің төрағасы, 1936-37 жылдары аудандық атқару комитетінің төрағасы лауазымын атқарды. 1937 жылы СССР Жоғарғы Советінің депутаттығына

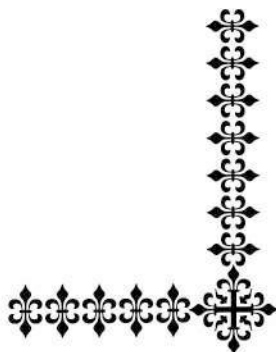
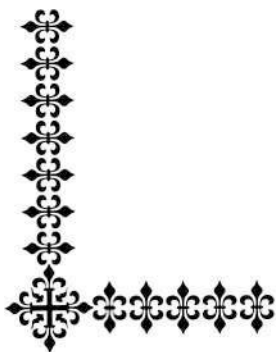
сайланды. Сол жылдары ол Павлодар облыстық атқару комитеті төрағасының орынбасары, Қазақстан Компартиясы Павлодар облыстық партия комитетінің кадрлар жөніндегі хатшысы болды. 1941 жылдың мамыр айында Қазақстан Компартиясы Лебяжі аудандық партия комитетінің бірінші хатшысы болып сайланды. 1945 жылы Ақкөл совхозының директоры болып тағайындалды. Сейдахмет Ысқақов Еңбек Қызыл ту, II дәрежелі Отан соғысы ордендерімен марапатталды.

Соңғы жылдары бұл өңірде Алғамбаров Манат, Қабылтаев Ерлан, Құсайынов Болат, Амантаев Бақтыбай, Ерғалиев Мырзағали, Сәдуов Ағылаш директор болып қызмет істеді.

ӨНЕГЕЛІ ӨРЕНДЕР

Аралов Олжабай Қажымұлы – 1941 жылы 1 қыркүйекте Ертіс ауданының Северный кеңшарында туды. 1970 жылы Целиноград ауыл шаруашылығы институтын бітірді. 1958-60 жылдары Кутузов кеңшарында егіс-дала бригадасының есеп жүргізушісі, 1960-1962 жылдары Краснокутск ауданының Коминтерн совхозында бухгалтер, бас бухгалтердің орынбасары, Кеңес Армиясындағы қызметінен соң 1971-1990 жылдары Ақтоғай ауданының Жданов атындағы, Ақкөл, Октябрьдің 25 жылдығы атындағы тәжірибе-шаруашылығы кеңшарларында бас бухгалтер, Октябрь ауылдық кеңесінің төрағасы, 1986-1995 жылдары ауылдық кеңестің төрағасы, Ақтоғай аудандық атқару комитеті төрағасының орынбасары қызметтерін атқарды. 1990-95 жылдары Ақтоғай ауданының Чкалов атындағы кеңшардың директоры болды. 1995-97 жылдары Екібастұз ауданының әкімі лауазымын иеленді. 2005 жылы Ақсу қаласына қатысты Қызыл-Жар ЖШС директоры болды. Ол «Тыңның 50 жылдығы» «ҚР тәуелсіздігіне 10 жыл» медальдарымен марапатталды. Әбілқасым Шыманұлы – Тентек қанжығалының (Ақкөл) болысы

Әлиакпаров Ержан Қапанұлы – 1949 жылы Ақкөл ауылында туып, 2000 жылы Павлодар қаласында дүниеден өткен. 1970 жылы Қарағанды кооперативтік институтын бітіріп, Павлодар облыстық тұтынушылар одағында қызметін бастайды. 1971-1981 жылдары Екібастұз аудандық тұтынушылар одағында, 1983 жылдары Павлодар облыстық тұтынушылар одағында, 1983-1985 жылдары Павлодар обкомында жауапты қызметтер атқарады. 1985-1987 жылдары Павлодар облыстық тұтынушылар одағын басқарды. 1987 жылы Қазақ тұтынушылар одағы бастығының орынбасары болып тағайындалды. Павлодар қаласында облыстық тұтынушылар одағы ғимаратында Ерекене мемориалдық тақта орнатылды.

Әріпбаев Төлеу – 1947 жылы 5 қаңтарда Коминтерн совхозында дүниеге келді. 1970 жылы Павлодар индустриалды институтын бітіріп, инженер-механик мамандығын иеленді. 1989 жылы Горячин атындағы Москва ауыл шаруашылығы өндірісінің инженерлері институтының педагогикалық факультетін бітіріп, инженер-педагог мамандығын иеленді. 1970-71 жылы Шарбақты ауыл шаруашылығын механикаландыру және электрлендіру техникумының оқытушысы, күндізгі бөлімінің меңгерушісі

болды. 1980-89 жылдары Красноармейка агротехникалық колледжі директорының оқу-тәрбие ісі жөніндегі орынбасары, ал 1980- 2009 жылдары осы оқу орнының директоры болды. Ол «ҚР тәуелсіздігіне 10 жыл» медалімен марапатталды.

Байғабыл Молдабайұлы – «Шұға» ауылдық кеңесінің алғашқы төрағасы

Дәнен Токтарұлы – Баянуыл ауданы құрылғанда Қанжығалы болысының алғашқы сайланған болысы.

Жұмабекова Ырысты Мағауияқызы – 1952 жылы Омбы облысы Калачин ауданы Беловка ауылында туған. 1978 жылы Павлодар пединститутының филология факультетін бітірген. Педагогика ғылымдарының кандидаты. 1998 жылы Абай атындағы АМУ-ті бітірген. 1978-1982 жылдары Ақтоғай ауданының Харьков орта мектебінің директоры, 1982-1987 жылдары Краснокутск ауданының саяси ағарту кабинетінің меңгерушісі, 1987-1992 жылдары Краснокутск аудандық оқу бөлімінің меңгерушісі, 1992-1995 жылдары Ақтоғай ауданы әкімінің орынбасары. 1995-1999 жылдары ҚР Парламент Мәжілісінің депутаты, 1999-2001 жылдары ҚР Жалпы білім және ғылым министрлігінің орта білім департаментінің төрағасы. 2001 жылдан Павлодар облысы әкімінің орынбасары. Қазіргі уақытта Астана қаласының Балалардың құқығын қорғау департаментінің директоры.

Жұмабек Шыңғысұлы – Қарабұжырдың (Қызылағаш) болысы

Жүнісов Қасен – 1906 жылы туып, 1977 жылы дүние салған. 1930-1932 жылдары Ертіс ауданындағы «Северный» кеңшарының директоры. 1935-1937 жылдары Семей облысы Күршім ауданы райком комсомолдың 1-ші хатшысы. 1937-1941 жылдары Мәскеуде Тимирязев атындағы ауыл шаруашылық академиясында оқиды. 1941-1943 жылдары Қарағанды облысында МТС саяси бөлімшелері басшысы. 1943-1947 жылдары Қарағанды обкомының 1-ші хатшысының орынбасары. 1947-1954 жылдары КазКСР Ауыл шаруашылығы министрінің орынбасары. 1955-1963 жылдары Алматы облысы Шелек аудандық партия комитетінің 1-ші хатшысы. 1963-1977 жылдары Талғар мемлекеттік қорығының директоры. Ерен еңбегі үшін

Социалистік Еңбек Ері атағына ие болды, «Құрмет белгісі» орденімен екі мәрте, бірнеше медальмен марапатталған.

Кәрімов Қасқырбай – 1934, қазіргі Бөгенбай ауылында (Новотроицк) туған. 1960 жылдан 1972 жылға дейін Екібастұз ауданы, «Ақкөл» кеңшарында еңбек етті. Гараж меңгерушісі, ферма меңгерушісі, профсоюз комитетінің төрағасы болып істеді. 1972-1977 жылдары – «Степной» кеңшарында, ал 1977-1987 жылдары «Өлеңті» кеңшарында партия комитетінің хатшысы, 1987-1991 жылдары Екібастұз аудандық Советте аппарат меңгерушісі, 1993-1997 жылдары Екібастұз аудандық тұтынушылар одағы төрағасының бірінші орынбасары

Кенжекеев Мұқатай – 1929 жылы туған. 1947 жылдары Аманкелді ауылдық кеңесінде хатшысы, 1947-1949 жылдары «Шұға» калхозында бухгалтер болып қызмет атқарды. 1953 жылдан Ақкөл кеңшарында ферма меңгерушісі болып істеді. Баянауыл ауданының Торайғыров кеңшарының директоры.

Құсайынов Айып Қисаулы – 1938 жылы Ақтоғай ауданы Бөгенбай ауылында туған. Алматы зооветеринарлық институтын 1960 жылы бітіріп, меринос қойдың отандық жаңа тұқымын шығару үшін Лебязжі ауданы Бесқарағай асыл тұқымды мал заводына бас зоотехник болып келді. КПСС XXIII съезі атындағы асыл тұқымды қой кеңшарына директор болып тағайындалды, мұнда жаңа тұқым шығару жөніндегі жұмысын жалғастыра береді. Жаңа тұқым шығарудан 1971 жылы кандидаттық диссертация қорғады. ҚазКСР-на Еңбек сіңірген зоотехник атағына ие болды. 1976 жылы Қазақстан Компартиясы Екібастұз аудандық партия комитетінің бірінші хатшысы болып сайланды. 1978-1993 жылдары Ауыл шаруашылығы министрінің орынбасары және ҚазКСР Мемекеттік агроөнеркәсіп төрағасының орынбасары қызметтерін атқарған. 1993 жылдан «Асыл» мемлекеттік акционерлік компаниясы президенті. Солтүстік қазақ мериносы тұқымын жетілдіру бойынша докторлық диссертацияны 1994 жылы Новосібірде қорғады. Октябрь революциясы ордені, екі мәрте Еңбек Қызыл Ту ордені және бірнеше медальмен марапатталған. Бүгінде өмірден озған.

Мұбараков Токтар Мұбаракұлы – 1945 жылы Павлодар облысы Рассвет совхозында туған. Семейдің зооветеринарлық

институтын 1974 жылы бітірген. Мамандығы – ғалым-зоотехник. Еңбек жолын 1974 жылы Ақкөл совхозында зоотехник қызметінен бастаған. 1989-1995 жылдар – Екібастұз ауданы Ақкөл совхозының директоры. 1978-1981 жылдары Лебяжі ауданы Қазы совхозында бас зоотехник. 1981-1984 жылдары – Екібастұз ауданы XXII-партсъезінде бас зоотехник. 1981-1984 жылдары – Екібастұз ауданының ауыл шаруашылығының бас зоотехнигі. 1986-1989 жылдары Екібастұз ауданының Екібастұз совхозының партия ұйымының хатшысы. 1989-1995 жылдар – Екібастұздағы Акколь совхозының директоры. 1995-2001 жылдары Лебяжі ауданының әкімі. 2003-2006 жылдар – Май ауданының әкімі. 2006-2008 жылдар – облыс әкімдігі апарат жетекшісінің орынбасары. Ауыл шаруашылығы Министрлігінің Құрмет грамотасымен марапатталған. Астана медалі, ҚР «Тәуелсіздікке 10 жыл», «Тыңға 50 жыл» медальдарымен марапатталды.

Салықов Қайырбек – 1926 жылы Том губерниясы Каинск уезі Юдин болысы Арын ауылында туып, 1986 жылы қайтыс болған. 1951 жылы Алматыда Жоғары партия мектебін бітірді. 1923-1924 жылдары Запсибкрай Купин ауданында Арын ауылында сельсоветтің басқармасы болды. 1924-1930 жылдары Купин ауданында Қызыл-Қазақ сельпосын басқарады. 1930-1931 жылдары Павлодар ауданы Тереңкөл райпосының басқармасы, 1931-1935 жылдары Максим Горький аудандық тұтынушылар одағы төрағасының орынбасары, 1936-1937 жылдары Червон-Украин МТС-і директорының орынбасары, 1937-1938 жылдары Үрілітүп аудандық атқару комитетінің төрағасы болады. 1938-1939 жылдары Павлодар облыстық атқару комитеті төрағасының орынбасары, 1939-1940 жылдары Қазақ тұтынушылар одағы төрағасының орынбасары, 1940-1945 жылдары республикалық «Госсортфонд» конторасын басқарды. 1945-1952 жылдары Куйбышев аудандық атқару комитетінің төрағасы. 1952-1953 жылдары Павлодар кеңшарлар тресі бастығының орынбасары болды. 1953-1959 жылдары Үрілітүп ауданында партия қызметінде істеді. «Құрмет Белгісі» орденімен, Ерен еңбегі үшін және т. б. бірнеше медальдармен марапатталды.

Серғазин Олжабай – Ақкөл ауылында 1938 жылы 10 желтоқсанда туды. Еңбек жолын 1960 жылы Ақкөл совхозының

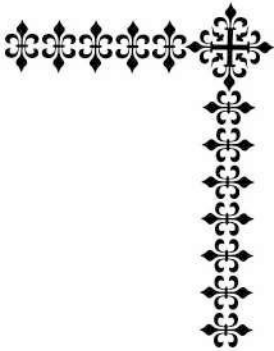
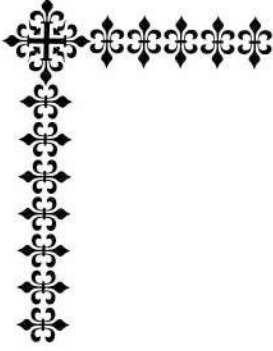
бөлімшесінде бухгалтер болып бастады. 1978 жылы Алматы ауыл шаруашылық институтын бітіріп, зоотехник-инженер мамандығын алды. Ал 1984 жылы Алматы ауыл шаруашылық институтында сырттай оқып, экономист мамандығына ие болды. 1969 жылы Ақкөл совхозында экономист, 1974 жылы осы совхоздың бас экономисі болды. 1983-85 жылдары Екібастұз совхозы партия комитетінің хатшысы, 1986-93 жылдары Екібастұз ауданының Қарасауық совхозында директор болды. 1993-1995 жылдары Екібастұз аудандық биоресурстар экологиясы баскармасының бастығы қызметін атқарды. 1995-2003 жылдары Екібастұз көмір бірлестігінің экономика бөлімінде бас экономист. Ал 2003 жылдан осы уақытқа дейін «Екібастұздың болашағы үшін» қоғамдық бірлестігінде бас бухгалтер болып қызмет істейді.

Тайтақов Жұпар Біләлұлы – 1912 жылы туып, 1986 жылы қайтыс болған. Партия және кеңес қызметкері. Семей облысында бірнеше ауданда 16 жыл бірінші хатшы болып істеді.

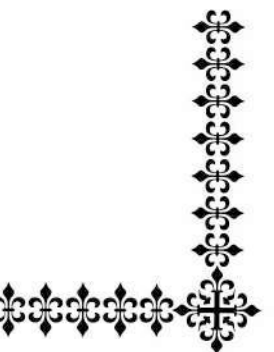
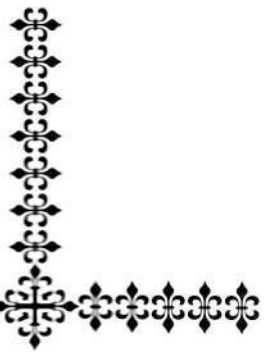
Тайтақ Торпақұлы – Тентек қанжығалының кейінгі болысы.

Теміржанов Сағынтай – 1928 жылы Өлеңті өңіріндегі 8-ауылда туған. 1950-85 жылдары Краснокутск, Қашыр, Баянауыл, Железинка аудандарында прокурор болды.

Түгелбаев Әбілқасқ Балғабайұлы – 1949 жылы Куйбышев (қазіргі Ақтоғай) ауданы Қарақоға ауылында туды. Ақтоғай ауданының Құрметті азаматы, Қазақстан Республикасының Құрметті жерге орналастырушысы, «Облысқа сіңіргін еңбегі үшін» төс белгісінің иегері. Семей зооветеринарлық институтын және С. Торайғыров атыдағы ПМУ магистратурасын (экология мамандығы) бітірген. 1972-1980 жылдары ауыл шаруашылығының маманы, партком хатшысы. 1983-1989 жылдары «Ақкөл» кеңшарының директоры. 1989-1992 жылдары Краснокутск аудандық атқару комитетінің төрағасы, Краснокутск аудандық кеңесінің төрағасы. 1992-1996 жылдары Ақтоғай ауданының әкімі, 1996-2002 жылдары қалалық және облыстық басқармаларының бастығы. «Павлодар НПЦзем» мекемесінде он жылдан аса директор болды.

ЖАЗУШЫЛАР ЖӨНЕ ЖУРНАЛИСТЕР

Бижан Жұмасейт Қоғабайұлы – Краснокутск ауданының «Шұға» ауылында 1940 жылғы 24 ақпанда туды. Павлодар облыстық Журналистер одағының Ермаков атындағы сыйлығының лауреаты (1981), Қазақстан Журналистер одағы сыйлығының лауреаты (1982), КСРО Теледидары және радиосының үздігі төс белгісінің (1991), Қазақстанның Құрметті журналисі төс белгісінің иегері (2009), С. Торайғыров атындағы сыйлықтың лауреаты (сертификат) (2011). Еңбек жолын 1957 жылы «Коминтерн» совхозында тракторшы болып бастады. 1958-1962 жж. Жаңа талап сегіз жылдық мектебінде мұғалім. 1962-1966 жж. Қарағанды педагогикалық институтын «Қазақ тілі мен әдебиеті» мамандығы бойынша оқып бітірді. 1966-1974 жж. мұғалім, Краснокутск аудандық «Білім қоғамының» жауапты хатшысы, Қазақстан Компартиясы Краснокутск аудандық партия комитетінің нұсқаушысы, аудандық атқару комитеті мәдениет бөлімінің меңгерушісі. 1974-1976 жж. Екібастұз ауданы «Вперед-Алға» газеті редакторының орынбасары. 1976-1978 жж. Алматы Жоғары партия мектебінің журналистика бөлімшесінің тыңдаушысы болып, журналист мамандығын иеленді. 1978-1979 жж. Екібастұз АҚӨБ бастығының кадр және тұрмыс жөніндегі орынбасары, Екібастұз қалалық атқару комитеті мәдениет бөлімінің меңгерушісі. 1979-1997 жж. Павлодар облыстық телерадиокомпаниясының редакторы, аға редакторы, бас редакторы, саяси шолушысы, бас продюсері, Павлодар облыстық телерадиокомпаниясы төрағасының орынбасары. 1997 жылы Павлодар облыстық сайлау комиссиясының жауапты мүшесі. 1997-2000 жж. облыс тілдер басқармасы бөлімінің бастығы, облыс әкімі аппараты жұртшылықпен байланыс бөлімінің коньсультанты. 2000 ж. Павлодар облыстық ауыл шаруашылығы департаментінің БАҚ-тармен байланыс жөніндегі бас маманы және аудармашы. 2002-2005 жж. Павлодар облыстық теледидарының редактор-үйлестірушісі. 2005-2012 жж. ПМУ-дің «Білік» газетінің редакторы, аға оқытушы, Ж. Аймауытов атындағы этнопедагогика және инновациялық технологиялары ҒПО-ның

ғылыми қызметкері, 2009 жылдан журналистика кафедрасында аға оқытушы, доценті, Е. Бекмаханов атындағы өлкенің тарихы және этнографиясы ҒПО-ның аға ғылыми қызметкері. 2011 жылғы 31 қыркүйекте С. Торайғыров атындағы ПМУ профессоры академиялық атағына ие болды. Ол «Тың және тыңайған жерлерді игергені үшін» медалімен, (1963), «Социалистік жарыс озаты» төс белгісімен (1974), КСРО Мемлекеттік телерадиокомпаниясының, Қазақ ССР-ы Мемлекеттік телерадиокомпаниясының Құрмет грамоталарымен (1988-1989), облыстық маслихатының Құрмет грамотасымен (2000), облыс әкімінің құттықтау хатымен (2003), облыс әкімінің грантымен (2008), С. Торайғыров атындағы медальмен (2010) марапатталды. Жұмасейт Қоғабайұлы – «Замандастар тағылымы», С. Мағзұмовпен бірлескен авторлық туынды «Ардақты елім-Ақтоғай» кітаптарының, «Дала уалаяты» газеті (1888-1902): жеке тұлға және қоғам» тақырыбына жазылған монографияның, 50-ден астам ғылыми мақалалардың, Республикалық және облыстық теледидардан «Көзқарас», «Дәуір» айдарымен берілген телехабарлардың авторы, 2011 жылғы қазан айында баспадан жарық көрген «Исабек ишан» атты кітаптың редакторы.

Жапаров Әнуар – 1937 жылы Қаражар ауылында туып, 1979 жылы өмірден өтті. С.М. Киров атындағы Қазақ мемлекеттік университетінің журналистика факультетінде оқып, 1963 жылы дипломға ие болады. Қарағанды облысындағы Қарқаралы аудандық «Коммунизм таңы», республикалық «Қазақстан пионері» газеттері редакцияларында, «Қазақфильм» киностудиясында, «Қазақстан ауыл шаруашылығы» журналында қызмет істеді. 1972-1979 жылдары «Социалистік Қазақстан» газетінің редакциясында жауапты хатшы болды. Әнуар Жапарұлы – журналистік зерттеу жасап, Рейхстагқа ту тіккендердің бірі – қазақ жауынгері, Рақымжан Қошқарбаев екендігін анықтап республикалық баспасөздерде алғашқы жариялаушы журналист.

Жассерік Жәлелұлы Сәдуақасов – 1963 жылы Ақкөл ауылында туды. 1984 жылы Алматы қаласындағы Абай атындағы Қазақ педагогикалық институтының филология факультетін үздік бітірді. Еңбек жолын Ақкөл орта мектебінде мұғалім болып бастап, 1990 жылы Екібастұз аудандық «Алға-Вперед» газетіне қызметке ауысты. 1992 жылдан бері Екібастұз қалалық «Отарқа» газетінде қызмет істейді. Қазіргі уақытта осы газеттің редакторы, Қазақстан Журналистер Одағының мүшесі, акын, аймақтық мұшайралар жұлдегері. Облыс әкімінің журналистика саласындағы грантын екі мәрте иеленген. «Жалғадым жырды үзілген» өлеңдер жинағын шығарды, «Өлеңті өрендері», «Тастүлек Төлеубай» деректі кітаптарын жазды, «Еңсесі биік қала», «Болашаққа ұмытылған қала» кітаптарын аударды. «Қазақстан Республикасының Тәуелсіздігіне – 20 жыл» мерейтойлық медалімен марапатталды.

Жәлел Сәдуақасұлы – 1929 жылы Ақкөл Жайылма өңірінде туып, 1968 жылы қайтыс болған. «Ақкөл» кеңшарында есепші, кадрлар бөлімінің инспекторы болып қызмет істеген. Краснокутск аудандық «Коммунистік еңбек», Павлодар облыстық «Қызыл Ту» газеттерінің штаттан тыс тілшісі. «Ақкөл» кеңшарының тынысы, еңбек майталмандары жайлы жазған мақалалары мен очерктері аталған басылымдарда жиі жарияланып тұрған. Ол өлең жазумен де әуестенген, домбырада ойнаған. «Туған жер», «Жайылма», «Ақкөл», «Қымыз» және т.б. көптеген өлеңдері мерзімдік басылымдарда басылған.

Жұмағали Қоғабай – 1949 жылғы 4 қарашада Краснокутск (қазіргі Ақтоғай) ауданының Шұға ауылында туды. Акын, журналист, Қазақстан Журналистер одағының және Қазақстан Жазушылар одағының мүшесі (2012), Исабек ишан тұлғасын сомдауға орай жарияланған «Алладан нұр дарыған». шығармашылық байқауының жеңімпазы (2011). 1972-1976 Қарағанды Мемлекеттік университетінде оқып, филология факультетін бітірді. 1976 жылы Екібастұз Педагогикалық училищесінде оқытушы болды. Шығармашылық жұмыспен

айналысу мақсатында Екібастұз ГРЭС-1 өндіріс саласында қызмет істеді. 1985-1989 жылдары облыстық «Қызыл ту» газетінің корреспонденті болды 1989-1992 жылдары Екібастұз қалалық радиосының бас редакторы лауазымын атқарды. 2000 жылдан бері Екібастұз «Богатырь» разрезінде Баспасөз қызметінің редакторы. Ұзақ жылдар бойы қоғамдық негізде Екібастұз қаласының «Қазақ тілі» қоғамының төрағасы қызметін атқарды. Ол – «Екібастұздан ескен леп» (1995, «Алматы» баспасы), «Дүмпуі көп дүние» (2001, «Астана» баспасы), «Жаңбырлы күн» (2004, Павлодар «ЭКО») өлеңдер жинағының, Қазақстан Жазушылар одағының ұсынуымен «Баянауыл басында» (2007, «ҚазАқпарат») атты 77 ақынның таңдамалы жинағында жарық көрген бір топ өлеңдердің, «Дала қыраны» (2010, Павлодар «Сытин» баспасы), «Алаканы аялы» (2010, Павлодар «Сытин» баспасы)), «ГРЭС-1: богатое прошлое – большое будущее» (2011, Павлодар «Сытин» баспасы) очерктер жинағының авторы.

Қарашашева (Смаилова) Дәмет Бабылбекқызы – 1949 жылы 21 қазанда Павлодар облысы Ақтоғай ауданы (Краснокутск) Шідерті ауылында дүниеге келген. Мектепті 1966 жылы тамамдап, Семей педагогикалық институтын 1972 жылы бітіріп шықты. Ақкөл орта мектебінде химия және биология пәндерінен сабақ беріп, мектеп директорының тәрбие ісі жөніндегі орынбасары болды. 1977 жылдан бастап Екібастұз қаласының «Алға-Вперед» аудандық газеті редакторының орынбасары болып істеді. 1982 жылы Алматы Жоғары партия мектебін журналистика мамандығы бойынша бітіріп шықты. Сол жылдардан бастап, партия, кеңес қызметінде, журналистика саласында жұмыс істеп келеді. Облыстық «Сарыарқа самалы» газетінде Екібастұздағы меншікті тілші болып жүріп, 2001 жылы «Павлодартелерадио» мекемесіне бас редактор болып ауысты. Алматы Жоғары партия мектебінің «Лениншіл» газетінің тілшісі болды. 2005 жылы «Сезім серпіні», «Екібастұз өлең өрінде», 2007 жылы «Еңбекпен өрнектелген ғұмыр», 2007 жылы «Дара тұлға», 2010 жылы «Партизандар Жылбек

пен Жамал» атты кітаптары жарық көрді. Әнге лайықтап жазылған өлеңдері халықаралық «Славянский базар» «Бозторғай», «Әнші балапан», «Айгөлек» ән сайыстарында және шетелдерде Болгарияда, Италияда, Литвада, Польшада, Мәскеуде, Омбы қаласында өткен ән байқауларында әр жастағы балалар орындаған әндері жүлделі орындарға ие болды. Павлодар облыстық маслихатының, Мәдениет және ақпарат министрлігінің Құрмет грамоталарымен марапатталды. ҚР Мәдениет және ақпарат министрлігінің журналистика саласына сай тіл және мәдени мұра бағдарламалары бойынша жүлдегері атанды. Ол – Облыс әкімі грантының иегері. 2003 жылы өткен республикалық «Қазақстан – қара шаңырағым» – атты ақындар мұшайрасының жеңімпазы.

Мейрамова Айнұр Зайырғелдіқызы – 1975 жылы Ақкөл ауылдық округінің Зеленая роша ауылында (қазіргі Жайылма ауылы) дүниеге келді. 9-сыныпқа дейін осы ауылдағы Шідерті орталау мектебінде білім алып, оқуын Алматы қаласындағы №2 республикалық қазақ тілі мен әдебиетін тереңдетіп оқытатын мектеп-интернатта жалғастырды. 1992 жылы аталмыш мектепті тәмамдаған соң, Сұлтанмахмұт Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік университетінің қазақ тілі мен әдебиеті факультетіне оқуға түсті. 1998 жылы аталмыш оқу орнын үздік бітіргеннен кейін Екібастұз қаласындағы №18 қазақ орта мектебінде қазақ тілі мен әдебиеті пәні мұғалімі, мектеп директорының оқу ісі жөніндегі орынбасары қызметтерін атқарды. Баспасөз саласындағы қызметі 2001 жылы басталды. Сол кездегі қалалық «Лабрис» телеарнасына журналист болып орналасып, 2003 жылға дейін қызмет етті. 2003 жылдың маусымында «Отарқа» газетіне тілші болып қабылданған ол 2005 жылдан бастап 2011 жылдың қыркүйегіне дейін осы басылымда жауапты хатшы лауазымын атқарды. 2011 жылдан бастап қала әкімінің баспасөз хатшысы қызметінде.

Мейрам Асылғазы – Екібастұз ауданының Ақкөл ауылында дүниеге келген. Қазақ мемлекеттік университетінің журналистика факультетін бітірген. дейін Павлодар облыстық

«Қызыл ту» (қазіргі «Сарыарқа самалы») газетінде істеді. 1978 жылы «Жалын» баспасында редактор, кейіннен проза бөлімінде бөлім меңгерушісі қызметін атқарды. 1991 жылдан 1995 жылға дейін «1978 жылға Өнер» баспасында Бас редактор болып істеді. 1997-1998 жылдары «Жібек жолы» баспа үйінде қызмет атқарды. Республикалық басылымда алғаш рет «Балалар балалық жасапты» деген әңгімесі 1978 жылы «Жалын» альманахында жарияланды. Алғашқы әңгімелер жинағы 1980 жылы «Ауылдастар», 1986 жылы «Өзгеше бір күн» (повесть, әңгімелер) деген атпен жарық көрді. 1989 жылы Үндістан көсемі М.Гандидің өмірнамасын аударып, «Менің өмірім» деген атпен басылып шықты. Өмірден өткен соң «Иірім» атты кітабы жарық көрді.

Мұсабаева Сая Молдайыпқызы – Шығыс Қазақстан облысы Ақсуат ауданы Көкжыра ауылында туған. Екібастұз ауданы Ақкөл орта мектебін бітірді. 1986 жылы Алматы шет тілдер институтының ағылшын-француз тілдері факультетін тәмамдап, еңбек жолын Өлеңті орта мектебінде бастады. 1992 жылдан «Отарқа» газетінде журналист, кейін жауапты хатшы болды. 2001 жылы облыстық «Сарыарқа самалы» газетінде журналист, әлеуметтік бөлім редакторы, шолушы болып еңбек етті. 2008 жылы Павлодар қалалық «Шаһар» газетінде редактордың орынбасары болды. Қазір облыстық «Сарыарқа самалы» газетінде шолушы болып қызмет атқарады. Қазақстан Журналистер Одағының мүшесі. Қазақстан халқы облыстық ассамблеясының «Достықтың дархан ұясы» кітабы және «Туған жер әуендері» жинағы авторларының бірі, сондай-ақ, «Ақ бесік – атамекенім», «Нұрсағат» естелік кітаптарының авторы, басқа да жинақтарға очерк, мақалалары шыққан. «Егемен Қазақстан», «Қазақ әдебиеті» газеттері мен «Балдырған» журналында шығармашылық жұмыстары жарияланып тұрады. 2004 жылы облыс әкімінің грантымен марапатталған.

Мұсабаева Рауза Молдайыпқызы – 1962 жылы Шығыс Қазақстан облысы Көкпекті ауданы Биғаш ауылында туған. Ақкөл орта мектебінің түлегі. 1985 жылы Алматы шет тілдер

институтының неміс тілі факультетін бітірді. Көп жылдар мектепте ұстаздық етті. Қазір Екібастұз қалалық «Отарка» газетінде тілші. Р. Мұсабаева ширек ғасырдан бері неміс тіліндегі көркем әңгімелерді, ғылыми деректерді, ертегілерді қазақшаға тікелей аударумен айналысып келеді. Аудармалары республикалық «Әлем әдебиеті» журналы, «Жас қазақ» және т. б. басылымдарда, мақалалары республикалық «Deutsche Allgemeine Zeitung» газетінде жарық көріп жүр. Неміс көркем әдебиетінің кәсіби аудармашысы ретінде 2009 жылы Қазақстанның атынан Германияның астанасы Берлинде Неміс әдебиетінің әдеби коллоквиумына қатысты. 2011 жылы Қазақстанның атынан 1400 швейцар франкі стипендиясының иегері ретінде бір ай Швейцарияның Цюрих қаласы маңындағы Лорен Аудармашылар үйінде жазушы Элеонора Гуммельдің «Берлин балықтары» романын қазақшаға аударды. Сондай-ақ, Эдит Шмитцтің «Криминалдық оқиғалар» әңгімелер топтамасын тікелей қазақшаға аударған.

Омаров Мұхит Мүрсәліұлы – 1948 жылы 19 қазанда Ақтоғай (бұрынғы Краснокутскі) кентінде туған. Қазақ мемлекеттік университетін (Алматы), Басқару мен мемлекеттік қызмет академиясын (Москва), Павлодар индустриалдық институтын (Павлодар) бітірген. Экономика ғылымдарының кандидаты, Қазақстан Журналистер одағының мүшесі, Қазақстан Журналистер одағы сыйлығының лауреаты, Қазақстанның мәдениет қайраткері белгісінің иегері. Еңбек жолын Ақтоғай (Краснокутскі) аудандық газетінде бастаған (1967-1972ж.ж.). Одан кейін көп жылдар комсомол, партия, кеңес органдарында қызмет атқарған (1972-1989 ж.ж.), облыстық мәдениет басқармасының бастығы (1989-1992 ж.ж.), Павлодар қаласы әкімінің бірінші орынбасары, облыстық экономика басқармасы бастығының бірінші орынбасары (1992-1995ж.ж.), С.Торайғыров атындағы мемлекеттік университеттің кафедра меңгерушісі, 1998 жылдан 2011 жылдың қазан айына дейін облыстық «Сарыарқа самалы» газетінің бас редакторы қызметін атқарды.

Тандай (Тан-Дой) Кенеев – 1947 жылы Екібастұз қаласында дүниеге келіп, 2008 жылы өмірден өткен. 1970 жылы Қазақтың политехникалық институтын бітіріп, инженер-электрик мамандығын алып шығады. Еңбек жолын сол аталған жоғары оқу орнынан бастап, кейін Қазақ КСР ҒА-ның Тау-кен институтында, Рудный, Хромтау калаларында өндірістерде көп жыл қызмет істеп, 1994 жылы Қ.Сәтбаев атындағы Қазақ Ұлттық техникалық университетінде ұстаздық қызметке қайта оралды. Аға оқытушы, тау-кен факультеті деканының орынбасары, оқу-тәрбие ісі жөніндегі проректордың орынбасары, оқу-тәрбие ісі жөніндегі проректоры, кафедра меңгерушісі, Баспа орталықтың директоры қызметтерін атқарды. Техника ғылымдарының кандидаты, доцент.

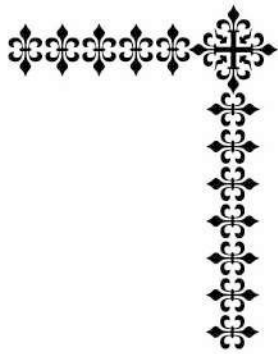
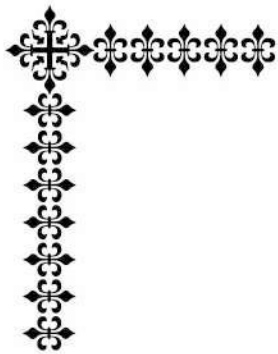
1980 жылдан бері әзіл-әңгіме, сатираға қалам тартып келеді. 1984 жылы «Нашар» атты әңгімесі конкурста жеңіп, «Ара» журналының лауреаты атанды. «Арман қанатында», «Көңілді көшенің жігіттері», т.б. жалпы жинақтарға енген. «Қисық шеге», «Қыңыр», «Ырың-жырың» атты жеке жинақтары жарық көрген. Халықаралық «Алаш» әдеби сыйлығының иегері (2008).

Тоқтаров Рамазан Аюпұлы – 1935 жылы Павлодар қаласында туған, 2000 жылы Алматы қаласында өмірден өткен. Жазушы, тілші. Алматы шет тілдер институтының француз тілі факультетінде оқиды (1957 ж.), әдеби институтының 2 жылдық курсы бітірген (1985 ж.). 1957-1960 жылдары Павлодар облысы «Қызыл Ту» газетінің мәдениет және тұрмыс бөлімінің меңгерушісі, «Жазушы» баспасының бас редакторы, «Лениншіл жас» және «Қазақ әдебиеті» газеттерінің бөлім меңгерушісі. 1989 жылы «Жұлдыз» журналының бас редакторының орынбасары. 1965 жылы жазушының «Бақыт» атты тұңғыш романы жарық көреді. 1968 жылы «Иртыш впадает в океан» шығармасының бірінші, ал 1969 жылы екінші кітабы шығады. 1971 жылы «Северное сияние» әңгімелер мен повестер жинағы жарыққа шығады. 1975 жылы «Тұлпардың сыны» және «Жердің белгісі» романдары өмірге келеді. Тоқтаров 20-дан

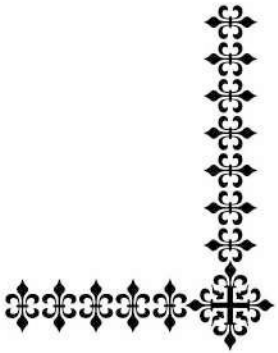
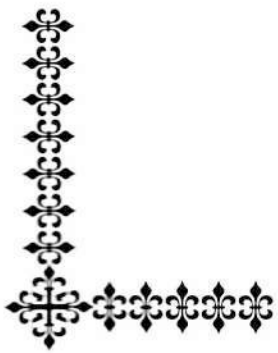
астам шығармаларының авторы, оның ішінде 16-сы – романдар. Ақырғы шығармасы «Абайдың жұмбағы» романы 2000-шы жылы жарыққа шықты. Осы роман үшін ҚР Мемлекеттік сыйлығының лауреаты атағына ие болды.

Торғын (Тиыштыгүл) Қайыпқызы Оразалинова – 1984 жылы Ақкөл ауылдық округінің Зеленая роща (қазіргі Жайылма) ауылында дүниеге келген. 1990-99 жылдары Шідерті негізгі мектебінде білім алып, 2001 жылы Екібастұз қаласындағы №26 қазақ орта мектебін бітірген. 2001 жылы С.Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік университетінің журналистика факультетіне оқуға түсті. 2005 жылы дипломын алған соң, журналистік еңбек жолын Павлодар облыстық «Сарыарқа самалы» газетінде бастады. 2008 жылы С.Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік университетінің магистратурасын тәмамдады. 2009 жылдан бастап Екібастұз қалалық «Отарқа» газетінің тілшісі болып қызмет етуде. 2005 жылы өлеңдері «Жастық әуен» атты Павлодар облысының жас ақындары жинағына енген.

ҒАЛЫМДАР

Ақажанов Қайролла Қасенұлы – 1961 жылы Төртүй ауылында туған. Ауыл шаруашылығының білікті маманы. Семейдің зоотехникалық-малдәрігерлік институтын 1983 жылы, Москваның К.И. Скрябин атындағы ветеринариялық академия аспирантурасын 1989 жылы бітірген. Ауыл шаруашылығы ғылымының кандидаты. 1991-1997 жылдары Семей облыстық мемлекеттік тәжірибе станциясының директоры. 1998 жылдан Павлодар облысы ауыл шаруашылық департаменті бастығының орынбасары. 1999-2002 жылдары облыс әкімшілігінде кеңесші қызметінде, одан кейін Успен ауданы әкімінің орынбасары, соңғы жылдары Павлодар облысы әкімдігінің жауапты қызметкері.

Әубәкіров Байболат Абайұлы – 1955 жылы Павлодар облысы Екібастұз ауданының Төртүй ауылында туған. Экономика ғылымдарының докторы (1994 ж.), Халықаралық ақпараттандыру академиясының академигі, акын, композитор, Қазақстанның еңбегі сіңген экономисі (1992 ж.). 1983 жылы ҚарМУ-ді бітірген. Алматының зағиптар қоғамының өндіріс-оқу мекемесінің жұмыскері, 1981-1983 жылдары Жамбыл облысының Шу өндіріс оқу-мекемесінің директоры. 1983 жылдан «Қазақ зағиптар қоғамы» қоғамдық бірлестігінің төрағасы, Екібастұз қаласының Құрметті азаматы. Ол – «Парасат» және «Құрмет» ордендерінің иегері.

Жармакин Олжабай Қайыркенұлы – 1935 жылы қазіргі Ақтоғай ауданында туды. Лингвист, филология ғылымдарының кандидаты (1971 ж.), доцент (1973 ж.), Совет Одағының ағарту ісінің үздігі. Алматы шет тілдер педагогикалық институтының неміс тілі факультетін бітірді (1956 ж.). Аталмыш институттың аспирантурасында оқыды. 1956-1964 жылдары неміс тілінің мұғалімі, мектеп директоры, аудандық комсомол ұйымының хатшысы (Ақтоғай ауданы). 1964-1992 жылдары Павлодар педагогикалық институтының шет тілдер кафедрасының меңгерушісі. С.Торайғыров атындағы ПМУ-дың шет тілі кафедрасының профессоры (1997ж.). Монография және екі жүзден астам ғылыми мақала жазған. Кеңес Одағының

Жоғары Оқу министрлігінің «Жұмыстағы үздік табыстары үшін», «Облысқа сіңірген еңбегі үшін» төс белгілерімен марапатталған.

Қосаяқов Болат Құдайбергенұлы – 1975 жылы Ақкөл ауылында дүниеге келген. Абай атындағы Алматы мемлекеттік университетінің тарих факультетіне оқуға түсіп, 1997 жылы «тарих пәнінің оқытушысы» мамандығы бойынша жоғары білімді дипломын алады. 1997-2000 жылдары аталмыш жоғары оқу орнының күндізгі бөліміндегі аспирантурасында оқиды. 2001 жылдың 2 наурызында Абай атындағы АлМУ жанындағы Диссертациялық Кеңесте «Павлодар қаласының тарихы. 1941-1991ж.ж.» атты тақырыпта диссертация қорғап, ҚР Ғылым және Жоғары аттестациялық комиссияның шешімімен тарих ғылымдарының кандидаты ғылыми дәрежесі беріледі. 2001-2004 оқу жылдары С.Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік университетінде аға оқытушы, доцент, кафедра меңгерушісінің орынбасары болып қызмет атқарады. 2004-2008 оқу жылдары Павлодар мемлекеттік педагогикалық институтының «Жаңа және қазіргі заман тарихы» кафедрасының меңгерушісі, «Тарихи демография» ғылыми-тәжірибе орталығының директоры лауазымдарында еңбек етеді. 2009-2011 оқу жылдары Ы.Алтынсарин атындағы Арқалық мемлекеттік педагогикалық институтында «Тарих және өнер» факультетінің деканы, ғылыми жұмыстар және халықаралық байланыстар жөніндегі проректоры лауазымдарында қызмет атқарды. 2011-2012 оқу жылынан бастап Павлодар мемлекеттік педагогикалық институтының «Қазақстан және шетелдер тарихы» кафедрасының доценті. Оның жетекшілігімен төрт тарих магистрі дайындалып, алпыстан аса ғылыми еңбектері жарық көрді. Солардың ішінде «История Павлодарского Прииртышье», «Топонимика Павлодарской области» және тағы басқалары бар.

Мусина Әлия Әшімқызы – 1949 жылы Краснокутск ауданы Қожамжар ауылында дүниеге келген. 1966 жылы Екібастұз ауданы Ақкөл орта мектебін бітірді. Семей мемлекеттік

медицина институтының емдеу ісі факультетіне оқуға түсіп, оны 1972 жылы тәмамдады. Сол жылы Украина КСР-нің Харьков мемлекеттік медицина институтының интернатурасына түседі. Интернатураны бітірген соң, Харьков қаласының №3 емханасында учаскелік дәрігер болып еңбек жолын бастады. 1976 жылдан бастап Семей қаласының «Большевичка» тігін бірлестігінде цехтық дәрігер болып қызмет етті. 1978 жылдың ақпанында конкурс бойынша ішкі аурулар кафедрасының ассистенті қызметіне тағайындалған ол бүгінгі таңға дейін осында еңбек етуде. 1996 жылы кандидаттық диссертациясын қорғайды. 1999 жылы ішкі аурулар кафедрасының доценті қызметіне тағайындалып, Қазақстан Республикасы жоғары аттестациялық комиссиясымен бекітілді. «Терапевт-дәрігер» мамандығы бойынша жоғары санатты дәрігер. 90-нан астам ғылыми жұмыстардың авторы, рационализаторлық ұсыныстар мен оқу құралдарының авторы. Қазақстан Республикасы денсаулық сақтау ісінің үздігі төс белгісімен марапатталған. Бірнеше мәрте облыс және қала әкімдерінің грамоталарымен марапатталған.

Төлеубаев Бахриден Әділұлы – 1954 жылы Павлодар облысы Төртүй ауылында туды. 1975 жылы Қазақ ауыл шаруашылығы институтын бітірді. Ғылыми мекеменің қатардағы инженері, аға инженері, кіші-аға ғылыми қызметкері, филиал директоры міндеттерін атқарған. «Екібастұз» кеңшарының директоры, ғылыми бірлестік бас директорының орынбасары болды. Ғылым кандидаты, Павлодар университетінің профессоры, Экологиялық академияның мүше-корреспонденті, ҚР Журналистер одағы мен Ауылшаруашылық министірлігі сыйлығының лауреаты.

Қазір Ұлттық ядролық орталықта (Курчатов қаласы) ғылыми жетекші және ПАУ-де институт директоры болып қызмет атқарады.

Түгелбаева Анар Токтарқызы – 1968 жылы 6 қазанда Басқамыс ауылында туды. Педагогика ғылымдарының кандидаты (2011). 1985-1990 жылдары Павлодар педагогикалық

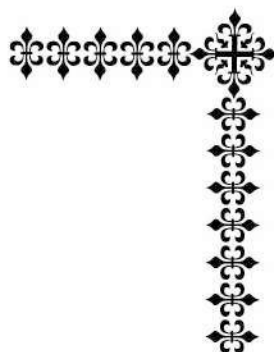
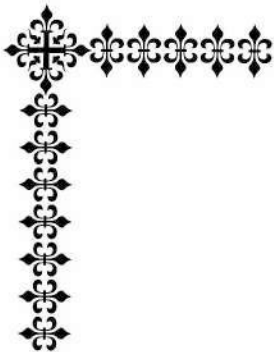
институтын биология факультетін бітірді. 2004-2007 жылдары С.Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік университетін бітіріп, экономист мамандығын алды. 1990-1993 ж. Коминтерн орта мектебінде биология пәнінің, 1993-1994 ж. Екібастұз қаласы №9 орта мектептің биология пәнінің, 1994-1999 ж. Екібастұз қаласы №26 орта мектептің география пәнінің мұғалімі болды. 1999-2002 жылдары Астана қаласындағы «Дарын» РҒТО жетекші маман. 2002-2003 жылдары Павлодар қаласындағы «Ертіс дарыны» АҒТО МККМ инновациялық-педагогикалық технологиялар зертханасының меңгерушісі. 2003-2005 жылдары Астана қаласындағы «Дарын» РҒТО директорының орынбасары.

2005 жылдан бастап Павлодар қаласындағы «Ертіс дарыны» АҒТО МККМ директоры. Анар Токтарқызы – ҚР Білім беру саласының Құрметті қызметкері, Ы.Алтынсарин атындағы «Жаңашыл мұғалім», «Дарын» РҒПО 10 жылдық мерейтой төс белгілерінің иегері.

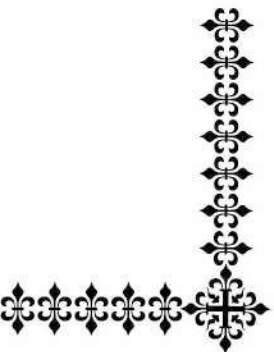
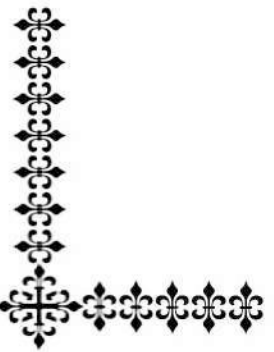
Шаяхметов Тасболат Хасенұлы – 1937 жылы Омбы облысы Азов ауданы Төлек ауылында дүниеге келген. Абай атындағы Қазақ педагогикалық институтын бітірген (1961 ж). Сол жылы Павлодар индустриалдық институтының жоғарғы математика кафедрасының оқытушысы. 1963 жылы Павлодар педагогикалық институтының жоғарғы математика кафедрасының аға оқытушысы болып қызметке алынды. 1966-1976 жылдары Павлодар педагогикалық институттың сырттай оқуының проректоры, 1976 жылдан осы институттың оқу жұмысы жөніндегі проректоры. 1977-1996 жылдары педагогикалық институтының ректоры. Физика-математика ғалымдарының кандидаты (1970 ж.), профессор (1992 ж.). 1996-1998 жылдары Павлодар Мемлекеттік университеті құрылғаннан кейін бірінші проректорі лауазымын иеленді. Ол «Құрмет белгісі» орденімен, үш медальмен, КСРО Оқу-ағарту ісінің үздігі, Қазақ ССР Халық ағарту ісінің үздігі, «Жоғары мектептегі үздік қызметі үшін» төс белгілерімен марапатталды.

Шәйкенов Тәттім Егінбайұлы – 1957 жылы Ақкөл – Жайылма өңірінде туған. Биохимик, биология ғылымдарының кандидаты (1990 жыл). 1974 жылы Қазақ мемлекеттік университетінің биология факультетіне оқуға түседі. 1979 жылы Ғылыми Академияның Биология институтына жұмысқа орналасты. 1980-1984 жылдары аспирантурада болды. 1987-1989 жылдары Мәскеу университетінде жұмыс жасады, 1990-1993 жылдары молекулярлық биология институтында қызмет етті. 1994 жылдан Фитохимия институтының қызметкері. Отыздан астам ғылыми еңбектерді жазды. Қазіргі бағыты – «Рак ауруының себептері мен оны тоқтату мүмкіндіктері». Бүгінде АҚШ-та тұрады, ғылыми зертханасы бар.

ҰЛАҒАТТЫ ҰСТАЗДАР

Алғамбаров Қажыбек Алғамбарұлы – 1919 жылы Павлодар облысы Баянауыл ауданы Ақмектеп ауылында дүниеге келген. 1936 жылы Павлодар қаласындағы педучилищеге оқуға түсіп, 1939 жылы аяқтаған. Еңбек жолын Ертіс ауданында мектепте мұғалім болып бастаған. 1941 жылы әскер қатарына шақырылып, Алматы қаласындағы кіші командирлер даярлайтын курсқа жіберіледі. Смоленск, Торопец, Можайск қалалары үшін шайқасты. 1943 жылдан 1944 жылға дейін Пенза қаласындағы артиллерия училищесінде оқыды. 3-Белоруссия майданында, 478 артиллерия полкында батарея командирі болып Белоруссияны, Польшаны жаудан азат етуге қатысты. 1945 жылы наурыз айында ауыр жараланып, госпитальға түсті. 1-2 дәрежелі «Ұлы Отан соғысы», «Қызыл Жұлдыз» ордендері, «Ерлігі үшін», Киев, Прага, Кенигсберг қалаларын азат еткені үшін, «Германияны бағындырғаны үшін», т.б. медальдармен марапатталған. Соғыстан кейін өзінің сүйікті жұмысын жалғастырып, бала оқытты. 1946-1953 жылдары Шідерті орта мектебінің директоры. 1953-1957 жылдары Екібастұз орта мектебінің директоры. 1957-1961 жылдары Шідерті орта мектебінің директоры қызметін атқарды. Зейнеткерлікке шыққан соң да 1988 жылға дейін ұстаздық қызмет атқарды. Елге істеген еңбегі үшін КСРО Білім министрлігі, ҚазКСР Білім министрлігі, облыстық, аудандық атқару комитеттерінің мақтау грамотасымен марапатталған. Білім беру ісінің үздігі, Қазақстан Республикасына еңбек сіңірген ұстаз төс белгілерінің иегері. 2005 жылы Қазақстан Республикасы Президентінің мақтау грамотасымен марапатталды.

Алшынов Нығыман – Семей губерниясы Павлодар уезі Ақкөл болысының екінші ауылында 1894 жылы туған. Әкесі Алшын оның бала шағында қайтыс болады. Отбасындағы он баланы анасы тәрбиелеп, өсірген. Анасы 1910 жылы қайтыс болғанда Нығыман он алты жаста екен. Жетім болып өскенімен, білімге құштар жеткіншек 1914 жылы жетінші ауыл мектебінде білім алады. Жас жігіттің зеректігін байқаған аудан басшылары оны 1920 жылы мұғалімдік қызметке шақырады. 1922 жылы ол Павлодар қаласындағы мұғалімдер курсы бітіреді. Ағарту

майданындағы 39 жыл ішінде ол Жалаулы болысының бесінші ауылында («Ащы көл» елді мекені), Қызылағаш болысының үшінші ауылында (Карл Маркс колхозы) мұғалім және Ертіс, Куйбышев аудандарындағы орталау мектептерде директор болып өнегілі қызмет көрсетті. Ново-тройцк орта мектебінде мұғалім болып жүріп зейнеткерлікке шықты. Ұзақ жылдардағы қажырлы қызметі бағаланып, Нығыман Алшынов 1949 жылы Еңбек Қызыл Ту орденімен наградталды. 1999 жылы белгілі ұстаздың есімін мәңгілік сақтау мақсатында жерлестерінің бастамасымен Үкімет қаулысы шығып, Жалаулы орта мектебінде (бұрынғы Ново-тройцк орта мектебі) Нығыман Алшыновтың аты берілді. Балалары Төкен және Даниал әке жолымен Ново-тройцк орта мектебінде оқытушы болып жүр.

Арымбеков Әшім Арынбекұлы – 1919 жылы Павлодар облысы Баянауыл ауданы №19 ауылда кедей шаруа отбасында дүниеге келген. Әке-шешесінен ерте айрылған ол балалар үйінде өсіп, Павлодар педучилищесін 1941 жылы үздік аяқтайды. Ұстаздық жолын сол жылы Краснокутск (қазіргі Ақтоғай) ауданының Шідерті (қазіргі Жайылма) 7 жылдық мектебінде математика пәні мұғалімі болып бастайды. 1942-1944 жж Екібастұз ауылындағы 7 жылдық мектеп, 1944-1948 жж Краснокутск ауданының Қожамжар ауыл мектебінде физика-математика пәндерінің мұғалімі, әрі оқу ісінің меңгерушісі болып істеді. Кейін Ақкөл орта мектебінде физика-математика пәндерінің мұғалімі болып, 1983 жылы 42 жыл ұстаздықтан кейін зейнеткерлікке шығады. 1957 жылы Қазақ КСР Халық ағарту ісінің озық қызметкері төс белгісімен марапатталды. 1960 жылы Қазақстан мұғалімдерінің III съезінің делегаты болды. Ленин орденімен марапатталды. 1962 жылы облыстық оқу ағарту кәсіподағының құрмет грамотасымен, 1983 жылы «Еңбек ардагері медалімен» марапатталды. Ардақты ұстаз 2011 жылдың 26 шілдесінде 92 жасында Ақкөл ауылында дүниеден озды.

Әбдірахманов Зияда – Ақмола қаласында туған. Өмірінің соңғы жылдарына дейін Ақкөл, Өленті совхоздарының орта мектептерінде мұғалім, оқу ісінің меңгерушісі болды.

Әбдрахманов Темірғалы – 1918 жылы Шұға ауылында туған. 1938 жылы Семейдің педагогикалық техникумын бітіріп, ұстаздық қызметті бастаған. 1941-45 жылдары Ұлы Отан соғысына қатысты, одан кейін Ақкөл, Шұға мектептерінде ұстаздық еткен. Ол – Қазақ ССР Оқу-ағарту ісінің үздігі төс белгісінің иегері.

Сыздықов Қажым – Отан соғысы орденінің кавалері, Курск доғасындағы ұрыстарға белсенді қатысушы, қазіргі күні Қожамжар ауылында тұрып жатыр. Ол Ұлы Жеңісті жақындатушылардың бірі. Қажым Сыздықов Ленин орденімен марапатталған Ақтоғай ауданының белгілі ағартушысы Мұстафа Сыздықовтың отбасында дүниеге келді. Соғыстың алғашқы күнінен бастап Қажым Сыздықов майданға аттанады. Авиамеханиктердің қысқа мерзімдік курсы аяқтаған ол бірнеше ай Селищинскі (Ленинград) ұшу мектебінде қызмет етті. Біздің жерлесіміз Солтүстік Кавказ майданында алғашқы ұрысына қатысты. Кутузов орденді 273 Варшава Қызыл ту девизиясы құрамында атақты Кеңес Одағының Батыры Алексей Маресьевпен бірге бір бөлімде, генерал Савицкийдің (космонавт Светлана Савицкаяның әкесі) басшылығында шайқасты. Бірнеше рет Кеңес одағының үш дүркін Батыры, атақты ұшқыш Иван Кожедубпен кездесті. Ол Кубаньда, Курс доғасында шайқасты. Украина, Белоруссия, Прибалтика аумақтарын жаудан азат етуге қатысты. Варшава, Лодзь, Познань, Берлинді ұрыспен алды. Фашист астанасын алғаны үшін олардың девизиясы Кутузов орденімен марапатталды. Қажым Сыздықов Берлиннен 1946 жылы оралып, туған ауылында мұғалім болып жұмыс істеді. Әке жолын қуып, Алматы педагогика институтына түсті. 1951 жылы мұғалім дипломын алған ол бүкіл ғұмырын жас ұрпақты тәрбиелеуге арнады. Ақкөл орта мектебін, Краснокутскі ауданы халыққа білім беру бөлімін басқарды. Қажым Сыздықов – Қаз ССР және КСРО ағарту ісінің үздігі, профессор

Құспеков Қайыржан – 1926 жылы туған. Педучилищені тәмамдаған соң, 1964 жылы Қазақ мемлекеттік университетін бітірген. 1951 жылдан «Екібастұз» кеңшарындағы жеті жылдық

мектепте ұстаздық қызметін бастады. 1966-1983 жылдары сол мектепте (ол уақытта орта мектебі) оқу ісінің меңгерушісі болып істеді. Жалпы 32 жыл мұғалім болды. «Екібастұз» кеңшарының орталығында бір көше осы кісінің атымен аталды. 1983 жылы қайтыс болған. Жұмыс істеген мектебінде 2002 жылы мемориалдық тақта орнатылды.

Жәкенов Қайыркеш Жәкеноұлы – 1934 жылы 1 қаңтарда туған. Орта мектепті аяқтаған соң, Семей мемлекеттік педагогикалық институтының физика-математика факультетін тәмамдады. Еңбек жолын 1957 жылы қазіргі Ақтоғай ауданы Новотроицк ауылындағы мектепте физика және математика пәндерінің мұғалімі болып бастады. 1959 жылы туған жері Ақкөлдегі Сталин орта мектебіне ауысты. Екі жылдан кейін осы мектептің оқу ісінің меңгерушісі болды. 1963–1977 жылдары осы мектептің директоры қызметін атқарды. 1968 жылы оның бастамасымен Ақкөл ауылында жаңа екі қабатты орта мектеп пайдалануға беріліп, мектеп жаңа оқу құрал-жабдықтармен қамтамасыз етілді. 1977–1989 жылдары арасында халық депутаттары Ақкөл ауылдық кеңесінің төрағасы болды. Осы жылдары Ақкөл ауылдық кеңесі бірнеше дүркін облыстық және республикалық социалистік жарыстардың жеңімпазы атанып, облыстық атқару комитетінің Құрмет грамотасымен және Қазақ ССР Жоғарғы Кеңесінің ауыспалы Қызыл туымен марапатталды. 1989 жылдың наурыз айында Екібастұз аудандық еңбекке орналастыру бюросының меңгерушісі болып ауысты. 1991-1996 жылдары Екібастұз аудандық еңбекпен қамтамасыз ету орталығының директоры болып тағайындалды. 1996 жылы зейнеткерлікке шықты. Павлодар облысына еңбегі сіңген дербес зейнеткер. 1971 жылы «Құрмет белгісі» орденімен, 1986 жылы «Еңбек ардагері» медалімен, 1974 жылы ҚазКСР Халық ағарту ісінің озық қызметкері төс белгісімен марапатталды. 1987 жылы Бүкілодақтық социалистік жарыста ең жоғары нәтижелерге жеткені үшін КПСС Орталық комитетінің, КСРО Министрлер Кеңесінің, ВЦСПС және БЛКЖО Орталық Комитетінің Құрмет

грамотасымен марапатталды. 2007 жылы Ақкөл орта мектебінде Жакенов Қайыркеш Жакенұлына ескерткіш тақта ашылды.

Жандарбеков Қанат Жандарбекұлы – Исабек Ишанның тікелей ұрпағы. 1948 жылы Ақкөл ауылында туды. Әкесі Жандарбек Қожахметов Ұлы Отан соғысының ардагері, кезінде механизатор болған. Діни уағыздар айтып, ислам дінін таратуға мол үлес қосқан жан. Қ. Жандарбеков 1978 жылы Павлодар педагогикалық институтының дене шынықтыру факультетін бітірген. Ақкөл орта мектебінде дене шынықтыру пәнінің мұғалімі, мектеп директоры, ауылдық кеңестің төрағасы, ауыл әкімі болып қызмет істеді. Бүгінгі таңда Ақкөл орта мектебінің директоры. Ақкөл ауылынан көптеген дене шынықтыру мұғалімдерінің шығуы Қанат Жандарбековтің үлесі. Ерен еңбегі лайықты бағаланып ҚР Білім және ғылым министрлігінің Алғыс хатымен, Қазақ КСР Оқу ісінің үздігі төс белгісімен марапатталды.

Жаңбырбаева София Жылқыбайқызы – 1950 жылы 8 наурызда Екібастұз ауданы Төртүй ауылының №1 бөлімшесінде дүниеге келген. 1967 жылы мектеп бітірген соң, қысқа мерзімді дайындық курсынан өтіп, туған ауылында токарь болып еңбек жолын бастайды. 1971 жылы Семей қаласындағы педагогикалық институтқа түсіп, 1976 жылы осы оқу орнын химия-биология пәнінің мұғалімі мамандығы бойынша үздік бітірген. 1976-1983 жылдары Екібастұз орта мектебінде химия-биология пәнінің мұғалімі, 1984-1988 жылдары оқу ісі бойынша директордың орынбасары болды. 1988 жылы №2 қазақ орта мектебінде оқу ісінің меңгерушісі, химия-биология пәнінің мұғалімі болып қызмет етті. 2004-2008 жылдары №26 қазақ орта мектебінде мамандығы бойынша жұмыс істеп, құрметті демалысқа шыққан. Аудандық, қалалық, облыстық, республикалық деңгейде бірнеше дүркін марапатқа ие болған. 1987 жылы ҚазКСР Оқу-ағарту министрлігінің құрмет грамотасымен, КПСС ОК-нің алғыс хатымен, 1990 жылы КСРО Мемлекеттік комитеті грамотасымен, 1995 жылы Қазақстан Республикасының ағарту ісінің үздігі төс белгісімен марапатталды.

Мұхамеджанов Адам Мұхамеджанұлы – 1929 жылы Ақтоғай ауданы Қожамжар ауылында туды. 1953 жылы Алматыдағы Абай атындағы Қазақ мемлекеттік педагогикалық институтын қазақ тілі мен әдебиеті мамандығы бойынша бітірген. Еңбек жолын Ақкөл орта мектебінде бастап, 1958 жылға дейін оқу ісінің меңгерушісі болады. Сол жылы сәуірде Куйбышев (қазіргі Ақтоғай) аудандық комитетінің аппаратына қызметке ауысады. 1958-1963 жылдары осы ауданда «Коммунистік еңбек» газетінің редакторы, 1963 жылы Ақтоғай орта мектебінде, 1969-1976 жж Екібастұз орта мектебінде, 1976-1989 жылдары Ақкөл орта мекебінде директор болды. 1973 жылы Қазақ КСР халық ағарту ісінің үздігі белгісімен, 1984 жылы «Еңбек ардагері» медалімен марапатталды. 1989-1997 жылдары Ақкөл ауылдық округінде ардагерлер кеңесінің төрағасы міндетін атқарды.

Молдабаев Қабдыуайс – 1933 жылы қазіргі Ақтоғай ауданы Шұға ауылында туған. 1950 жылы Павлодар педагогикалық училищесін аяқтап, Шұға ауылындағы жетіжылдық мектепте мұғалім болып қызмет істеді. 1954-1960 жылдары Қарағанды педагогика институтында сырттай оқып, химия-биология пәні мұғалімі мамандығына ие болды. 1962-1965 жылдары «Екібастұз» кеңшарындағы орта мектепте, 1965-1972 жылдары Шұға ауылындағы Жаңа-талап сегізжылдық мектебінде оқу ісінің меңгерушісі қызметін істеді. 1973-1978 жылдары Екібастұз ауданының Майқайың сегізжылдық мектебінде, 1978-1982 жылдары «Өлеңті» кеңшарындағы орта мектепте директор болды. Талантты домбырашы, скрипкашы. Баянда шебер ойнады. Жаңа талап сегіз жылдық мектебінде, «Өлеңті» орта мектебінде домбырашылар үйірмесін ұйымдастырып, жетекшілік етуде ерекше қабілетімен танылды. Домбырада Құрманғазының, Тәттімбеттің күйлерін нотасыз үйренсе де нота ырғақтары бұзылмай дәлме-дәл орындалып, кәсіби композиторлардан жоғары баға алды. Ал Скрипкада ойнағанда да ерекше сауаттылық көрсетті. Оның ұйымдастырған домбырашылар ансамблі облыстық жарыстарда бірнеше дүркін жеңімпаз атанды. Қабдыуайсқа 1973 жылы Қазақ КСР-і Халық ағарту ісінің үздігі

төс белгісі тапсырылды. 1982 жылы «Өлеңті» кеңшарында дүние салды.

Молдахметов Зейнолла – 1951 жылы Төртүй ауылында дүниеге келді. Орта мектепті тәмамдаған соң, 1970-1974 жылдары Павлодар педагогикалық институтында оқып, физика пәні мұғалімі мамандығын алып шықты. Еңбек жолын №26 кәсіптік-техникалық училищеде оқу ісінің меңгерушісі болып бастады. 1980-1982 жылдары Бәйет орта мектебінде, 1982-1989 жылдары Өлеңті орта мектебінде директор қызметін атқарды 1989-1997 жылдары Екібастұз аудандық білім беру бөлімінің меңгерушісі болып еңбек еткен. Зейнолла Секенұлы 1997 жылдан бастап бүгінгі күнге дейін Екібастұздағы Қ. Пішенбаев атындағы №18 кәсіптік лицейге басшылық етуде. Білікті педагог, әрі қабілетті басшы ретінде ол 1986 жылы КСРО Білім министрлігінің Құрмет грамотасымен марапатталса, 1993 жылы «Қазақстан Республикасының Білім беру ісінің үздігі» атанды. 1996 жылы Павлодар облысы әкімінің алғыс хатына, 2005 жылы Қазақстан Республикасының Құрметті қызметкері. 2010 жылы «Көмір өнеркәсібінің Құрметті қызметкері» атағына ие болды.

Серғазы тегі Мұқатайқызы Қорлан – 1940 жылы 12 ақпан айында Ресей жерінде дүниеге келді. Ақкөл – Жайылманың тумалары ата-анасы Қазақстандағы тұрмыстық қиындықтың зардабынан 1950 жылдарға дейін Омбы облысының аймағын мекен еткен. 1953 жылдары атамекен Ақкөл – Жайылма жеріне қайта оралған. 1958 жылы онжылдық білім алды. Алғашқы еңбек жолын әулиелі Ақкөл жерінде бастады. Екі жылдық еңбек өтілімен 1960 жылы Семейдің пединститутының тарих және әдебиет факультетіне оқуға түсіп, оны 1965 жылы бітірді. Сол жылы Краснокутск (қазіргі Ақтоғай) ауданының қазақ орта мектебіне мұғалім болды. 1977 жылдан Павлодар қаласының Абай атындағы он жылдық мектебінде он бес жыл еңбек етіп, соңғы жылдары Ы. Алтынсарин атындағы мектеп-интернатында қазақ тілі мен әдебиет пәнін тереңдетіп оқыту жүйесін іске асыру мақсатындағы іріктеу бойынша сол мектепке мұғалімдік қызметке орналасты. Мұнда 2000 жылға дейін еңбек етіп, зейнеткерлікке

шықты. Шәкірт тәрбиелеу жолында 43 жыл толассыз еңбек етті. Қорлан Серғазықызы Білім министрлігінің бірнеше дүркін Құрмет грамотасымен, Еңбек ардагері медалімен марапатталып, Қазақстан Республикасы Білім беру ісінің үздегі төс белгісіне және Социалистік жарыстың жеңімпазы төс белгісіне ие болып, методист-мұғалім атағын, Абайдың 150 жылдығы карсаңында 1995 жылы өткізілген Абай оқуларында жүлделі орын алды. Бірнеше рет «Мұхтар Әуезов – әдебиет танушы» М. Әуезовтың өткізілген жылдығына орай 100 конкурстарға катысып жүлделі орындарға ие болды.

Нұркин Темірхан – 1920 жылы Баянауыл ауданы аумағындағы Шакшан болысында туып, 1989 жылы өмірден өтті. Павлодар педучилищесін бітірген. 1939 жылдан «Екібастұз» кеңшарының Талдыкамыс фермасы мектебінде ұстаз болған. 1941-1944 жылдары Ұлы Отан соғысына катысып, жараланып елге оралған. Ол 45 жыл мұғалім болған, оның 35 жылында мектеп басқарған («Калинин», «Чкалов», «Өлеңті» кеңшарларындағы мектептерінде). 1-ші және 2-ші дәрежелі «Ұлы Отан соғысы» ордендері, медальдармен марапатталған. ҚазКСР оқу ағарту ісінің үздігі төс белгісінің иегері.

Нүкішев Қуантай – 1930 жылы Шідерті (қазіргі Жайылма) ауылында туды. 1952 жылы Қарағандының мұғалімдік институтын, 1961 жылы педагогикалық институтының қазақ тілі мен әдебиеті факультетін бітірді. 1952-1954 оқу жылдары Куйбышев ауданы «Ақкөл» кеңшарындағы Сталин орта мектебінде қазақ тілі мен әдебиетінен сабақ берді. 1954-1971 жылдары Жаңата-лап орталау мектебінде мектеп директоры болады. 1971-1976 жылдары Краснокутск ауданындағы Қазанның 25 жылдығы атындағы тәжірибе шаруашылығындағы орта мектепте, 1976-1981 жылдары Спартак орта мектебінде директор болып қызмет атқарады. 1981-2000 жылдары Павлодар қаласының №1 ауруханасында материалдық және техникалық жабдықтау бөлімінің бастығы, бас дәрігердің әкімшілік-шаруашылық жөніндегі орынбасары. Қазақ КСР-нің оқу ісінің үздігі төс белгісімен, төрт медальмен марапатталды.

Нұрмағанбетов Хамит – Ақкөл совхозының №2 бөлімшесінде (Қарақоға) 1946 жылы 16 тамызда дүниеге келді. 1966 жылы Ақкөл орта мектебін бітірді. 1966-1967 жылдары Жаңаталап орталау мектебінде, қазіргі Шаяхметов атындағы орта мектепте мұғалім болып еңбек жолын бастады. 1967-1972 жылдары Семей педагогикалық институтын оқып бітірді. Осы жылы Жаңаталап орталау мектебінде оқу ісінің меңгерушісі болды. 1973-1980 жылдары Шілікті орталау мектебінде директор болды. 1980-1995 жылдары Шідерті орта мектебінде директор лауазымын атқарды. 1995-2007 жылдары Ақтоғай аудандық оқу бөлімінде бас маман, әдістемеші қызметінде істеді, сондай-ақ Махмет Қайырбаев атындағы орта мектепте мұғалім болды. 2007-2008 жылдары С. Торайғыров атындағы ПМУ-ның колледжінде тарих пәнінің мұғалімі болды. 2008-2011 жылдары дарынды балаларға арналған Алтынсарин атындағы №3 гимназияда тарих пәнінің мұғалімі қызметін атқарды. 2012 жылы зейнеткерге шықты. Хамит Нұрмағанбетов Семей облысының Шұбартау ауданы жастарының бастамасын қолдап, мектеп бітірушілермен «Армандастар» атты шопандар бригадасын ұйымдастырды. Сонымен бірге, 10 сынып оқушыларының құрамынан «Горизонт» атты өндірістік бригада құрды. Ол облыстық атқару комитетінің, Облыс әкімінің, облыстық білім департаментінің Құрмет грамоталарымен марапатталды.

Қаббасов Дүйсембі Қаббасұлы – 1952 жылы Ақкөл ауылында дүниеге келді. 1967 жылы Павлодар педагогикалық училищесіне түсті. Оқып жүріп күйшілік өнерге бет бұрып «Ертіс еркесі» ансамблінің белді мүшесі болды. Училищені бастауыш сынып жетекшісі және домбыра ансамблінің жетекшісі мамандықтары бойынша 1971 жылы бітірді. Ақкөл орта мектебінде бастауыш сынып мұғалімі болып қызмет жолын бастады. 1973 жылы 15 адамнан құралған домбыра оркестрін құрып, талай сайыстарға қатысып, грамоталар және алғыс хаттармен марапатталды. 1980 жылы сырттай Семей педагогикалық институтының тарих факультетіне түсіп, 1985 жылы аяқтады. 1987 жылы мектеп жанындағы интернатқа

меңгеруші болып тағайындалды. 1988 жылы «Ақ көгершін» атты жанұялық ансамблін құрып, аудан, облыс көлемінде сайыстарға қатысып, жүлделі орындарға ие болды. 1996 жылдан бастап өмірінің аяғына дейін Ақкөл орта мектебінің директоры болып қызмет атқарды.

Қуанышева Нағима Сапарқызы – 1949 жылы Павлодар облысындағы Грязновка ауылында туды. 1966 жылы Краснокутск (қазіргі Ақтоғай) ауданына қарасты Ақкөл орта мектебін бітірген соң, Семейдің педагогикалық институтының тарих факультетіне түсіп, оны 1971 жылы бітірді. 1971 жылы жолдамамен Төртүй ауылындағы Екібастұз орта мектебіне тарих пәні мұғалімі болып орналасты. 1971-1982 жылдары осы мектепте мұғалім, одан соң директордың тәрбие ісі бойынша орынбасары міндетін атқарды. Мектептің комсомол ұйымының жұмысын коса жүргізді. 1982 жылдың сәуірі – 1989 жылдары Екібастұз ауданының оқу бөлімінің инспекторы қызметінде болды. 1990-1994 жылдары Қазақстан Компартиясы Екібастұз аудандық партия комитетінде және аудан әкімшілігінде ұйымдастырушылық – кадр бөлімін басқарды. 1994-1995 жылдары қаладағы педагогикалық училищеде оқытушы болып істеді. 1996-2004 жылдары Екібастұз қаласындағы №26 қазақ орта мектебінде директордың оқу ісі жөніндегі орынбасары, мектеп директоры болып қызмет атқарды. Осы жылдары №26 қазақ орта мектебі Алтынсарин атындағы Білім академиясының базалық мектебі мәртебесін алды. 2001 жылы республикалық «Білім ұясы» сайысына қатысып, «Тандаулы жыл мектебі» номинациясын иеленді. 2001-2003 жылдары мектепте «Дарынды балалармен жұмыс жүйесін құру» эксперименттік алаңы жұмыс істеді. 2004 жылы эксперименттің оң нәтиже беруіне байланысты дарынды балаларға арналған мектеп құру мәртебесіне ие болды. 2004 жылдың қыркүйек айынан «Зерде» дарынды балаларға арналған мектебінің тұңғыш директоры қызметін атқарды. Республикалық «Открытая школа» журналында «Ғылыми негізден тәжірибеге бару жолы» тақырыбында мақаласы жарияланды. 2007 жылдың 1 желтоқсанынан зейнеткер, еңбектен әлі қол үзген жоқ. Құқықтану

пәнінен сабақ береді. Шәкірттері республикалық, облыстық пән олимпиадаларында жүлделі орындар иеленуде. 2010 жылы облыстық педагогтардың идеяларының интернет – фестивалінде «Талантты да тағылымды мұғалім» номинациясын иеленді. Білім саласында қызмет істеген жылдары мына мазмұндағы форумдарға қатысты: 2002 жылы облыстық білім беру қызметкерлерінің «Егемен Қазақстан мұғалімі: әлеуметтік бедел және кәсіби мәртебе» тақырыбындағы форум делегаты. 2003 жылы Сайлау жүйесінің халықаралық қоры ұйымдастырған республикалық семинарға қатысып «Азаматтық білім бойынша жобаларды дамытуға» рұқсат квалификациясын алды. 2007 жылы Астанада өткен республикалық жаңашыл педагогтар форумының делегаты болды. Наградалары: ҚазКСР-і оқу ісінің үздігі төс белгісінің (1978 жыл), облыс әкімінің гранты (2007 жыл), Республикалық «Дарын» ғылыми-практикалық орталығының Құрмет грамотасы (2007 жыл), Екібастұз қаласының 50 жылдығына арналған юбилейлік медаль (2007 жыл), облыстық білім департаментінің «Дара ұстаз» сертификаты (2010 жыл).

Қырықбесова Орынбасар Бекқұлқызы – 1951 жылы 18-ақпанда Ақкөл ауылына қарасты Жаксат елді мекенінде туды. 1967 жылы Семей облысы Көкпекті ауданы Биғаш орта мектебін бітірген. 1971 жылы Алматы шет тілдер институтының неміс тілі факультетін абыроймен тәмамдайды. 2004 жылы ҚызПИ-ді ағылшын тілі мамандығы бойынша бітірген. 38 жыл бойына табан аудармастан Ақкөл орта мектебінде неміс-ағылшын тілдерінің мұғалімі болып еңбек етті. Орынбасар Бекқұлқызы 2001 жылы Павлодар қаласынан шыққан «Алтын қор» кітабына енген. Орынбасар Бекқұлқызы – Қазақстан Республикасы Оқу ағарту ісінің үздігі.

Смаилов Бабылбек – 1924 жылы Екібастұз қаласының ауылдық аймағына қарасты Шідерті ауылында туған. Павлодар педагогикалық училищесінде оқыған. 1944 жылдан бастап Шідерті бастауыш мектебін басқарды, 1949-1956 жылдары сол мектепте мұғалім болып қызмет істеді. 1956-1957 жылдары Ортақоға мектебінде мұғалім болды. 1959-1986 жылдары Шідерті

орталау мектебінде мұғалім болып істеді. 1942-1944 жылдары Ұлы Отан соғысына қатысты, бірнеше орден және медальмен марапатталды. Ұлы Отан соғысының I топтағы мүгедегі. Өмірден өткен.

Смағұлов Ахметжан – 1898 жылы Ақкөл – Жайылма өңірінде туған. Жасында арабша оқып, білім алған. Ақкөл жерінде – Ертіс ауданында 1935-1950 жылдары мұғалім болған. Бертін молда болып, ел арасында «Түйе мұғалім» атанған. 1968 жылы Краснокутск (қазіргі Ақтоғай) ауданы Шұға ауылында қайтыс болған.

Сыздық Мұстафин – 1885 жылы Куйбышев ауданы (қазіргі Ақтоғай ауданы), Новотроицкі ауылдық Кеңеске қарасты «Лениншіл» колхозында кедей шаруаның отбасында дүниеге келді. 1907 – 1912 жылдар аралығында арабша хат тану мектебінен өтеді. Білімге құштарлығы артқан қыр азаматы Мұстафин Сыздық Троицкі қаласына оқу іздеп барады. 1912-1914 жылдар аралығында бұл қаладан қазақша оқып, бұрынғы жинақтаған білім дәрежесін біршама биікке көтереді. 1914 жылда елге оралған көзі ашық, саналы азамат Семей губерниясы, Ақкөл болысына қарасты № 1 ауылға мұғалім болып, бала оқытады. 1917 жылдық қыркүйегінен 1918 жылдың қыркүйегіне дейін Чернорецкі ауылы бастауыш мектебінің меңгерушісі, әрі мұғалімі болып барады. 1918 жылдың қыркүйегінен 1925 жылдың қыркүйегі айына дейін алғаш ұстаздық жолын бастаған Ақкөл болысына қарасты № 1 ауылға, ал 1925 жылдың қыркүйегі мен 1928 жылдың тамызы аралығында Қызылағаш болысына қарасты № 12 ауылда келіп, бала оқытады, әрі осы бастауыш мектепті басқарады. 1930 жылдан Шығыс Қазақстан облысы, Ертіс ауданының № 48 ауылында және 1933 жылдар аралығында Ертіс ауданына қарасты «Лениншіл» колхозына келіп, бастауыш мектеп басқарып, ауыл балаларын оқытады. 1936 жылдары Семей педтехникумын бітіріп, «Бастауыш кластар мұғалімі» деген диплом алып шықты. 1937 жылдың тамыз айында С. Мұстафинді аудандық оқу бөлімі «Шұға» колхозына бастауыш мектеп меңгерушісі етіп жібереді. 1940 жылдың тамызында

С. Мұстафинді тағы да көршілес «Лениншіл» колхозындағы бастауыш мектепке қызметке ауыстырады. Бұл мектепте Сыздық Мұстафин Ұлы Отан соғысының ауыртпалықтарын бастан кеше жүріп, шәкірт тәрбиелейді. 1944 – 1947 жылдардың қыркүйегі аралығында Куйбышев ауданының «Шілікті» колхозындағы бастауыш мектепте ұстаздық етті. 1948 жыл мен 1952 жылдар аралығында Коминтерн орта мектебінде тарих пен география пәндерінен жоғары кластарға сабақ беріп, зейнеткерлікке шықты. 1949 жылы ССРО Жоғарғы Кеңесі Президиумының Жарлығымен оқыту саласындағы көп жылдық адал еңбегі үшін жоғары үкімет наградасы – Ленин орденіне ие болды. «1941-1945 Ұлы Отан соғысы жылдарындағы жанқиярлық еңбегі үшін» медалімен марапатталды.

Татыбаев Жапар – 1889 жылы Баянауыл жеріндегі Шакшан болысында туған, 1953 жылы қайтыс болған. 1919 жылы мұғалімдік курстардан өтіп, бастауыш мектептерде мұғалім, соғыс жылдарында Екібастұз совхозының аумағындағы Талдықамыс жеті жылдық мектебінде оқу ісінің меңгерушісі болды. Одан кейін Ақкөл – Жайылмада өңіріндегі мектептерде мұғалім болды. Жапар мұғалім балаларға білім берумен бірге, үлкендерді сауаттандыруда қажырлы еңбектің үлгісін көрсетті. Өзінің көпшілік алдындағы беделінің нәтижесінде ауылдағы тәрбие жұмысында да белсенділік танытты. Тұрмыстың жокшылығына қажыған адамдарға рухани демеу болды. 1949 жылы 30 жылдық жемісті еңбегі үшін Еңбек Қызыл Ту орденімен марапатталды.

Тоққожина Шапиға Жапарқызы – Ақкөл – Жайылма елінде 1940 жылы 15 ақпанда ұстаздың отбасында дүниеге келді. Ол – 1954 жылы он жылдық болып алғаш рет ашылған Ақкөл орта мектебін 1956 бітірген 10 баланың бірі. 1956-1961 жылдары Алматыдағы Шет тілдер институтында оқып, неміс тілі мамандығы бойынша диплом алды. Ол Ақкөл – Жайылмада тұңғыш жоғары білімді дипломды мұғалім ретінде өз ауылы – Ақкөл орта мектебіне мұғалім блып қызметке тұрды. 1977 жылдан бастап Павлодар пединститутында неміс тілі пәні

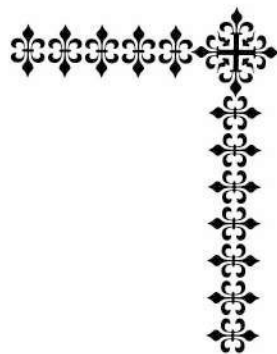
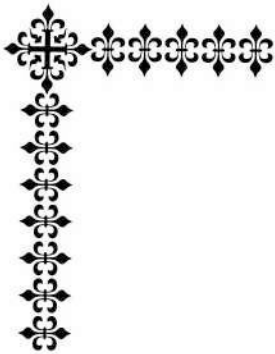
бойынша аға оқытушы болды. Тілдік білімін жетілдіру үшін 2 ай Германияның Эрфурт қаласынан дәріс алды. Неміс тілін оқыту әдістемесі бойынша Павлодар педагогикалық институтында лекция оқыды. Зейнеткерлікке шыққаннан кейін Варис Дири есімді Африка қызының өз өмірі туралы жазылған «Шөлге біткен гүл» атты кітапты неміс тілінен қазақшаға аударды. Зейнетке шыққан соң тіл туралы, жастарға тәрбие беру жөніндегі қоғамдық жұмыстарға ұдайы қатысады.

Төлеубаева Дәмеш Төлеубайқызы – 1945 жылы Семей облысы Аксуат ауданының Қызыл есік ауылында дүниеге келген. Қызыл есік орта мектебінде оқып, 1961-1966 жылы Семейдің Н. Крупская атындағы педагогикалық институтын бітіріп, жолдамамен «Екібастұз» совхозына келді. Екібастұз орта мектебінде 30 жыл еңбек етті, қаншама шәкіртіне өмірден өз жолын табуына көмектесті. Шәкірттері ішінен алты ғылым кандидаты, профессор – ғалымдар шықты. Соның бірі Шайкенов Тәттім Американың Филадельфия қаласында рак ауруын емдеу жөніндегі ғылыми зерттеу жұмысымен айналасуда. 1989-1991 жылдары Д.Т. Төлеубаеваның педагогикалық жұмысындағы ең бір табысты жылдары болды, «Жануартану» бағдарламасы мен оқулығының жазылып, өндіріске шығарылуына қатысты. (Алматы қаласы.) 1987 жылы Орал қаласындағы, 1989 жылы Жезқазған қаласындағы, 1991 жылы Алматы қаласындағы Республикалық педагогикалық оқуларға қатысып жүлделі орындарға ие болды. 1987 жылы облыстық және 6-шы Республикалық мұғалімдер съезіне қатысты (Павлодар-Алматы қаласы). 1992 жылы биология мұғалімдерінің Орта Азия республикааралық ғылыми-теориялық конференциясына қатысты. (Шымкент қаласы). 1988 жылдан Павлодар облыстық Білім жетілдіру институтының штаттан тыс лекторы болып жұмыс істеді. Жас ұрпаққа сапалы білім, саналы тәрбие берудегі қызметі еленіп, 1983 жылы ҚазақКСР-і Оқу-ағарту ісінің озаты төс белгі тапсырылып, 1984 жылы «Аға мұғалім» атағы берілді. 1990 жылы КСРО Білім жөніндегі Мемлекеттік комитетінің Мақтау грамотасымен марапатталды.

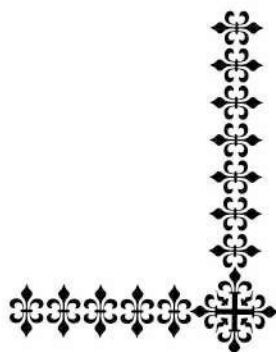
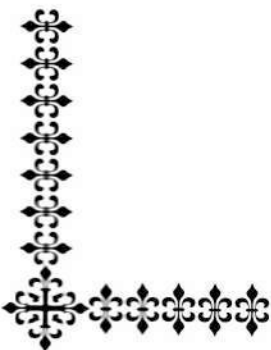
1992 жылы Қазақстан Республикасының Еңбек сіңірген халыққа білім беру қызметкері атағы берілді.

Шаяхметов Хасен – 1895 жылы Ақтоғай ауданының Шұға ауылында туып, 1979 жылы өмірден өтті. ҚазКСР Бірінші мұғалімдер съезінің делегаты (1953 ж.) болды. 1917-1919 жылдары Семей мұғалімдер даярлайтын курсына оқыды. Еңбек жолын Малыбай болысында ауылдық №1 мектебінің мұғалімі болып бастады. Одан кейін Ертіс, Екібастұз қалаларында және Павлодар, Омбы облыстарының мектептерінде және «Шұға» ауылындағы бастауыш мектепте мұғалім және бастауыш партия ұйымының хатшысы, Новотроицк орта мектебінде мұғалім болды. 1945 жылы ҚазКСР-на Еңбегі сіңген мұғалім құрметті атағын иеленді. 1949 жылы Ленин орденімен марапатталды.

**ӨНЕРПАЗ БОЛСАҢ
АРҚАЛАН**

Айтбаев Қайрат Хамитұлы – 1982 жылы Павлодар облысы Екібастұз ауданы Ақкөл – Жайылма ауылында туған. 1997 жылы ауыл мектебін тамамдағаннан кейін Павлодар қаласындағы музыка колледжіне түсіп, оны 2001 жылы бітірді. 2001-2005 жылдары Астана музыка академиясында домбыра мамандығы бойынша белгілі күйші Ж. Жүзбайдың класында білім алған. 2007 жылы Ұлыбританиядағы Қазақстан экономикалық форумы аясында өткен концертте Тәттімбет күйлерін орындаған жәнәсолжердекүйтабағыбасылыпшықты. 2008-жРеспубликалық Тәттімбет атындағы конкурста Гран-при иегері. 2010 жылы арқа күйшілерінің жеке күй табағы Франциядан шықты, сол дискіде Қайраттың орындауында Тәттімбет күйлері енген. 2005-2011 жылы Павлодар музыка колледжінде ұстаздық қызмет атқарған. 2011 жылы Астана Ұлттық өнер университетінде фольклор және дәстүрлі өнер орталығында ғылыми қызметкер. 2011 ж. «Күйші Жанғали» хрестоматиясының авторы.

Айтбаев Ербол Хамитұлы – Әнші, ҚР Мәдениет қайраткері, С.Торағыров атындағы ПМУ профессоры. Павлодар обл. Екібастұз ауд. Ақкөл – Жайылма елді-мекенінде 1973 жылы дүниеге келген. 1992ж Құрманғазы атындағы Алматы Мемлекеттік Консерваториясына түсіп, ҚР Халық Әртісі Қ. Байбосыновтың класы бойынша 1997ж бітіріп шықты. 1995ж Шымкент қаласында өткен «IV Республикалық Ә. Қашаубаев атындағы Халық әнін орындаушылар» конкурсының бас жүлдегері, лауреаты. 1997 ж. Павлодар облысының музыка колледжінде алғаш халық әні класын ашып, шәкірттер тәрбиеледі. 1999-2002ж аралығында Астана Мемлекеттік Филармониясының әнші қызметін атқарды. 2002ж С. Торайғыров атындағы ПМУ ұстазы. 2004 жылы жеке «Алғаракөк» атты аудио дискісі жарық көрді. Бұл дискіге жазылған әндерінің түгелдейі Республикалық Қазақ радиосы алтын қорына қабылданды. «Хабар», «Қазақстан 1», «Ел арна» телеарналарында жазылған әндері көрсетіліп, үнемі насихатталып тұрады. Өзінің қою ерекше даусымен, ән айту мәнерімен қазақ өнерінде орны бар өнерпаз. Москва, Санкт-Петербург, Минск қалаларында Қазақстан өнер шеберлерінің қатарында өнер көрсеткен.

Айтбаев Жанат Хамитұлы – 1977 жылы Шідерті (Жайылма) ауылында туды. Халықаралық «Шабыт» жастар фестивалінің лауреаты (Астана қ., 2002ж.). 1998-2004 жж. Қазақ Ұлттық Музыка академиясының халық әні және орындаушылық өнер факультетінде білім алған. 2004 жылы І қыркүйегінен осы күнге дейін Солтүстік Қазақстан облыстық филармониясында жеке орындаушы, облыстық Өнер колледжінің мұғалімі. 2006 жылы Өнер колледжінде алғаш рет қазақ халық әні мамандығы бойынша арнайы мамандық сыныбын ашқан. «Ата мұра» республикалық орындаушылық шебертік фестивалінің лауреаты (Көкшетау қ., 2003ж.), Ж. Елебеков атындағы ІІ республикалық конкурстың дипломанты (Қарағанды, 2004ж.), республикалық Мәди Бәпиұлы атындағы әншілер конкурсының Қали Байжанов атындағы арнайы сыйлық иегері (Қарағанды, 2005ж.), Естай Беркімбаев әндеріне арналған І республикалық дәстүрлі әншілер байқауының «Бас жүлде» иегері және лауреат атағына ие болды (Павлодар, 2006 ж.).

Алина Рысты Айтбайқызы – 1943 жылы Ақкөл – Жайылма ауылында дүниеге келген. 1949 жылы мектепке барып, 4 сыныптан бастап ән айтуға әуестенеді. Ақкөл аулында 1959 жылы онжылдықты бітіреді. Арнайы музыкалық білімі болмағанымен, ән айтқанда тыңдарманын аузына қарататын тамаша өнерпаз. Қазіргі таңда «Қамажай» ансамбліnde ән шырқайды. Он бала тәрбиелеп өсірген батыр ана. Бірнеше марапаттың иегері.

Ақажанов Жанболат Қасенұлы – 1959 жылы 23 қаңтарда Төртүй ауылында дүниеге келген. 1966 жылы Екібастұз орта мектебін бітірген соң, Абай атындағы Қазақ педагогикалық институтының көркемсурет-графика факультетіне оқуға түскен. 1980-1984 жылдары Н.В. Гоголь атындағы көркемсурет училищесін тәмамдап, жолдама бойынша «Қазкөркемсуреткорына» қарасты Семей қаласы көркемсурет шеберханаларында жұмыс істеген. 1986 жылы Т.К. Жүргенов атындағы Алматы театр-көркемсурет институтының көркемсурет факультетінен монументальді-декоративті мамандығы бойынша білім алып, 1991 жылы Н.В. Гоголь атындағы Алматы көркемсурет училищесінде сабақ берген. 1993-2006 жылдары Алматы қаласы Бостандық

ауданының істер басқармасының қоғамдық қауіпсіздік бөлімінде қызмет етті. Қазақстан Суретшілер одағының мүшесі. Қазақстан Республикасы ішкі істер министрлігінің зейнеткері.

Асылғазина Зура Мейрамқызы – 1982 жылы Алматы қаласында дүниеге келген. 1999-2003 жылдары Абай атындағы Алматы мемлекеттік университетінде оқыды. 2004 жылдан бастап павлодарлық «М’Арт» дәстүрлі көрмесінің тұрақты қатысушысы. Зура «Қыз көктем» (2006), «Сотворение» (2008), «Шабыт» халықаралық жастар байқауына (2006-2008), «Балдәурен-2009» халықаралық суретшілер симпозиумына, Астана күніне арналған республикалық суретшілер көрмесіне қатысты. Негізінен портреттер мен пейзаждар салады. 2003 жылдан бастап С.Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік университетінің архитектура және дизайн кафедрасында еңбек етеді.

Ахметов Бердібай – 1927 жылы АқкөлЖайылма өңірінде туған. 1949 жылдан 1957 жылға дейін Шідерті мектебінде мұғалім болған. Павлодар қаласындағы педагогикалық училищені, кейін зооветтехникумды тәмамдаған. Осыдан соң «Ақкөл» кеңшарында зоотехник, ферма басқарушысы болып еңбек еткен. 1975 жылы Ақкөл ауылдық кеңесінің төрағасы болып сайланған. 1978 жылдан 1987 жылға шейін кеңшардағы мұнай базасының менгерушісі болып, осы қызметтен зейнеткерлікке шықты. 1988 жылы өмірден өтті. Бердібай Ахметұлы тумысынан өнерге жакын, сөзге жүйрік, сері, күйші, әрі Естай әндерін халық арасында насихаттаушы еді. Ауылдан шыққан айтқыш адам. «Бердібай айтқан» деген сөздер ел ішінде кеңінен тараған.

Балабекұлы Қажығали – 1928 жылы 9 сәуірде Қараоба деген жердегі Шотбай ауылында туды. Әкесі Балабек күміс көмей әнші болған. Әкесінің сол өнері бойына дарыған Қажығали 7 жасында әнге құлақ түріп, домбыраға құмар болған. Ер жеткен соң өнер жолын қууға бел байлады. Соғыстан кейінгі жылдары Павлодар қаласына барып, филармонияда ән айтуға машықтанды. Біржан сал, Ақан сері, Естай әндерін әуелетіп салғанда табиғи дарыны анық байқалып, жұртты елең еткізуші еді. Қажығалидың бұл қабілетін «Екібастұз» совхозына өнер сапарымен келгенде

әйгілі әншілер Жүсіпбек Елебеков пен Ғарифолла Құрманғалиев танып, Алматыға шақырды. Ол Жүсіпбек Елебековтің шәкірті болып, болашағынан көп үміт күттірді. Бірақ, денсаулығы келмей, туып-өскен жеріне оралып, «Өлеңті» совхозында түрлі қызметтер атқарды. Ауыл мәдениетінің дамуына үлес қосып, жүрген жерін ән мен жырға бөледі. Асыл азамат 1982 жылы 1 қарашада бакилық болды.

Беркімбайұлы Естай (Есмағамбет) – ақын, әнші – композитор. (1873 - 1946) Павлодар облысы Екібастұз ауданының Ақкөл – Жайылма елді-мекенінде дүниеге келген. 1946 жылы қазіргі Ақтоғай ауданының Мүткенов ауылында қайтыс болған. Қазақстанның еңбек сіңірген өнер қайраткері, Қазақстан Композиторлар одағының алғашқы мүшелерінің бірі. «Сал Біржан, Ақан сері қасына ердік», – деп өзі жырлағандай 16 жасында әйгілі Біржан салды тындап, Ақан серіні көрген, олардың қасына еріп шәкірт болған. Қазақ әнінің хас шеберлерімен кездесуі жас өнерпазға ұмытылмастай әсер қалдырып, әншілік, сазгерлік өнерін шыңдауға себеп болды. Сондай-ақ Естай Беркімбайұлы Жарылғапберді, Балуан Шолақ, Сәтмағанбет, Үкілі Ыбырай, Шашубай сынды әнші-ақындармен бірге үлкен жиындарда (Омбы, Қараөткел, Көкшетау, Қызылжар, Семей, Кереку, Зайсан, Тарбағатай, Жетісу атырабы, Алматы) ән салып, халыққа танымал болады. Естай Беркімбайұлы ақындық, орындаушылық өнерімен қатар шебер композитор ретінде белгілі болған. Оның әндері сал-серілер дәстүрін ілгері дамытты. Композитордың алғашқы туындысы – «Шолпан каккан» әні. Оның «Жайқоңыр», «Назқоңыр», «Майда қоңыр», «Қорлан», «Сандуғаш», «Юран-ай», «Бір мыскал», «Ашу - пышак», «Дүние-ай», «Еркем», «Гүлнарайым», «Қоштасу», «Қаламқас», «Ғашық», «Қаракөз» әндері - қазақ музыкасының алтын қорына кірген. Ал классикалық «Хорлан», «Құсни-Қорлан» әндері Естай Беркімбайұлының есімін аңызға айналдырды. «Қорлан» әні Естай шығармашылығының шыңы деп бағаланады және композиторлық ерек қолтаңбасын байқатты. Оның әндерін композиторлар М. Төлебаев «Біржан – Сара», Е. Брусиловский «Ер Тарғын» операларында, С.И. Шабельский мен Л.М. Шаргородский

кобыз бен оркестрге арналған концерттерінде пайдаланған. Атақты музыка зерттеушісі А.Затаевич Естай Беркімбайұлы әндерін тұңғыш рет нотаға түсірген. Естай Беркімбайұлы 1939 жылы Алматыға келіп, музыка зерттеушісі әрі композитор Б.Ерзаковичке өз әндерін нотаға түсіртеді. Ақын Қ.Аманжолов әншінің өз аузынан «Хорлан» әнін естіп, «Қорлығайын» атты драмалақ поэма жазған. Естай Беркімбайұлы 1939 жылы Қазақстан Жазушылар одағының 2-съезіне қатысқан. Ұлы Отан соғысы жылдарында ел арасында ән шырқап, халықты жеңіске жігерлендіреді. 1945 жылы ұлы ақын Абайдың 100 жыл толу тойына қатысып, Нұрлыбек, Төлеу, Сапарғали және Нартай ақындармен өнер сайысына түскен. А.Жұбанов пен Б.Ерзакович Естай Беркімбайұлының өмірі мен шығармашылығы туралы зерттеу еңбектер жазды. Естай өмірі жайлы ақын М.Әлімбаев «Естай – Хорлан» поэмасын, ақын М. Шаханов ақынның өміріне арнап «Ғашықтық ғаламаты» атты туындысын арнады. Павлодар қаласында Естай атындағы Мәдениет сарайы, көше бар. Зиратында мемлекеттік мәні бар ескерткіш орнатылған.

Кәрімов Оташ Уахитұлы – 1963 жылы Ақкөл ауылдық округінің Зеленая Роща ауылында туған. Ауылдық клуб меңгерушісі болып қызмет етті. Облыс көлемінде әнші-термеші ретінде танылған. 1993 жылдан бастап аудандық, облыстық ақындар айтысына қатысып, жүлделі орындарға ие болды. Бүкілодақтық халық шығармашылығы 1-2 көрмесінің лауреаты.

Қабыкенов Жомарт Қабдыкәрімұлы – 1978 жылы 1 қаңтарда Ақкөл ауылында дүниеге келген. 2009 жылы Павлодар мемлекеттік институтының филология факультетін тәмамдаған. Қазіргі таңда Екібастұз қаласына қарасты Бәйет ауылдық округінің Атығай ауылында клуб меңгерушісі. Әуесқой-сазгер. Ақын Ж.Сәдуақасовтың «Ақкөлім», «Ауылым-аңсарым», «Біздің ауыл», «Ақкөл Жайылма», «Далалықпын» өлеңдеріне ән жазған.

Қайнышева Баян – 1965 жылы Павлодар облысының «Екібастұз» кеңшарында туған. Мұғалім, көркемөнер мамандығы бойынша білімі бар. Мүсінмен 1995 жылдан бастап айналыса бастады. Ең алғашқы жұмысы – әкесінің портреті. Бүгінгі күні 60-тан астам мүсін жасады, олардың ішінде, Құрманғазы, Абай,

Жамбыл, Қ. Сәтбаев, М. Әуезов портреттері бар. Баян Алматы қаласында 1999 жылы өткен «Қанатты әйелдер» атты тауарлар мен идеялар халықаралық жәрмеңкесіне, Астана қаласында өткен «Шабыт» жастар шығармашылық фестиваліне катысты. Туындылары Павлодар, Астана, Алматы қалаларында өткізілген көрмелерде қойылды. Екібастұз қаласында жеке көрмесі өткізіліп, «Тағдырым менің Екібастұз» сайысында мүсін өнері номинациясында жеңімпаз атанды. Қала әкімінің тапсырысымен Абай, Сұлтанмахмұт, Естай, Мұхтар Әуезов бюстерін жасап, қала көшелеріне орнатылды. Ол – 2010 жылы Ерейментау қаласындағы Мәдениет сарайының алдына қойылған Үмбетей жырау ескерткішінің авторы.

Қайыргелді Аманкелді – Ақкөл ауылында 1942 жылы 7 қазанда туды. Сол жерде он жылдық мектепті бітірген соң, Семейде мұғалімдік оқуда болды. Әуелде Ақкөл мектебінде еңбек жолын бастап, 1963 жылы қазіргі Ақтоғай ауданы «Шідерті» кеңшарының Қарақоға ауылындағы мектепке мұғалім болып барды. 1965 жылы қабілетті жас жігіт комсомол жұмысына шақырылды. «Шідерті» совхозында жастар жетекшісі болып жүргенінде Ленинград қаласына Жоғарғы кәсіподақ мектебіне оқуға жіберілді. Оқуын бітірген соң «Өлеңті» совхозында кәсіподақ комитетінің төрағасы болып қызметке кірісті. Саз аспаптарының түр-түрінде шебер ойнайтын. Өлеңтіде көркемөнерпаздар жұмысын жандандырды. Ауылдағы өнерлі адамдар бас біріктіріп, ауылдастарына, қала берді аудандағы ауылдарға концерт қойып, жұрттың ықыласын көрді. Ол ауылда спорттың дамуына да атсалысты. Футбол командасы облыста үздік саналды. Аманкелді Қайыргелдіұлы 60-қа қараған шағында 1998 жылы фәниден бақиға өтті.

Қали Қожанұлы – 1924 жылы Ақкөл – Жайылма өңірінде туған. Жиын-тойдың көркі болған суырып салма акын. Бала кезінде қорасанмен ауырып, көз жанарынан айырылған соң ел арасында Соқыр Қали атанып кеткен. Көзі соқыр болғанымен, көкірегі ояу, сегіз қырлы бір сырлы адам болыпты. Ыдыс-аяқты темірмен құрсаулап, бүтіндеп беретін епті кісі екен. Мандолин, гармонь, баян, домбыра аспаптарында шебер ойнаған. Матаны,

ақшаны бір сипағаннан айыра білген, гармонь, баянды бұзып тастап, әп-сәтте жинап бере алатын ерекше қабілеті болған.

Қожан Сәбитұлы – 1875 жылы Ақкөл – Жайылма өңірінде туған. Жыршы, суырып салма ақын, термеші. Ауқатты бай-алпауыттардың той-жиындарында көзге түскен. 1942 жылы қайтыс болған. «Алпамыс», «Ер Тарғын», «Қобыланды батыр», «Қалқаман-Мамыр» жырларын жатқа білген. Таңды-таңға ұрып жыр тиегін ағытқан қиссашы болған.

Қожанов Амангелді Қасенұлы – Павлодар облысы, Екібастұз ауданы, Ақкөл –Жайылма елінде 1977 жылы 2 ақпан туды. 1983- 1992 Шідерті орта мектебінде, 1992-1994 Павлодар қаласында Алтынсарин атындағы гимназияда оқиды. 1994 ж. Павлодар музыкалық колледжге түсіп, 2000 ж. Қазақ Ұлттық Музыка Академиясын Домбырамен ән салу мамандағы бойынша тамамдады. Ол – дәстүрлі домбырамен ән салу мамандығының оқытушысы, кәсіби әнші, тәжірибесі мол маман. 2000 ж. бастап Павлодар қаласында «Музыкалық колледж-дарынды балаларға арналған музыкалық мектеп- интернат» кешенінде ұстаз, 2009 ж. бастап «Жеке ән салу» бөлімінің меңгерушісі қызметін атқарады. Наградалары, құрмет белгілері, ғылыми атақтары мен дәрежелері: Ол – 2003 жылы Эстон Республикасында өткен халықаралық өнер фестивалінің, 2005 жыл К. Әзірбаев атындағы Республикалық дәстүрлі әншілер байқауының лауреаты (3-орын), 2008 жылы Республикалық «Ертіс әуендері» дәстүрлі әншілер фестивалінің Гран-при жүлдесінің иеленді. 2009 жылы ҚР Президентінің Оңтүстік Корея Президентін қабылдау концерттік бағдарламасында («Ақорда»), 2011 жыл Қазақстан тәуелсіздігіне арналған Астана қаласындағы Павлодар облысы мәдениет күндерінде өнер көрсетті.

Қоғабай Шынар Жұмағалиқызы – 1977 жылы 17 тамызда Екібастұз қаласында туды. 1994 ж. Павлодар Индустриалды институтының энергетика факультетіне оқуға түсіп, 1999 Екібастұз қаласындағы Сәтбаев атындағы инженерлік институтына ауысып, 1999 ж. инженерлік мамандығы бойынша диплом алды. Еңбек жолын 1999 жылы «ҚР Әлеуметтік министрлігі Павлодар Зейнетақы төлеу орталығы» МК аға

маманы. 2000-2003 жж. Президент Мәдениет Орталығының акпарат беру, компьютерлендіру және сыртқы байланыс орталығының басқарушысы, 2003-2010 жж. Алматы қаласындағы Республикалық Орталық мұражайының техникалық қызмет көрсету секторының меңгерушісі болды. Сол жылы Орталық мұражайдың қоғамдық жұмысты ұйымдастыру және сыртқы байланыс департаментінің мұражай қызметкері. Шынар Жұмағалиқызы 2006 жылы Қазақстанның Атырау, Ақтау, Өскемен, Павлодар, Қарағанды, Қызылорда, Петропавловск, Семей, Орал, 2010 жылы Өзбекстанның Нүкіс, Қырғызстанның Бішкек қалаларында мұражайтану бойынша оқулар-семинарлар өткізді. 2011 жылдан бастап Қазақстан Республикасы Ұлттық Банк мұражайында бөлім меңгерушісі. Шынар – студент кезінен казактың классикалық ою-өрнектері негізінде бір сызықпен салынған тақырыптық тұтас дүние суретті-сюжетті өзіндік ою-өрнектер жасап, жоғары шеберлік деңгейіне жеткен талант иесі. Ол Қ. Сәтбаевтың портрет кілемін тоқыды, Шынардың «Билік күдіреті», «Құстар әлемінде», «Өмір ағашы» және т. б. туындыларын Астана, Алматы, Павлодар қалаларында өткізілген көрмелерде мамандар «Ежелгі сак дәуіріндегі жан-жануарлар стилінің қайта жандануы» деп бағалады. Ол – ҚР Әділет министрлігінің «Зияткерлік меншік» куәлігінің иегері.

Күспекова Сәкен – 1924 жылы Ақкөл ауылында дүниеге келген. 1940 жылы Павлодар қаласындағы педучилищеге түсті, алайда соғыс басталып, аяқтай алмады. Сұрапыл жылдары, одан кейін мұғалім, ауылдық кеңес төрағасы болып істеді. «Екібастұз» кеңшарында бала бакшада тәрбиеші, сегіз жылдық мектебінде кітапханашы болды. 1979 жылы құрметті демалысқа шықты. Көптеген медаль, құрмет грамоталарымен марапатталды. Әйгілі колөнер шебері. Оюлы бітпестер, сырмактар, тұскиіздер, қоржын, аяққап, табакша, құрақ көрпешелерді тікті. Алматы қаласындағы Халық шаруашылығы жетістіктерінің көрмесіне катысып, I және II дәрежелі дипломдармен марапатталды. Баянауылда өткізілген Жаяу Мұса мерейтойында Алматы телевидениесі ол туралы хабар түсірді. Екібастұз қаласындағы «Атамұра» ұлттық-мәдени орталығын көркемдеу ісіне өз үлесін қосты. Павлодар

және Екібастұз қалаларындағы тарихи-өлкетану мұражайларына өз қолынан шыққан туындыларын сыйға тартты. Алматы қаласының Оқушылар сарайына 200-ден астам ою түрлері орналасқан альбомды сыйлады. Шебердің туындылары Америка асты. «Аксес Индастриз» компаниясының вице президенті Пол Родзянко бірнеше туындысын сатып алды.

Манапов Медғат Жанайдарұлы – 1984 жылы 10 ақпанда Екібастұз совхозында (қазіргі Төртүй ауылы) туған. 1990-1997 жылдары Екібастұз орта мектебінде оқып, 2001 жылы №26 қазақ орта мектебін бітірген. 2001 жылы Құрманғазы атындағы Қазақ ұлттық консерваториясының дайындық курсына түсіп, 2008 жылы осы оқу орнын Қайрат Байбосыновтың класы бойынша тәмамдайды. 2008 жылдан бастап Дарынды балаларға арналған музыкалық колледж – мектеп-интернатында ұстаздық етті. 2009-2011 жылдары С.Торайғыров атындағы ПМУ-дың мәдениеттану мамандығы бойынша магистратураны бітірді. Әсет Наймантаевтың 140 жылдығына арналған халықаралық дәстүрлі әншілер байқауында бірінші орын (2007 ж. ШҚО), 3 республикалық Жүсіпбек Елебеков атындағы байқаудың үшінші орын иегері (2007ж., Қарағанды), республикалық «Ертіс әуендері» фестивалінде бірінші орын (Павлодар, 2009 ж.), екінші республикалық Естай Беркімбаев атындағы дәстүрлі әншілер байқауының бас жүлдегері.

Мұсабаев Айтжан – Ақкөл ауылында туған. Көп жылдар Ақкөл тұтыну кооперациясының төрағасы болып істеді, біраз жыл ферма меңгерушісі қызметін атқарды. Өнерге жақын, өте дарынды аудандық облыстық көлемде танымал әнші болды.

Ордабаев Қаржаубай – 1947 жылы Талдықамыс ауылында туды. «Өлеңті» кеңшарының майталман механизаторы, комбайншысы. 1973 жылы Еңбек Қызыл Ту ордені, 1979 жылы Октябрь революциясы орденімен марапатталды. Өнер жолында да Қ. Ордабаев биік шыңдардан көрінді. Баянауылда Жаяу Мұса Байжановтың 150 жылдығына орай ұйымдастырылған дәстүрлі әнші-термешілер байқауында «Бұқар жырау» атындағы сыйлықты қанжығасына байлады. 1987 жылы республикалық теледидар ұйымдастырған ақындар айтысына қатысты, Қазақ

КСР Телевизия және радио хабары жөніндегі комитеттің Құрмет грамотасымен марапатталды. 1989 жылы республикалық жыршы-термешілер байқауына қатысып, лауреат атанды. 1998 жылдың 18 қазанында дүниеден өтті.

Сартымбекова Қымбат – 1937 жылы Талдықамыс ауылында туды. 15 жасынан іс тігіп, ісмер атанды. Аудан, облыс көлеміндегі қолөнер байқауларына қатысып, жүлдегер атанып келеді. 1991 жылы Павлодар қаласында өткен Наурыз мейрамында, Бөгенбай батырдың 300 жылдық мерейтойында да киіз үйді сәндеп, жүлдегер атанды. 1996 жылы Абайдың 150 жылдығы тойланғанда, дипломмен марапатталды. 1998 жылы Павлодар қаласының Астанада өткен тұсаукесер тойында, 1999 жылы Павлодар қаласының Астанада өткен «Қанатты әйел» халықаралық жәрмеңкесінде, 2004 жылы Павлодар облысының 65 жылдығына орай өткізілген көрмеде, 1996-2006 жылдары Алматыда өткен Қазақстан халқы мәдениеті мен өнері фестивалінде, 2003 жылы Алматыда өткен қолөнершілердің Орта Азиялық көрме-жәрмеңкесінде шебердің туындылары жарқырап көрінді. Қолөнер бұйымдары Лондондағы халықаралық көрмеге де қойылған. Қолөнер шебері 2001 жылы «Қазақстан Республикасының тәуелсіздігіне – 10 жыл» мерейтойлық медальмен марапатталды.

Сүлеймен Ерсайын – 1960 жылы 5 сәуірде Краснокутск ауданының Шұға ауылында туды. 1977 жылы Өлеңті орта мектебін тәмамдады. 1984 жылы Алматы көркемсурет училищесін бітірген соң, 1987 жылдан ауыл мектебінде бейнелеу өнері және еңбек пәнінен сабақ берді. Алматы педагогикалық институтын сырттай бітірді. Қазір Өлеңті орта мектебінің директоры. Әке жолын қуған Ерсайын Сүлейменов зергерлік бұйымдар жасаумен айналысады. Оның туындылары Астана – Елорда мәртебесін алған кезде ұйымдастырылған салтанатты жиынның сәні болды. Аудандық, қалалық, облыстық, республикалық көрмелерге қатысып, өнерсүйер қауымның ыстық ықыласына бөленген шебер бірнеше дипломмен марапатталды.

Сүлейменұлы Кенжетай – 1906 жылы Ақкөл Жайылмадағы Сарықопа ауылында туды. Әкесі Сүлеймен ұсталықпен

қатар зергерлікпен де айналысқан. Ағалары Мұхамеджан мен Рымжан бауырлары Кенжетайды 10 жастан бастап зергерлікке баулыды. Алғашқыда жеңгелеріне, ауылдастарына сақина, білезік, шашбау соққан бала зергердің есімі елге тез тарады. 1961 жылы Кенжетай Сүлейменұлы «Өлеңті» совхозына көшіп келді. Ауыл шаруашылығында еңбек еткен ол ата кәсібін де тастаған емес. Оның қолынан шыққан сырға, білезік 1979 жылы облыстық өлкетану мұражайына тапсырылды. Сондай-ақ Павлодар қаласындағы көркемөнер музейінде де Кенжетай зергердің бірталай туындылары сақтаулы. Зергер 1982 жылы өмірден озды.

Тәшімова Самал Қабдоллақызы – 1983 жылы Ақкөл ауылында дүниеге келген. 2004 жылы Алматы қаласында Т. Жүргенов атындағы Ұлттық Өнер Академиясының музыкалы драма және кино актері мамандығы бойынша курсы аяқтап, Петропавл қаласындағы С. Мұқанов атындағы қазақ сазды-драма театрына жолдамамен келді. Осынау уақыт ішінде көптеген рөлдерді көрермен жүрегіне жеткізді. Атап айтсақ: Қ. Қорғанұлы «Қанмен жазылған хат» – Медбике, М. Хасенов «Пай-Пай жас жұбайлар ай» – Лиза, Ә. Оразбеков «Бір түп алма ағашы» – Көрші, М.Задорнов «Күйеуіңізді сатыңызшы» – Елена Владимировна, К. Гольдони «Екі кожаға бір қызметші» – Смеральдина, С. Балғабаев «Ең әдемі келіншек» – Зухра, Т. Уильямс «Шыны Хайуанат» – Аманда және т.б. 2007 жылы «С. Мұқанов атындағы қазақ сазды драма театрының өркендеуіне қосқан еңбегі үшін» Алғыс хатпен, 2010 жылы Облыс әкімінің Құрмет грамотасымен марапатталды, «Ең үздік мәдениет және өнер қызметкері» атағын иеленген. 2012 жылы Салехард қаласында өткен СҚО Мәдениет күндерінде «Обдорская грамотасымен» марапатталды. Самал Тәшімова шебер актриса ғана емес, танымал әнші.

Төлегенова Зылиқа Төлегенқызы – 1938 жылы Төртүй ауылында дүниеге келген. Орта мектепті бітірген соң, тігіншілік курста оқып, тұрмыстық қызмет көрсету орталығында еңбек жолын бастайды. 1990 жылы облыс көлемінде тұңғыш рет өткізілген қалалық «Ақ әжелер» байқауында «Шебер әже» аталымына ие

болды. Ұлы Абайдың 150 жылдығы, Бөгембай батыр, Бұқар жырау, С. Торайғыров, Мәшһүр-Жүсіп, Майраның мерейтойларында қолөнер туындылары көрмеге қойылды. «Қанатты әйел» жәрмеңкесіне белсенді қатысқан, Қазақстан халқы мәдениеті мен өнерінің Х облыстық фестивалінде «Қолданбалы өнер мен халық кәсіптілігін сақтау және дамыту» аталымына ие болды. «Астанаға-10 жыл», «Қазақстан Республикасы Тәуелсіздігіне -10 жыл» мерейтойлық медальдары, «Облыстың алдында сіңірген еңбегі үшін» төс белгісімен марапатталған. 2011 жылы қолөнер шеберінің өмірі мен өнерін өрнектейтін «Өнердегі алтын көпір» атты альбом-кітап жарық көрді.

ҚИССА ЖАЙЛЫ БІРЕР СӨЗ

Назарларыңызға ұсынылып отырылған «Кесік бас» атты қиссасы белгілі Ақкөл-Жайылма өңірінде (Екібастұз ауданы және Ақтоғай ауданының бір бөлігі) жүргізілген тарихи-этнографиялық экспедиция барысында жазылып алынды. Аталмыш өңірдің тарихы мен археологиясы, этнографиясы мен мәдениеті соңғы жылдары терең зерттелуде. Осы жұмыстардың нәтижесінде Ақкөл – Жайылманың қазақ тарихындағы алатын өзіндік бір орыны анықталып, әсіресе кейінгі ортағасыр – Алтын Орда мен Қазақ хандығы дәуірінде ерекше маңызға ие саяси, мәдени-шаруашылық орталықтарының бірі болғандығы дәлелденіп отыр.

Тарихи аңыздарға назар аударатын болсақ бұл өңірді кейінгі орта ғасырда ноғайлы халқы иеленіпті делінеді. Қазақтың Ұлы тарихшысы Мәшһүр-Жүсіп: «Сарыарқадағы жары терең, суы аз өзендер – сол замандағы ноғайлардың егін салу үшін қазған арығы деседі. Шідерті деген өзеннің аяғында Ақжар, Сасай деген жер – Ноғайлардың хандарына орда қылып, тақ орнатқан жері. Орманбет хан сол жерге тақ орнаттырған екен деседі. Ол уақытта Ноғайлының байлығы да сондай болыпты. Бір күнде қырық саба, елу саба қымыз толтыратұғын үйлер болған екен деседі. Сол Орманбет:

– Адам – баласы, жер – анасы. Ана емшегін ембей, асқа жарымайды! – деп, халқына егін салуды машық қылдырып. Бұл күнде: «*Ақкөл, Жайылма деген көлдер егін орны екен*», – деседі», – деген мәліметтер калдырған болатын (Көпейұлы М.-Ж., 8 том, 277 б.).

Ш. Уәлиханов «ноғай» – көшпелі халықтарды біріктіретін атауы болды деп жазады: «Старики говорят, что ногай было общее название [степных] кочевых татар (татарлар деп XIX ғасырдың орыс әдебиетінде бүкіл көшпелі халықтар ұғынылатын – Ә.Ж.), для отличия от полуоседлых.» (Валиханов Ч., Т.1, 276 б). Қоса

кетерлік, Алтын Орда (Ақ Орда, Ноғайлы) дәуірінде Сарыарканы мекендеген «Он сан ноғай», «Токсан екі баулы Қыпшақ» атанған одақтар құрамында болған ру-тайпалар казак этносының негізінде жатыр.

Аққөл – Жайылмада Алтын Орда заманының археологиялық ескерткіштерінен басқа осы заманнан қалып бізге жеткен рухани қазына, ауызша дәстүр сақталған. Солардың бірі жергілікті халық арасында күні бүгінге дейін айтылып жүрген ноғайлыкезеңіне жататын қисса-жырлар. Бұл дәстүрдің сақталуы жергілікті рулардың, ортағасырлық көшпелі халықтың тікелей мирасқоры екендігін көрсетіп отыр. Кезінде Ш. Уәлихановта бұны ескертіп кеткен еді: «К числу преданий, доказывающих их старожительство, принадлежат так называемые «Ногайские предания», относящиеся по слову и характеру своему к XV веку... Ногайцы, надо сказать, в преданиях всех нынешних среднеазиатских кочевников: кайсаков, киргиз и каракалпаков, занимают почетное место. Множество легенд, поэм, относящихся к этому народу, заимствованные в те времена по соседству, сохраняются до сих пор. Ногайцами они называют татар *Белой орды* и собственно ногайцев... (Валиханов Ч. Т.2, 60-61 бб.).

«Кесік бас» шығармасын Төртүй ауылының молдасы Жарлығапберді Жылқыбайұлы өзінің 100 жасаған әкесінен жазып алған жазбаша нұскасын берді, ал Қаражар ауылының тұрғыны, аяулы ағамыз Кәкен Тәшімұлы оны редакциялап, бізге сарынын келтіріп айтып берді.

КЕСІК БАС қисса

Қылыңыз құлдық тағат бұл дүнияд,
Жұмақта орның болсын шын дүнияд.
Қасында асқаптармен бір күнлерда,
Пайғамбар отыр екен Мәдинәда.

Әбубәкір, Ғомар, Ғосман, Ғалы да бар,
Жастары көп ішінде кәрі де бар.
Әбілмәжінүн, Сәдуақас, Мәлігәждар,
Атақты батырлардың бәрі де бар.

Отырып баршалары құрды кеңес,
Соларды сөз қылғаным обал емес.
Жиылып бәрі тегіс отырғанда,
Болыпты мешітте бір ғажап іс.

Жігіттер өтірік айтпа жаныңа қас,
Көзінен жас ағады қан аралас.
Ішіне мешіттің келді кіріп,
Домалақ кеудесі жоқ бір Кесік бас.

Халайық мұны көріп таң қалады,
Не қылып келген басты ғажапланды.
Алдына пайғамбардың бардыдағы,
Қозғалмай Кесік басың жатып алды.

Таман жұрт таң қалады мұны көріп,
Кеуде жоқ келді құбас қалай жүріп.
Шығарып мұны тысқа тастайын деп,
Ер Ғалы келді дейді түрегеліп.

Ғалыдай қуатты адам таба алмады,
Кәпір деп қылыш алып шаба алмады.
Үш қабат қаһарланып қайраттанып,
Қубасты жерден қозғап ала алмады.

Көрінген халайықтың көздеріне,
Қубастың топырақ толған жүздеріне.
Бір басқа кеудесі жоқ күші жетпей,
Ғалының қайғы кірді кеудесіне.

Шошынды мұны көріп сақабалар,
Күйінді назаланып Ғалы қайдар.
Жаппар Құдай осыған тіл бергіндеп,
Досынан тілек қыпты хақ Пайғамбар.

Дұғасы Пайғамбардың қабыл болды,
Сол құбас кеудесі жоқ тілге келді.
Алдына Пайғамбардың зар-зар жылап,
Бар мұнын бастан-аяк сөйлей берді.

Ассалаумұғалейкум Пайғамбарым,
Отырған қасындағы әсқапларым.
Айтайын қалай болған әңгімемді,
Баршаңыз бұл сөзіңе құлақ салғын.

Мен өзім әуел баста патша болдым,
Шам, Мысыр, Бағдатты билеп тұрдым.
Хазіреті Қызырменен жолдас болып,
Неше жыл ғаділдікпен дәурен сүрдім.

Жолдасым Қызыр Ілияс болушы еді.
Жәрдемді қауысқылас қылушы еді.
Ғайып ерен қырық шілтен баршалары,
Әзір боп қарсы алдымда тұрушы еді.

Қысылсам Қызыр Ілияс береді дем,
Келуі қауыс-қияс болмады кем.
Ойнауға сауық үшін аңға шықсам,
Жолдасым болушы еді сегіз жүз мың.

Алдымда екі жүз мың жүруші еді,
Көрінген жауға қарсы тұрушы еді.
Сол жакта екі жүз мың әскерлерім,
Қапалансам қасыма келуші еді.

Оң жақта екі жүз мың батырларым,
Өзімнің бәрі жақын татуларым.
Артымда екі жүз мың шәзәдалар,
Бәрі де патша зада пайғамбарым.

Сансыз қол сауық үшін аңға шықсам,
Алушы ем арыстанды тірі жығып.
Ұлтын құдай берген және сондай,
Кетуші ем сол әскерді бәрін жығып.

Жоқ болса Қызыр Ілияс жүрмеуші едім,
Жолыкса қасыма ер жеп жүр деуші едім.
Әскермен сегіз жүз мың ойнағанда,
Бәрін де бір тиындай көрмеуші едім.

Періден зақақ еді әуел атым,
Уақытында сондай еді салтанатым,
Әр кемелге біл зауал деген дейін,
Қылайын енді баян қара жатым.

Мен өзім жұрттан асқан батыр едім,
Бір күні тақта ұйықтап жатыр едім.
Бір ғарып есігімнен келді кіріп,
Сұрадым қайшалардың пәкір едін.

Пәкір сонда сөйлейді келіп едім,
Сіздің патша екеніңізді біліп едім,
Теңдік алып біздерге бере ме деп,
Мен қашып бір кәпірден келіп едім.

Бишара байғұс болған мұңды пәкір,
Басына іс түсті ме заман ақыр.
Бишара саған зорлық қылып жүрген,
Жаңылған тәубәсінен қандай кәпір.

Сонда өксіп жылады байғұс ғарып,
Зорлықты бізге қылған дейді парық.
Шәһардың бүкіл халқым тегіс қырып,
Алып кетті қатын-бала қабат алып.

Бұл сөзді естіген соң шыдамадым,
Қайтсе де барсам ба деп ойыма алдым.
Қайтейін оның маған несін айтты.
Жетеме менің әлім деп сұрадым.

Кәпірден алып берші кегшімізді,
Ей Патша неге өзіңмен күдер үздің.
Күнінде қияметтің мақшар күні,
Жағамда екі қолым деді сіздің.

Ал бұл сөз батып кетті шыбын жанға,
Жібердім шапқыншыны шаһарларға,
Аттансын барша әскер жарақтанып,
Бұл жолдан жалғыз адам бармай қалма.

Аттанды шаһарымнан жиылған қол,
Аз емес әскерлерімнің кисабы мол.
Жүз-жүз мың өзіңменен бірге жүрді,
Қисабын басқасының білмедім сол.

Он екі ай дегенде дәуге бардық,
Көп әскер дәулер менен ұрыс салдық.
Шаң жұғып дүние жүзін қапқараңғы,
Бас көзді, аяқ-қолды көрмей-қалдық.

Ұрыстым дәулерменен дамыл алмай,
Көп қырдым күш барында қолым талмай.
Бетіме келген жанды қыра бердім,
Екенін дәу, мұсылман байқай алмай.

Арасын жер мен көктің тұман түскен,
Ұрысып дәулерменен көп күн өткен.
Өзімді тірі байлап ұстап алып,
Басқаным бірін қоймай басын кескен.

Қырылды шаһәрімдегі барлық адам,
Бір қырғын топан берді қак тағалам.
Дәу мәлігүн несіз үйге барып алып келді,
Артта қалған қатын-балам.

Біздерді жер астына қойды камап,
Күнінде он кісіні қылар тамақ.
Аралас адам затты қоймайды екен,
Жер асты шұңқыр екен әрбір тарап.

Астында мен шұңқырдың көп жыл жаттым,
Тиме деп қатыныма жығыла бақтым
Ақылымды менің айтқан дәу апарма,
Ашылар күнін барма мен бей уакытым,

Қылды ғой тірі күйік құдай алмай,
Пендесін жараптаған қайғысалмай.
Жақындап қатыныма қоймаған соң,
Сөз айттым ішім қатты шыдай алмай.

Неше жыл замандарға келді жасым,
Өзіме айтқан сөзім болды қысым.
Дегенді аяқ-колмен бәрін жұтып,
Қалды ғой танағынан өтпей басым.

Аяқ-кол бар мүшенің бәрін жұтты,
Басымды домалатып жерге тепті.
Құрып ай далада жат енді деп,
Алып келіп жер үстіне тастап кетті.

Емес қой асылықты қақ жаратқан,
Асылық ер адамға сор тапқызған.
Сыйлап әкеп қойған жоқ жер үстіне,
Шұңқырдан әр шұңқырға лақтырған.

Баламды қатыныммен деупер алды,
Басыма мұндай істі құдай салды.
Айырып аяқ-колмен бар мүшеден,
Қу басым ай далада жалғыз қалды.

Құдайдан тілемедім мұндай істі,
Ойласам құдіреті кемнен күшті,
Жатқанда дәу өлтіріп денем жұтып,
Аузына иә Мұхаммед аты түсті.

Жалғыз-ақ Мұхаммедке келді тілім,
Қырылды дәу мәліғұмнан тәмәм елім.
Құдайдан медет тілек жалбарымы,
Қатынымның күйігі үшін келген жерім.

Азаптың бәріне де көніп едім,
Жақсылық жамандықты көріп едім.
Қатынымның күйігіне шыдай алмай,
Мен сізге сол себепті келіп едім.

Құданың көндім салған мекнатына,
Қисап жоқ жарылқаса рақматымда.
Құтылды дәу мәліғұмнан басым әрен,
Атыңның иә Мұхаммед құрметіне.

Деді де осы сөзді тұрды құбас,
Көзіне пайғамбарым алады жас.
Жылайды сақабалар шаһажарлар,
Көзінен қан аралас ағады жас.

Отырған мәжілісте баршалары,
Сөйлейді жасын тиіп пайғамбар,
Баратын осы жолға жан бар ма деп,
Бұл сөзді және қатқа қылды жары,

Сақабалар шулайды бара алмаймыз,
Барғанмен дәуге ұрыс сала алмаймыз.
Құбастан кегін алып береміз деп,
Қырылып айдалада қала алмаймыз.

Құбастан көз көргенде мұнау түсті,
Жетпеді Ерғалының бұған күші.
Бүтін күнінде дәу мәлігын мұны жеңсе,
Барады енді дәуге қандай кісі.

Бармасқа сақабалар ойына алған,
Пайғамбар кім деп қапаланған.
Киімінің үстіндегі бауын үзіп,
Белсеніп түре келді шаһимардан.

Бата бер тақсыр баба барайын да,
Дәулерге ақыр заман салайында,
Қаламын не бетіммен бұған барамай,
Ажалым жетсе сонда өлеңінде.

Тұрады сақабалар бәрі шошып,
Құбастан естіген соң зәресі ұшып.
Шаһимардан ғазіреті Ғалы ашуланып,
Сыртына шықты түгі қарыс тесік.

Ал енді бұл сапрға жүреміз де,
Айналып аман болсақ келеміз де,
Қош енді сақабалар есінде тұр,
Сіздерді қайта айналып көреміз бе.

Құсаин, Қасенменен жан шырағым,
Мұхаммед Қанапия шам шырағым.
Тілек тілеп баршаңыз есінде тұр,
Алла деп атқа мінді жүз қыранның.

Мұхамед айналайын тақсыр бабам,
Мен енді келермін бе жетсе казам.
Ал енді көп айналым тұра алмаймын,
Баршаңыз да қылығыз есен аман.

Барады шынға асыл тасшы,
Сапарды көрмегенге бейнеті асшы,
Жөнелді жапа-жалғыз мәдинадан,
Кесік бас Ерғалиға болып басшы.

Ғалының келе жатыр қуаты асып,
Дүлдүлі таумен тасты әзердей басып.
Жүреді қаһарланып ғалы қайдар,
Дүлдүлі ұшқан құспен қанаттасып.

Ғалының келе жатыр бүйірі кызып,
Дүлдүлі астындағы мойынын созып.
Қанаттыдан қалмайтын дүлдүлінен,
Кесік бас келе жатыр оң бойы озық.

Етегі қаптауының деудің жері,
Келеді Кесік бас пен Ғалы сері.
Дариядан жүреді кара жердей,
Шығады қысылғанан ащы тері.

Келіпті дәу мәліғұнға көп күн өтпей,
Адамзат неге өлсін ажал жетпей.
Басына бір қорғанның келді дағы,
Кесік бас тұра қалды әрмән өтпей.

Токтадың не себептен кесік басым,
Осы ма дәу мәліғұн сенін қасың.
Көрсетші мекен-жөнін маған тура,
Тартайын біржолата аттың басын.

Биыл мен жолда жүріп арыдым ба,
Бұл деудің жан шыдамас қаруына.
Қылыпты қорқақ болып көңілім суып,
Қорқамын бұдан былай баруына.

Мекені дәу мәліғұнның сонау құдық,
Біз байғұс сонда жатып мұңды болдық.
Жоғары бір шығармай жер бетіне,
Неше жыл қиянатпен сонда тұрдық.

Құдықтың тереңдігін біле алмаймын,
Мен өтіп бұдан өлі жүре алмаймын.
Қолында дәу мәліғұнның не болсын,
Дариға өліп кетсең көре алмаймын.

Мен үйін кесік басым қапаламба,
Кім қалар ажал жетсе ғарып жанға.
Өлімнен қорқып кейін қайда барсам,
Арыстан батыр Ғалы аға нанба.

Барамын дәу мәліғұнға тіпті қорықпай,
Қайтамын не бетіммен бір жолықпай.
Себеп боп арманына жеткізе алсам,
Жанымды салдым отқа сен ғарыпқай.

Арыстан Ерғалының күші тасты,
Дүлдүлге ашуланып камшы басты.
Дүлдүлі астындағы қорықаннан,
Құдықты көре сала кейін қашты.

Қиын ғой енді қайта қадам баспақ
Лайық па дүлдүліне кейін кашпақ.
Жүреді жаяу енді Ғалы батыр,
Дүлдүлін сол араға байлап тастап.

Жаяулап сол құдыкка келді дейді,
Басымда арканы жоқ білді дейді.
Қараса түбі терең көрінбейді,
Түсемін енді қайтып бұған дейді.

Қысылған батыр Ғалы осы жолда,
Әркашан жаппар құдай өзін онды.
Неде болса мен түбін көрейін деп,
Ойлайды арманым жоқ өлсем сонда.

Қорықты дейді-ау осыдан қайтып кетсем,
Болар енді түбіне тірі түссем.
Я Құдай ризамын құдіретіне,
Тірі барып дәулермен ұрыс етсем.

Тілеймін бір құдайдан үлкен нәсіп,
Сөйлеймін кисса сөзді желдей есіп.
Тәуекел бір Аллаға дейді дағы,
Ішіне шаңырау құдық кетті түсіп.

Келеді төмен қарай Ғалы қайдар,
Ат берсе арыстан деп құдай жар.
Табаны жерге тимей есі кетті,
Айналып бастан миы әй жағанждар.

Келеді төмен қарай шырық айналып,
Аузынан анда-санда демін алып.
Болғанда бес күн, бес түн әзер жетіп,
Түбіне шаңырау құдық түсті барып.

Күні түні дәл он күнде жетті түпке,
Айтайын бұл сөзімді жамиғат көпке.
Отырып жарты сағат демін алып,
Қарайды көзім ашып төңірекке.

Баласы Ұлы жүздің Үйсін, Дулат.
Кетеді салсам айғай Арғын шулап.
Деу мәліғұм анадай ұйықтап жатыр,
Аузынан шығып түтін бұдақ-бұдақ

Ерғалы есін жиіп көзін ашқан,
Барғалы дәу мәліғұнға қадам басқан.
Жолында көк темірден бір сарай тұр,
Кілті бар болат-темір асыл тастан.

Келеді темір үйге Ғалы жүріп,
Ішіне кілтін бұзып келді кіріп.
Адамзат іші толаған көрген деулі,
Шулайды Ерғалы де сәлем беріп.

Ассаулау мәғалейкүм Ғалы батыр,
Біздерге болды мұндай заман ақыр.
Бір қайрат жылдам жетіп іс қылыңыз,
Дәу мәліғұн осы күнде ұйықтап жатыр.

Қойыпты мойындарыңа әйел өңдей ғарып,
Аралас еркек-әйел өңдей ғарып.
Есіктен кірген беттен атымды айттым,
Білдіңіз сіздер мені қайдан танып.

Әй ғалы есіркейсің бізді көріп,
Көзіңе жас аласын ішің еріп.
Балам Ғалы бұл жерге келеді деп,
Пайғамбар хабар берген түске кіріп.

Ғарыптар көрдіңіз бе Мұхамедты,
Бабамның бал-шекердей сөзі тәтті.
Мен мұнда келеді деп хабар берсе,
Тағы да мұнан басқа не сөз айтты.

Пайғамбар түсімізде келді бізге,
Көп жылап рахым қылды бәрімізге.
Ғалы келіп деулермен ұрыс салса,
Дұға қылып тұр деді дәл сол кезде.

Жәрдем болып құдайда болып жарылғанса,
Сөз болады қазалыны карағанша.
Мен келдім сіздер үшін әдейі іздеп,
Деулермен іс қылғалы құптамаса,

Құдайдан тілек тіле бәріңіз де,
Бірің қалмай жас пенен кіріңіз де.
Дұғасы пақырлардың қапыр болса,
Құдайым рахым қылар сонда бізге.

Қылмайды батыр Ғалы тіпті қауып,
Есіктен шықты дейді қайта шауып.
Жақындап деу мәліғұнға жеткен кезде,
Жығыла жаздады ғой есі ауып.

Ғалының барша жаннан қайраты аскан,
Түк шықты тұтан болып арыстаннан.
Не болды мұнша бопсап тәніме деп,
Тақсырдың қаһарланып қаны қашқан.

Деу мәліғұн келсе жетіп ұйықтап жатыр,
Қарайды тамашалап Ғалі батыр.
Ұйқы тең өлі менен деген дейін,
Өлтіріп ұйқысында болмас ақыр.

Ғалінің жанынан асқан күші барды,
Ат берген арыстан деп құдай жары.
Әзірейіл жан алушы келді саған,
Әй мәліғұм жылдам тұр деп айғай салды.

Дауысын естіген жан талып қалған,
Сөзінің өтірігі жоқ ешбір жалған.
Құлақтан ащы дауыс өткенен соң,
Деу мәліғұн көзін ашып сонда ояңған.

Сенбісін жұрттан асқан батыр Ғалі,
Ізденіп ашалыңа келдің пәле.
Айта бер өз тілінше иманыңды,
Тірі ғып жібермеспін енді сені.

Әй мәліғұн сонша күшті сен не дейсін,
Біләлмай не айтарын опық жейсін.
Айтасың өлтірем деп қандай жанды,
Тіршілік бүгіннен соң сен көрмейсің.

Адам жоқ күшті болған бұл Алашта,
Қасына келгеннен соң корқып саспа.
Іш бүгіт адам заттан көргенім жоқ,
Мен өзім келіп тұрмын үш мың жасқа.

Талайдан өткен екен мәліғұн жасың,
Кесілер бүгінгі күн білсем басын.
Алдына Ғалы арыстан келгенен соң,
Білдің ғой басыңнан сор айырылмасын.

Кәрі деп ойлайсың ба Ғалы мені,
Ізденіп жүрушедім мен де сені.
Өзіңді сол арада сойып салып,
Қырайын Мекке мен Мәдинәні.

Әуелі өлтірейін пайғамбарын,
Өртейін Мәдинадай қалаларын.
Мәшіріп Қағыбаны отқа жағып,
Қырайын мұсылманның тегіс бәрін.

Бұл сөзге ашуланды Ғалы арыстан.
Көрсетші күшің болса осы бастан.
Гүрзімен қуат қылып ұрып байқа,
Адам деп ойлаймысын күштен сасқан.

Гүрзісін қолына алып мәлігүн ұрды,
Ер Ғалы қалқан ұстап қарап тұрды.
Бір көзі от, бір көзі жалын болып,
Ер Ғалы тізесінен жерге кірді.

Деу мәлігүн қуаты артық сондай мықты,
Бір салып Ерғалыны жерге тықты.
Екінші гүрзісіменен салар шақты,
Арыстан кірген жерден қарғып шықты.

Қылышпен деу мәлігұнды салып қалды,
Қылмады деуге залал қайран қалды.
Қылышы шапқанында өтпеген соң,
Тағы да Ғалы арыстан ашуланды.

Екеуі қарсыласып қылды ұрыс.
Ғалыға бола қалды қиын жұмыс.
Қолында деу мәлігұнның не боласын,
Құдайын құдіретімен қылған болыс.

Ерғалы деу мәлігұнмен күрес тұтты.
Екеуі бірін бірі қуат етті.
Ғалының көре алмадық күресін деп,
Көктегі періштелер зар еңірепті.

Ғалы жүр жер астында деу ойнап,
Не болды күші медеп ішінен ойлап.
Неше күні неше түндей алыстады.
Медет бер жаратушы, я құдайлап.

Ғалының барша жаннан қуаты аскан,
Түк шықты тұтан болып арыстаннан.
Бар күшін жинап алып таста деді.
Деу мәліғұнның батты жерге қара саннан.

Секіріп кірген жерден шыға келген
Екенін мұның күшті сонда білген
Деу мәліғұн сілкеп келіп тастағанда
Ерғалы батты жерге бел уардан

Тағы да қуат қылды деуге Ғалы,
Көтеріп толға балып тасқа Ғалы.
Келгенше белшесінен жерге кіріп,
Денесі мәліғұнның батты бәрі.

Деу мәліғұн қуат қылды және қатты,
Арыстан кеңірдектен жерге батты.
Үшімен екі қолдың ұрысып жүр.
ЕР Ғалы жығылуға жақындапты.

Қиындық енді болды Ғалі шерге
Келгенше кеңірдектен батты жерге
Тек жылдам расулге хабар бер деп
Құдайым жарлық қылды Жебірәйілге

Иә достым, жылдам жетіп айғайлашы
Жебірәйіл Мұхаммедке хабарлашы
Ерғалы қысылып тұр деу мәліғұннан
Тез барып құлағына сыбырлашы

Естай ақын

Рамазанов А.Ф.

Құсайынов Ә.Қ.

Әлиакпаров Е.Қ.

Шаяхметов Т.Х.

Сунеков Б. С.

Жармакин О.К.

Арынбеков Ә.

Жапаров Ө.

Мүбәраков Т.

Шапатова М.

Нүргәзин Ж.

Қабылов С.

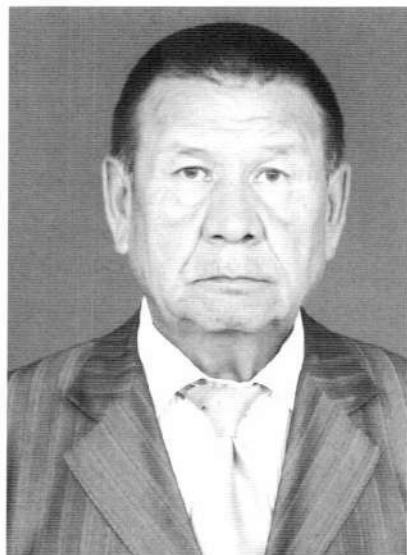
Балташев О.

Сергазин О.

Қажымұратов Б.

Жандарбеков Қ.

Айтбаев Е.

Сталин атындағы мектептің мұғалімдері

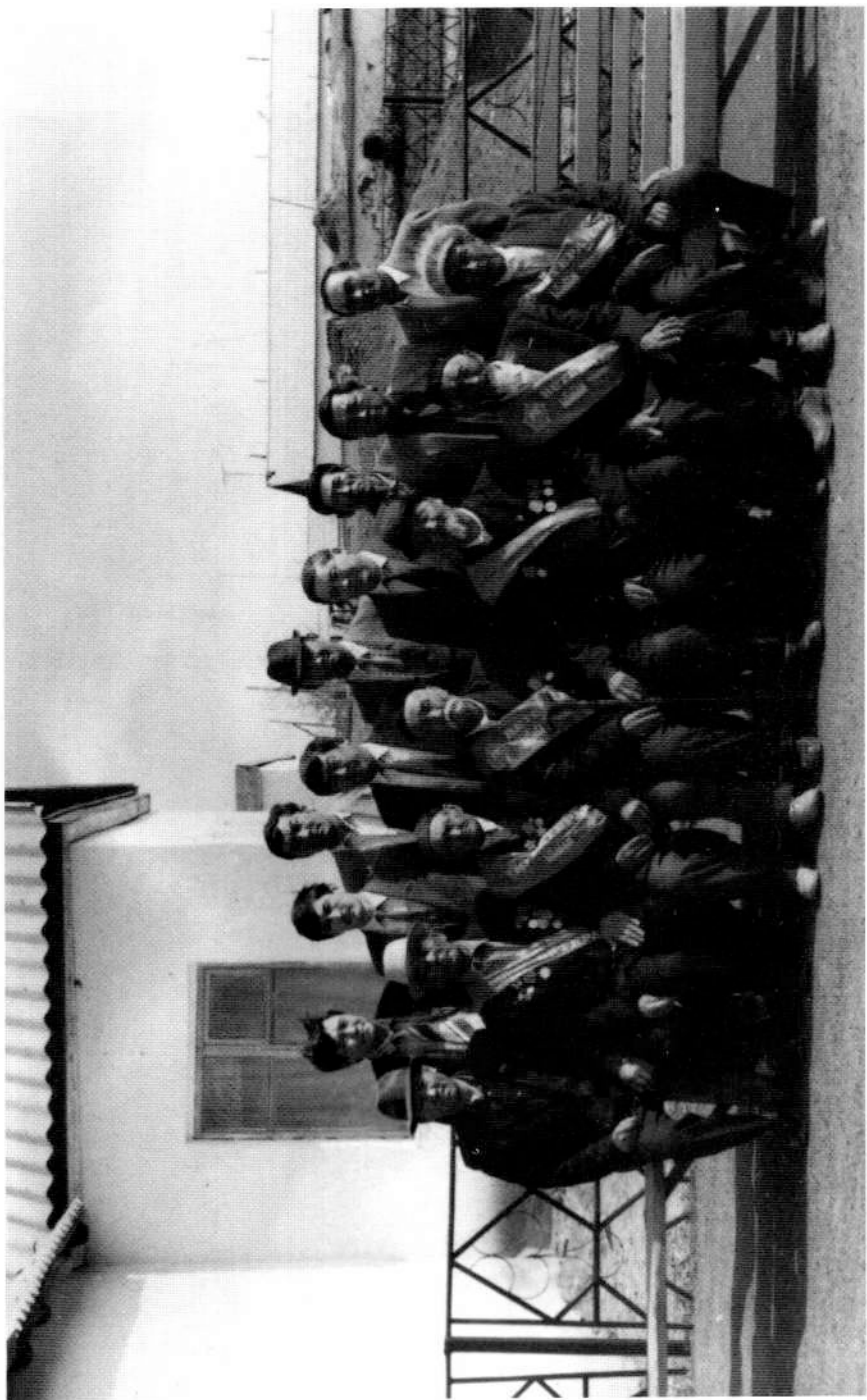
*Социалистік Еңбек Ері
А. Жылқыбаев*

*Социалистік Еңбек Ері
Қ. Қаленов*

*Ақкөл совхозының директоры Х. Мусин мен
шаруашылықтың мамандары*

Аққол совхозының еңбек және соғыс ардагерлері

Екінші бөлімшенің басқарушысы Б. Көпезжанов пен
мамандары

Теледидардың Ақкөл ауылына алғаш келген сәті

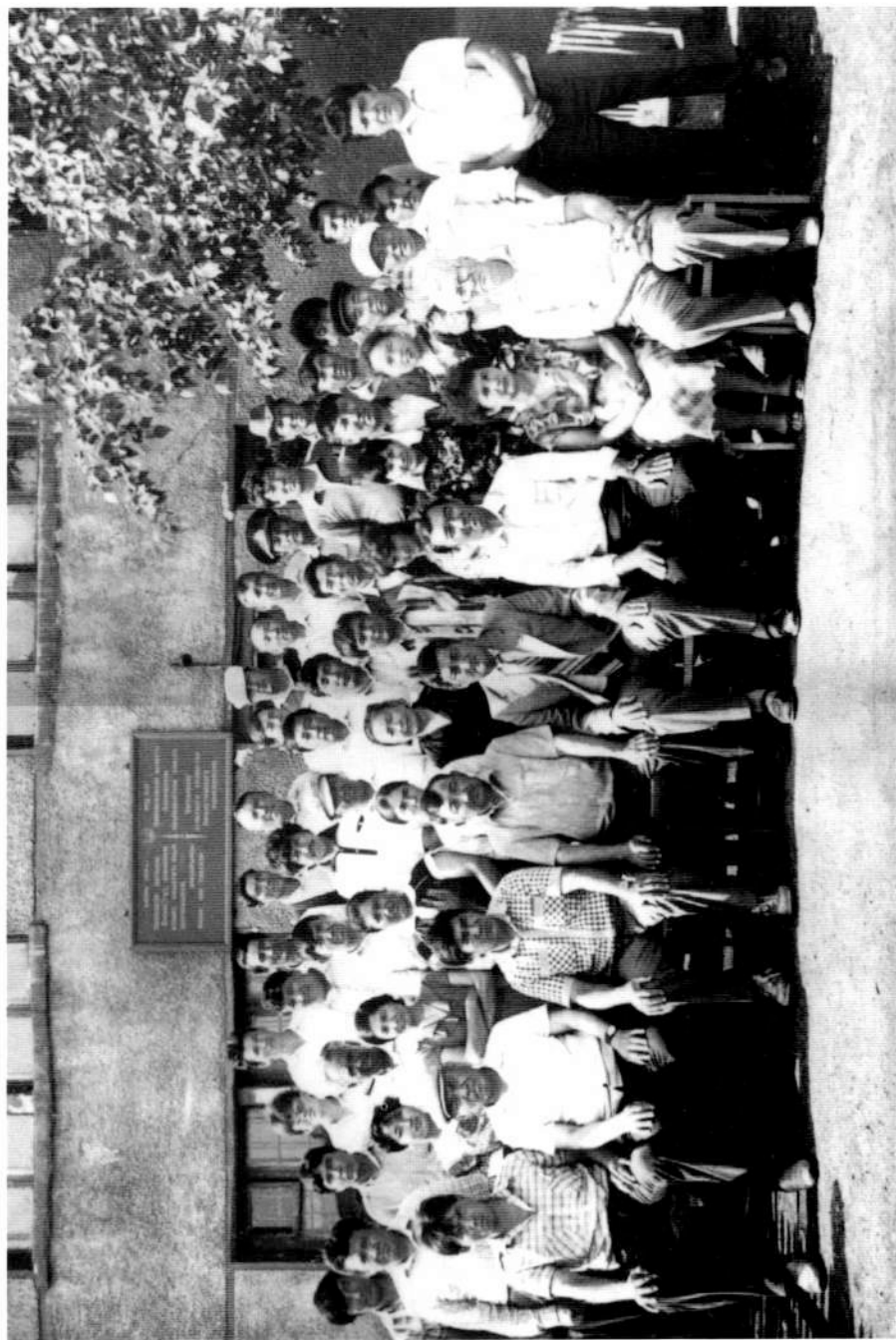
Жомарт пен Сәнияның шаңырақ құрған сәті

Жайылма ауылы мектебінің директоры К. Алғамбаров
мұғалімдермен кітапханада

Б. Қызғариннің Социалистік Еңбек Ері атағын алған сәті

*Аққол совхозының Бүкілодақтық жасарыстың
жесіңмазы атағын алған кезі (1984)*

*Жаңаталап сегіз жылдық мектебінің ұжымы (бірінші қатардағы
ортада мұғалім Ж. Бижанов, мектеп директоры Қ. Нүкішев, оқу
ісінің меңгерушісі Қ. Молдабаев)*

*Екібастұз ауданы партия комитетінің бірінші хатшысы О. Қожанов
Аққол совхозында*

*Аққол совхозының директоры Ә. Түгелбаев
шаруашылыққа келген музыка зерттеушісі
Б. Ерзаковичпен (1988)*

*Павлодар облысының әкімі Д. Ахметов Аққол
шаруашылығында*

Құдай да келді жетіп Жәбірәйіл
Мұхаммедке келді жауап сен соны біл
Ерғалы қысылып тұр мәліғұннан
Тез мініп қанатыма жете көңіл

Естіп пайғамбарым шошып кетті
Құдайға сақтай көр деп зар еңірепті
Үстіне қанатының мініп алып
Көз жұмып ашқанынша жетіп кепті.

Келді дағы құдыққа көзін салды
Ішіне түсемін деп ойына алды
Елжіреп іші, бауыры пайғамбардың
Ер Ғалы бармысын деп айғай салды

Құдайын естірді досы үшін
Бұл дауыс Ерғалыға келді бұрын
Дауысын естіген соң пайғамбардың
Бұзыпты талқан қылып тұрған жерін

Бойында Ерғалының қуаты көп
Жалғанда мұндай қуат берген жан жоқ
Жерінен кіріп тұрған шекті қартып
Қаршыға шын ұмтылса жеткендей боп

Я Алла қак Мұхаммед келді бабам
Мен қалдым бұл ажалдан өлмей аман
Өлімге басын байлап ұсына бер
Қалмайды енді жаным кәпір-надан

Қылышпен деу мәліғұнды басқа шапты
Ғаліге қысылғанда құдай жақты
Қылышы жеті қабат жерден өтіп
Мойнына көк өгіздің жақындапты

Ерғалы қысылғанды кетет зәрең
Құдайға бұл қалайша деді пәлем
Зұлпұқар бұдан былай бұйрық жоқ деп
Жәбірәйіл бар күшімен тоқтатты әрең

Өлі барды бағалыға бір қауыпты
Деу мәліғұн ажал жетіп жер қауіпті
Күніндей қияметтің күн тұтылып
Аспаннан жаңбырдай боп қан жауыпты

Аспаннан Ғалы көрді жауған қанды
Құдайдың құдіретіне ғажапланды
Баласы дер мәліғұнның жетіп кетті
Жиып өңкей дәуден батырларды

Астында шаңырау құдық Ғалы жатыр
Бек шаршап сол уақытта болған пақыр
Келіпті бес мың шакты қол жиылып
Бәрі де жұрттан асқан өңкей батыр

Ғалымен келе сала соғыс салды
Қамалап жер астында ортаға алды
Қолға алып зұлпақырын деуді қырып
Ағызды бауырынан қызыл қанды

Ерғалы зұлпақырын қолға алыпты
Көре алмай періштелер зар жылапты
Ғалының ұрысына тап келе алмай
Қара жер жет қабат қозғай алыпты

Ғалыға артық қуат құдай берді
Қозғалтты қимылымен қара жерді
Ғалының айғай салған дауысынан
Күн күркіреп қар жауып жер күңіренді

Ғалы батыр дәулерді қырып жүрген
Талай мықты көпірдің бәрі де өлген
Шаршаумен қиналу ойында жоқ
Таксырға артық қуат құдай берген

Астында шыңырау құдық бір ай жүрді
Көрмеген бұл жалғанда мехнат көрді
Құданың берген құлы көп бола ма
Сол келген батырлардың бәрі де өлді

Алысып отыз күндей дем алмаған
Қылышын қынабына бір салмаған
Қырылды бес мың әскер ажал тауып
Ішінде жаны тірі бірі қалмаған

Дәулерді Ғалы батыр қырып болды
Қылышын қынабына жұлып салды
Сауытын үстіндегі бәрін шешіп
Қарайды егіндегі жараларды

Ғалының айдай балқыр ақша беті
Бекінер қара көрсе елдің шеті
Қараса өне бойына сонда байқап
Тәніне жара түскен жетпіс жеті

Сондадағы қиналды деп айта алмайды
Үстіне енді қиын кны алмайды
Бек үлкен түскен екен жаралары
Сол жаралардан аяқ басып жүре алмайды

Сонда айтқан қапаланып назымдары:

Құдай-ау өзің жараттың
Арыстан қылып ат беріп
Қақ Мұхаммед бабамды
Достым дедім хат беріп

Жебірәйілді жібердін
 Маған құлдық кылсын деп
 Кәпірлерді жат көріп
 Дінге науат кылсын деп
 Дін білмеген мәліғұнды
 Бұйырдым өзің қырсын деп
 Дәулерменен ұрыстым
 Нен жәрдем берсін
 Шақырарға қапым жоқ
 Елден біреу келсін деп
 Атымыз адам қақымда
 Шес, Ыдырыс, Нұк, Уәхи да
 Уәғи, Үнір, Салық, Ыбырайым
 Мәдәт бергей біздей пәкірға
 Әнісіп Жүніс, Захария
 Келдім заман ақырға
 Мұса, Бірлән олғайша
 Достым деген құдайым
 Әлләра берген Уәхида
 Йәкия бірлән шұғайып
 Қызыр Ілияс олайып
 Жүз мың жыл болған нәбилер
 Ұлұкман Ғакым олайып
 Жүз жиырма төрт мың нәбілер
 Баршасының әкірі
 Ән-билермен қатыны
 Мәдәт бергіл құдай-ай
 Жаһанда сарғайып
 Жалғыз қалдым шұңқырда

Ғалының бұл айтқаны қабыл болған
 Қашанда қысылғанда құдай қорған
 Келіпті біп періште көктен шығып
 Нұрына қараңғы үй жарық болған

Періште неге келдің көктен жеке
Түстің бе тоқтамай»-ақ көктен текке
Әдейі келген болсаң бұл жұмысқа
Не себепті келіп тұрсың тұрма текке

Күйеуі пайғамбардың батыр Ғалы
Жаратқан абзал қылып құдай сәні
Құдайдың құдіретінен өмір болып
Мен келдім сізді бұдан шығарғалы

Құдай-ау ризамын бергеніңе
Жылаған көздің жасын көргеніңе
Артыма ғарыптарды ізсіз тастап
Соңынан жалғыз басым ергеніңбе

Мұхаммед сенің бабан құдайға дос
Шығуы жанның бәрі қиын жұмыс
Құдайдың бұл да болса ірі досы
Бұларды бір-біріне не қақтап қос

Ерғалы періштенің тілін алды
Босатты өңкей ғарып нашарларды
Некелеп бір-біріне қосты бәрін
Қатыны кесік бастың жеке қалды

Құдайым жаратқан қой мұны көр деп
Атағы шықты жұртқа Ғалы ер деп
Шақырды періштені Шаһимардан
Бастарын кесік бастың алып келді

Кеуде жоқ қолданып жатқан ғарып
Шұңқырда Ғалы жүрді еттен арып
Денесін батыр Ғалы іздетіпті
Сол өлген дәу мәліғұнның ішін жарып

Қылышпен мәліғұнның ішін жарды
Жұтыпты қисабы жоқ көп адамды
Танытып кесік бастың қатынына
Бейнесін бишараның тауып алды

Тауып алып денені жуды таза
Құдайым берді оған дәхи қаза
Жаппар құдай осыған тіл бергіл деп
Зарланып Ғалы арыстан болды наза

Құдайдың құдіретіне қиындық жоқ
Өтіпті осылардан да дүние бок
Құдай-ау көрсеткенің распа деп
Кесік бас сәлем берді түре келіп
Болғанда аспан биік жер аласа
Дүниені көрген ғажап араласа
Ғалының деуге қылған ісін естіп
Кесік бас болды дейді таң тамаша

Йә Ғалы кең дүниеде көп дәурен сүр
Кетті ғой себебімен біздерден сор
Бишара ғарыптардың тілек үшін
Бұл дүниенің ақыры болып тұрғанша тұр

Емес қой жүз жасауға Ғалы асық
Табылар араласа елден пасық
Қайтыпты періштені атқып мініп
Отырған баршасына амандасып

Көзінен кара нәркес төгіп жасты
Ғалының барша жаннан қуаты асты
Еңіресіп баршалары жылжығанда
Балқытты қорғасындай қара тасты

Мінді де періштемен қайтып кетті
Үстіне бұл дүниенің келіп жетті
Дүлдүлін тұрған жерден шешіп мініп
Аз күнде мәдинаға жетіп кепті

Қуанды елі-жұрты келгеннен соң
Ғалының сау келгенін білгеннен соң
Жылайды қуанғаннан қақ пайғамбар
Есен-аман Ерғаліні көргенен соң

Қайрат Айтбаев,
Тәттімбет атындағы
Республикалық конкурстың
бас жүлдегері,
Қазақ Ұлттық өнер университетінің
оқытушысы

БҰРЫНҒЫДАН ҚАЛҒАН ІЗ

Біздің елдің мекені Ақкөл – Жайылма деп аталады. Бұл өлкеде аты аңызға айналған әулиелер, елге қорған болған батырлар, әнші, күйшілер, қолөнер шеберлері көп болған екен. Ғалымдардың зерттеуіне сүйенсек, 13- ғ Шайбани ұрпақтарының ордасы осы Ақкөлде болған дейді. Ол ғылыми тұрғыдан дәлелденіп те отыр. Ақкөл деген киелі мекен. 19-ғасырда ислам дінін таратушы, ізгіліктің қайнар бұлағы Исабек ишан хәзірет қоныс еткен әулиелі жер. Алайда бұл өңірде өткен ұлы тұлғаларды түгендеп жазып шығу мүмкін болмады. Мен бұл шағын мақаламда тек қана Қаражар мен Көксіыр ауылының (арасы 5 шақырым) өнерпаздарына (онда да қолыма түскен деректер көлемінде ғана) тоқталдым.

Еуропа музыкасының ірі өкілі И. Гайдн «пьесаның жүрегі мелодия» деген екен. Музыканың өміршең болуы мелодияның тегіне байланысты. Бүгінгі күнге Қорқыт, Кетбұға, Асан-қайғы, Байжігіт бабаларымыздың заманынан жеткен ән-күйлер бар. Ол мұралардың заман сынынан өтіп бізге жетуі күй сазы мен ән мелодиясының асылдығынан. Шынайы өнер шыншыл елдің жадында тұрақ тепті. Атадан балаға жалғасып және үнемі даму үстінде болған.

Қазіргі кезде фольклорды ауылдан емес қаладан іздеу керек деушілер де кездеседі. Ол пікірге де келісуге болады, өйткені ауылды аралаған фольклористер көп болған. Әр түрлі себептермен ауылдан қалаға көшіп кеткен елеусіз өнерпаз адамдардың бар екені де даусыз. Осыдан тура он күн бұрын өзім туып-өскен елге ән-күй жинау мақсатында жолға шықтым. Астанадан Екібастұз қаласына соғып алдымен әкемнің қарындасы

Ырысты апамды бірер ән салғызып видео камераға жазып алуға кірістім. Апамның жасы алпыс тоғызда. Жас шамасын ескерген болып әндеріңізді дем алып отырып орындаңыз, әйтпесе, шаршап қалуыңыз мүмкін деп өзімше кеңес айттым. Алдымен Біржанның «Жонып алды» әнін орындады. Сәл тынығып келесі әнді айтыңыз дедім. Естайдың «Қорланы» шырқалды. Ал тәте осы отырған бойда білетін әндеріңіздің бәрін айтып шығыңыз деп дыбыс және кескін жазатын құрылғыларымды соңғы рет тексеріп шықтым да апамға қарадым. Бастапқы әндерде көп жөткірініп, ара-тұра жөтеліп отырды. Аздан соң арқаның шымыр әндерін бірінен соң бірін қалықтатты. Жөткіріну де, жөтелу де жайында қалды, 35 әнді тоқтамастан орындап шықты. Әншілікті кәсіп етпеген, ауылдың күнделікті күйбең тіршілігінен шырмалып шықпаған адам. Әншілігі ерен. Жоғары, төмен иірімдерін тым нәзік алады, дыбысы қою, әннің қалыбынан адаспайды, тембірі, дауыс бояуы «Жонып алды» сынды күрделі әндерде де нәрінен танбайды. Шырқаған сайын дыбысы да күшейе түседі. Нағыз кәсіби вокал шебері дерсің. Апаммен қоштасып сапарымды әрі қарай жалғастыру мақсатында жолға жиналдым. Келесі кезекте арқаға белгілі Өлеңті мен Шідерті өзені түйісетін әулиелі Ақкөлге барып, өзім туған Жайылма ауылына бір қонып Қаражардағы Кәкен ақсақалдың үйіне ат басын тіредік. Ақсақал есік алдында күн шуақтап отыр екен. Амандық біліскеннен кейін келген шаруамды айттым.

– Е-е, бізде не қалды дейсің, жасымыз болса сексеннің екеуіне келді, – деді дауысы қарлыға, тартыншақтап: бәрін ұмыттық, ертеректе кисса-дастан айтушы едік, қазір қалжырадық қой... Осыдан жиырма жыл бұрын келгеніңде....

– Ақсақал сонау Астанадан арнайы келдім, ескіден қалған не бар екен, еске түсіріп көрмейсіз бе,- деп өтіндім. Төргі бөлмеге жайғасқан соң ақсақал домбырасын қолына алды. Байғабыл Жылқыбаевтың ән бастарда толғап алатын қара шертісін еске түсірер күйге де әнге де ұқсамайтын өзі қысқа, аса сұлу әуенді шалып өтті. Осы бір кішкене желдірме тыңдаушыны елтіп алатындай. Домбыраны асқан шеберлікпен орындайтыны бірден байқалады. Біршама әңгіме айтылды. Кәкен ата өзінің

өскен ортасын, ауыл-аймақтың жайын, осы өңірде өмір кешкен өнерпаз- әнші, қиссашы, зергер, ұсталардың көп болғанын есіне алды. Ол ұзақ ойланып алып: «бұл өңірде өнерпаздар көп болған. Көбі ұмыт болды, біз білетін бертінгі заманда елге аты кең жайылғандары: әйгілі «Қорлан» әнінің авторы Естай, әнші Ахметтің Мұфтиі, әнші, акын Исаков Ақыш, Бозмақтың Ғаппасы, қиссашы Темірболат, қиссашы Әшім деген әнші, жыршылар болған деп бір тоқтады. Сонан соң жиырма бес қисса-дастанды танды- таңға асырып жырлайтын өз әкесі қиссашы Тәшімді еске алды. Көлебайдың Төлеулісі, Серікбайдың Төлегені деген атақты зергерлер, ағаш шеберлері Қырықбаев Елемес, Оразбаев Әбіш, Шокананың Шәмеші, Шәріпбай, Аябай, Тоғайбай, ағайынды Мұхаметжан, Кенжетай, Ырымжандар да осы елге көп қызмет еткен жандар. Асайынов Сейітжан, Жамал ұсталар қандай еді. Елге көп пайдасы тиген кісінің бірі Насыр мергендер».

Сонау 32- жылдарында осы елдің халқы әр түрлі өнердің жөнін білгенінің арқасында ашаршылық нәубетінен аман өткенін де айтты.

– Әкеңіз қандай қиссаларды айтушы еді, дедім бір сөздің кезегінде.

– Қайсысы есте қалды дейсің, «Жер мен көктің жаралғаны» «Әзірет Әлі», «Еңлік- Кебек», «Ермек», «Қалқаман- Мамыр» «Кесік бас», «Көрұғлы», «Назымбек пен Күлше», қойшы әйтеуір өз заманындағы елге кең таралған қиссаларды түгел айтатын. Көбінің атында ұмытып қалыппын.

– Әр қиссаны әр әуенмен айтушы ма еді?

– Жок. Бір ғана әуенмен орындайтын.

– Сіз қанша қисса айтасыз?

– Бұрынырақта әкем айтатын қиссаларды тегіс білуші едім, қазір бәрі қалды.

– Еске түсіріп көріңіз.

– Ойпырмай ә,... «Назымбек пен Күлшенің» қиссасын көрейін.

Кәрі саусағы пернені еркелете басып, кара шертісті шалқыта қағып-қағып алып, жырлап кетті.

Бісміллә мен сөйлейін сөзді бастап,
 Хат жаздым қара сия қалам ұстап.
 Азғана ғашықтардан сөз қозғайын,
 Жамиғат, құлағың сал сөзді тастап.
 Нәлі бар сауыр етіктің табанында,
 Құдайға құлшылық қыл аманында.
 Ертеде асыл Бекбай өткен екен,
 Бұрынғы ноғайлының заманында.

Міне, киелі Ақкөлді тербеген көне жыр осылай басталды. Ақсақал қартайса да, бойдағы өнердің рухы қартаймаған екен. Жас адамша ширақ, әр сөзі түсінікті. Жыр мақамы құлаққа жағымды, жеңіл. Қисса-жыр қатты айғайға басып айтылмайды. Ортаңғы регистрде, әр шумағында дауысын азғана көтеріп алып, бір қалыпты мақамды өріп отырады. Музыка саласында әлі күнге дейін қолға алып зерттелмеген тұсы арканың қисса айту үлгісі. Осыдан соң Кәкен ата Акансерінің «Балқадишасын», халық әні «Қарғам –ауды» шырқады. Дәстүрлі өнерді жинау мақсатында шыққан сапарымыз олжасыз болмады. Ақтасты мен Жалаулы көліне дейін жайлап жатқан елдің кішкентай ауылынан тыңдаған ән жырымыз, жүрегімізге шуағын төккендей. Ән де, ескіше ән айту мәнері де сақталған. « Ән жырдан сарай салған қайран кеудем, енерсің сен де бір күн қара жерге» деп Естай бабамыз тегін айтпаған екен. Ақкөл елін ән мекені деседі. Кәкен ақсақалдың домбыра шертісі Ырысты апайдың әншілігі ғайыптан пайда болған мәдениет емес. Ол кешегі Естай бабамыздан шираған профессионалдық ұлы әншілік мектептің біздің заманымыздағы көрінісі. Көкше мен Баянның ортасында ән баптаған Ақкөл – Жайылма елінде өмір сүріп белгісіз кеткен әнші-күйшілер қаншама.

ДАРЫНДЫЛАР ӨЛКЕСІ

Бүгінде барымызды бағалап, жоғымызды түгендеп жатқан тұста, талантымен тамсандырып, халқының қадір-құрметіне, қошаметіне бөленген, елге сіңірген өлшеусіз еңбектерін елеусіз қалдырмай, ұрпақтарына үлгі ету – баршамызға аманат. Кезінде жазу-сызуы болғанымен, оны басқа жұртқа, облысқа немесе республика көлеміне әйгілеп, көрсететіндей үлгінің болмауы кейінге жасқа сабақ болса керек. Біздің өңірді қыр елі деп атайды. Думаны мен дүбірі, сауығы мен сайраны көп қалалы жерден жырақ, жолы қиыр, алыс ауылдардың өз тірлігі, өз өмірі, өз қазанында кайнап жатты. Ұлы төңкерістер кезіндегі болған жайттар ұмытылып, кейінгілердің тұрмыс деңгейі, мәдениеті, хал-ахуалы хатқа түсе бермеді.

Заманында хандар мекені болып, Ақкөл – Жайылманың тоғыз көлінің маңында мыңғырған малы өрістеп, өркениеттің ошағы болған қалың ауылдар ыдырап, бізге тек тасқа қашалған канатты сөздері, шаңырақтарының орнасы ғана жетті. Оны зерттеуге, зерделеуге етек-жеңімізді жинап, елдігімізді, тәуелсіздігімізді алғасын қол жетті. Бүкіл бір дуан елдің тарихта қалдырған ізі, таңбасы таңқалдырады.

«Өнер көзі халықта», – деген халқымыздың канатты сөзі осындайда ойға оралады. Ақкөл – Жайылманы таланттар мен дарындылар өлкесі деп тегін айтпаса керек.

Қиюы қашқан қилы заманда өмір сүрсе де, алысқа ұзауға, Қысқа жіп күрмеуге келмей қалса да ән мен жырын халық есте ұмытпай, ел арасында жүріп-ақ таратып, көпшілік құрметіне ие болған дарындылар Ақкөл – Жайылма өңірінде көптеп кездеседі. «Елдің атын ер шығарады», – дегендей, Ақкөл – Жайылманың даласындай, кең жайылып жатқан жазығындай пейілі дархан, толқып аққан өзендеріндей иірімді де мейірімді, аппақ болып

алыстан көрінетін көлдеріндей ақ жүрек, атпал азаматтарының есімдері елге әйгілі.

Талантымен тас жарған, он бес жасынан қолына қазақтың кара домбырасын алып, «Жай қоңыр» деп ән салған Естай, өзінің бала даусымен үлкен-кішіні тәнті етіп табындырған Естай шыққан, Естайдай әйгілі әнші-композиторды берген киелі топырақ бұл. Халқымыздың абзал перзенті, ән өнерінің шок жұлдыздарының бірі, бүкіл елімізге, қазақ сахарасына, Сарыарканың кең даласына, Ақкөл – Жайылманың төріне қанатын кеңінен жайып, құлашын сермеген «Жай қоңыр», «Хорлан» «Бір мысқал» және басқа да классикалық әндері Естайдай өнер тарланының, қазақ ән өнерінің биік шыңы, інжу-маржаны.

Естай Беркімбаев Ақкөл – Жайылмада Талдықамыс деген шағын ауылда туған. Нақты мәліметтер, мақалалар, естеліктер, зерттеулер, поэмалар мен арнау өлеңдер «Естай» деген жинақта жарияланған. Оны құрастырушы зерттеуші, белгілі қаламгер, ардагер журналист Айтжан Бәделханов ағамыз.

Естайдың қызы Күлай біздің ауылда (ауылдың аты Шідерті колхозы, «Зеленая роща», отыз жылдық, он бірінші ауыл, «Ақкөл» совхозының №2 фермасы болып талай рет өзгерді) тұрды. Күйеуінің аты Биғожа. «Естай» атты кітапта туған қызы жайлы нақты дерек берілмеген. Әжейді талай рет өз көзіммен көрдім. Нағыз тектілердің тұқымына сай аңқылдаған аккөңіл, кішіпейіл, бауырмал жан болатын. Ол кісіден Жаника, Дәмет, Ұмсындық, Елеш деген төрт қыз туады. Жаниқадан бала жоқ. Жаника мен Ұмсындық Бектемір және Жантемір деген ағайынды екі адамға тұрмысқа шықты. Үш қыздан туған Естайдан жиеншарлары қазір де біздің ауылда, Екібастұз қаласында тұрып жатыр. Ұмсындықтан туған Наурызбай (Наукен) Жантемірұлы әнді жақсы салатын. Ғұмыры ұзақ болмады. Отан соғысында мерт болған Жанәбілдан Зекен, Зейнеш (Сарторғай) деген туған немерелері бар. Зекеннен туған балаларда ауыл арасында ән салып жүреді. Бірақ, Естайдың шөберелері деп бағалап, қолпаштаған кісі де болмады, дегенмен өздерінің де өнерге икемі тым бола қоймаған да шығар. Зекен апамыз ауыл арасында болған ойын-тойда, отырыстарда шешен сөйлейді. Ауыл адамдары оны

«Асылдың сынығы ғой», – дейтінін талай естідік. Мен Зекен апамыз айтқан бір әңгіме желісімен «Хорлан сәлемдемесі» атты өлең жазған едім:

Зуылдаған күндер-ай күміс қанат,
 Барады күн батуға енді таяп.
 Өткен күннің оралмас белгісіндей,
 Жүзігіне үңілді Естай карап.

Базары жастық шақтың кеткен тарап,
 Өкініш пен қайғыдан жүрек шаршап.
 Домбыра шанағында жорғалайды,
 Әнді аңсап, Хорланды аңсап, қайран саусақ.

Жол түсіп Маралдыға келді тағы,
 Естайдың жер ортаға келген шағы.
 Қарсы алып жарқын жүзбен құтты Хорлан,
 Самайдан көрінеді шаштың ағы.

Жыр айтылды бірталай Хұсни-Хорлан,
 Сүйгенді алған жігітте бар ма арман?
 Жаксы күнде табыспай, о дариға,
 Айырған екі жасты дүние жалған.

Сәлемдеме жеңгейге салды Хорлан,
 Құлпырған шәйі көйлек көк торғыннан.
 Қымбат адам екен деп мына іске,
 Ақкөлде таңданбаған қалмады жан.

Естаймен бір ауылда өскен Сәбиттің Қожаны деген әнші болған. Қожан Естайдан 10 жастай үлкен екен. Ол қиса, жырларды өте шебер, нақышына келтіріп орындайтын. Дауысы өте зор болған деседі. Менің әкем Бабылбек Әкімбекұлы «Қожан ән салғанда, дауысы қозы көш жерге жететін», – деп айтып отырушы еді. Өзі ән де шығарған, бірақ, әндері сақталмаған. Қожан сұңғақ бойлы, атжакты, ірі денелі адам дейді. Сырт

келбеті Естайға өте ұқсас болғанын көз көргендер айтып жүреді. Ұлы Отан соғысы басталған кезде 70-ке жақындап қалған. Басына сәнді бөрік, шапанының жағасын елтірімен етегіне дейін көмкеріп, сәнімен киінетін. Естаймен бірге Алматыға шақырған кезде, ол денсаулығы жарамай бара алмай қалады. Естай мен Қожандар тарауық намазын оқыған кезде, үлкен-кіші жиылып, олардың дауысын естуге барады екен. Қожанның Біләл, Қали, Темірхан, Нөкен атты балалары болған. Оның ішінде соқыр Қали гармонь тартып, ән салып, өлеңші болады.

Дауысы ерекше, ешкімге ұқсамайтын. Ол ән салғанда айналадағы адамдарды көзі көрмесе де, өзіне тартып, баурап алатын. Алматыға шақыртып, соғыстан бұрын барып қайтты. Естайдың әндерін, халық әндерін керемет шырқайтын. Дауысы өте кең жататын. Гармонь дауысына келтіре, құлаштап, соза ойнайтын. Жанынан ән де шығарып айтатын. Бала кезімізде оның соғыстан оралмаған ағасы Темірханға шығарған өлеңін айтып жүруші едік.

Жапанда өткен жалғыз бауырым,

Басыңа жастық салмадым.

Қасыңда сенің бола алмай,

Болдың ғой қайғы арманым, – деген өлең жолдары ғана есімде қалыпты, дейді еңбек ардагері, ұстаз Нүкішов Қуантай. Біз көрші тұрған едік.

Ауыл жастары Шідерті өзеніндегі қара суға барса да, ойын-тойға барса да қасынан оны тастамай ертіп жүретін. Жолдастары арасында да Қали сондай беделді болды. Ақкөл маңындағы ауылдар да той, қалжаларына шақыртып алдырушы еді. Суда өте жақсы малтитын.

Соқыр Қалидың жолдастары Ермек Бейсембаев, Дүзелбай Момынов, Ахмедянов Халел, Смайылов Бабылбек болды. Қали ауыл жастарымен бірге алтыбақан, ақсүйек ойындарынан қалыспай ойнайтын. Жасынан аурушаң болған Қали ұзақ өмір сүре алмады.

Жақсыдан қалған тұяқ, Нөкеннің бел немересі Амангелді Қожанов ата-баба жолымен қазір ән айтып, көрерменнің қошеметіне бөленіп жүр. Ол туралы кейінірек баян етерміз.

Аскан дарын иесі Балабек Орынбай баласы жайлы айтпай кетуге болмайды. Ол Ақкөл – Жайылмада 1887 жылы туып, 1942 жылы қайтыс болған. Балабек Омбы, Қызылжар, Семей, Қарқаралы дуандарын аралап ән салады. Ол Иса, Әміре, Қажымұқан, Естай, Майра, Иманжүсіппен бір жүріп, талай сауық кештерде, той-думандарда ән салып, бүкіл Сарыарқа даласын әуезді үндерімен баурап, талайларды тандай кактырған. Балабек нағыз «Сегіз қырлы, бір сырлы» өнерпаз адам болды. Әнші ат үстінде өлең айтып, сол мінген атының бауырынан әнін тоқтатпай өтеді екен. Ол әнші ғана емес акробат, гимнастика өнерін де меңгерген. «Қарғам-ау, сен қалайсың мен дегенде», – деп басталатын белгілі өлеңді осы кісі шығарған дейді оны білетіндер. Балабек домбыра жасау шебері де болған. Әміремен бірге Парижге баруға дайындалып жүргенде, інісі істі болып бара алмапты. Інісі Орынбаев Мешітбай Сталин колхозында төраға болыпты. Мешітбайды халық жауы деп 1937 жылы көрсетіп, 10 жылға соттатып жіберіпті. Халық жауының туыстарына да ешқандай мүмкіндік берілмеген. Қажымұқанмен бірге жүрген Балабек өз баласының атын Қажығали қойған екен. Қажығали 1928 жылы туып, 1981 жылы қайтыс болған. Қажығали Алматыда консерваторияда Нұрғиса Тілендиев, Шамғон Қажығалиевтармен бірге 1949-50 жылдары оқиды. Оқуын белгісіз себептермен тастап кетіп, 2 жыл Павлодарда филармонияда істейді. Кейін Павлодарға келген сапарларында Жүсіпбек Елебеков, Манарбек Ержановтар 3 қайтара шақырады. Бірақ ол оқуға оралмайды, Қажығали ән айтумен қатар, домбыра, баян, аккордион, балалайка, мандолинде шебер ойнаған.

Өз замандастарынан оза туған таланттылар біздің манда өте көп болған. Ол кездегі мықты мамандық ұста өнері болды. Себебі әрбір үйге қажет қазан-аяқты айтпағанның өзінде, шөп шабатын шалғы, тырнауыш, олардың саймандары арба-шанаға қажет темірлер, қой қырқатын қайшы бәрі де осы ұстаханадан шығатын. Қазақтар ұстахананы, көрікті киелі деген. Сондықтан да ұстаға аса құрмет көрсеткен. Осындай ел арасында сыйлы адамдардың бірі Құсайын болды. Құсайынның Дәуітбек, Дәуітжан деген ұлдары да «Ата көрген оқ жонар, ана көрген тон

пішер», – дегендей жақсы азаматтар болып ержетті. Дәуітбек болса, ит жүгіртіп, құс салған, саятшы, аңшы, қолынан домбырасы түспейтін әнші жігіт болды. Дәуітбекті көріп, әнін естігендер «Құлтуманы» орындайтындардың ішінде одан асканын көрген жоқпын дейтін.

Ал, Дәуітжан болса, әкесіне тартып ұста көрігіне ие болды. Ол кісіге қолқа салып, әнді айт дегенде барып бір-ақ айтатын. Дегенмен ол да өнерден құр алақан емес еді.

Ел арасында әнімен, айтатын қисасымен, «Естайдың қоштасу» әнімен аты шыққан Досмақтың Ғаббасы еді. Ол кісіні көпшілік пұшық Ғаббас дейтін. Кезінде оған да «халық жауы» деген жалған жала жабылып, түрмеде болып келген еді. Бойы шапаты, шағын, кішкене кісі болатын. Ғаббастың қызы Күлаш та өнерге жақын жүрді. Алғаш айтысқа қатысып, ән салып, әке өнерін жалғастырды.

Осындай өнерлі бабаларымыздың саркыты ма, әлде өнердің киесі мен иесі қонған жер ме, Ақкөл – Жайылмада екінің бірі әнді әсем орындайтынын мақтанышпен айтуға болады. Біріне-бірі үлгі болып, біріне-бірі үйретіп, ұрпағын өнерге баулыған елдің ерекше дарындарын атап өтейік.

Кешегі өткен, Ахмет баласы Бердібай ағамыз жайлы айтсақ, домбырамен әнді өте күшті орындайтын. Ол кезде ауылдың өз мереке-мейрамдары жеткілікті. Оған осы кездегідей әртіс шақырмайды. Сахнасы кәдімгі қой қора, бертін келе ондай жерлерге әртістердің өздері Алматы, Семей театрларынан келіп спектакльдер қоятын. Арасында ауыл азаматтарына да ән салғызатын.

Бердібай ағамыз сөзді асықпай, баптап, бипаздап сөйлейтін, сөйлеп отырғанда әңгіме желісін басқа арнаға бұрып жібергенін байқамай да қаласың. Әңгіменің соңында қисынын тауып, күлдіргі бір нәрсені қосып жібергенде, тыңдаушысын еріксіз күлдіретін. Бердекеңнің сөзінің өзі күлкілі. Өзілқой, қылжақбас болмағанымен, айтқан анекдоттарын ел арасында әркім есіне түсіріп қояды.

Соғыс жылдарында ауыл сахнасында «Қыз Жібекті», тағы да басқа спектакльдерді қоятынын анамыз Шөкен Біләлқызы

айтып отыратын. «Қыз Жібекті» қоюшы режиссер, гримдеуші, киім тігуші, әрі әктері Сәкен Құспекова апамыз екендігін мақтанышпен айтқан жөн. Сәкен апамыз Төлеген ролінде ойнап, дауысы ер адамдардың дауысы сияқты гүрілдеп, ер азаматтарша сөйлеген кезде, оны ауыл адамдарының бірі де танымайтын. Ал, Жібектің ролін әнші Сәпкен Зайытова сомдаған. Бердібай нағыз Бекежан болды да қалды. Түрі, кимыл қозғалысы кейін кинодан көрген Бекежаннан ауса, бұйырмасын. Ауылдың сол кездегі өнерпаз жастарының бәрі Естай атамыздан бата алғандығын айтпай кетуге болмас. Батамен көгерген жастардың өнерлі болмауға қакы да жоқ еді. Әсіресе, Бердібай ағамыз Естайдың «Бір мысқал», «Хорлан» әндерін нақышына келтіріп айтатын. Олар әнді басқадан емес, Естайдың өз аузынан үйреніп, еліктеп, Естайша айтуға машықтанған әншілер.

Қандай да бір жаңа әнді елден бұрын үйреніп алып, ауылға алып келетін Н. Тілендиевтің «Әке туралы жырын» біз сол кісіден бірінші естіп, үйренетін едік, – дейді көзі көргендер. «Балалық шақ» деген әнді Бердекеңнен басқа адамнан естіп көрген жоқпыз. Сөйтсек, ол Бердібай ағаның өзі шығарған әні екен.

Шіркін-ай балалығым қандай қызық

Қазірде тұр ғой менің бүйірім қызып, – деп келуші еді.

Бірде Бердібай ағаның биші Шара Павлодарға келгенде оны іздеп барады. «Шара келіпті дегесін, Майдашымды ертіп, сегіз баланың ес білгенін жетектеп, еңбектегенін көтеріп жеттім. Егер Шара сол жерде: «Жүр, Бердібай» десе, Майдашты да, 8 баланы да тастап жүре берер едім дейді, елді күлдіріп, – дейді әнші, Ақкөл топырағында бірінші болып неміс тілін меңгерген ұлағатты ұстаз Шапиға Жапарова.

Тағы бірде Бердібай мен Айтжан қаладан арақ тиіп алып келе жатыпты. Айтжан дүкендерге ауданнан тамақ, басқа да заттар таситын машинада жүргізуші болып істейтін. Қаладан шыққан соң МАИ жоқ. Жолда екеуі бір жартыны ашып ішеді. Тіске басар ештеңе болмайды. Айтжан тұрып Бердекеңе бір шақпақ қант ұсынады ғой. Сонда Бердекең жұлып алғандай:

– «Сен мені цирктегі ат дейсің бе, қант жейтін», – дегені бар. Мұндай тауып сөйлеу, мысқылмен тыңдаушысының жоқ

жерден шағып алу, әзіл айтуға керемет шебер адам. Егер ел арасында тарап кеткен анекдоттарын жинаса, бір кітапқа жүк болады.

Айтжан Мұсабаев сол кездегі нағыз сал-сері жігіт еді. Егер жоғары білім алып оқыса, қандай әнші болатынын елестету қиын. Табиғи, бойына біткен талантымен жиналған жұртты тәтті ететін. Халық әндерін шамыркана шырқайтын. «Жалғыз арша» әні Айтжанның орындауында ерек естіліп, домбыра үнімен үйлесе аспанға әуелеп шарықтайды. Естай әндерін Айтжан түгелдей дерлік орындаушы еді. Халық әндері де көркем жүзіне үйлесіп, сыйқырлы бір сырлы сазбен жаныңды баурап алатын.

– Мен Айтжанмен жас мұғалімдердің слеті болады деп бірге жолға шықтым. Керекуге жеткенше талай өлең айтылды. «Маңмаңгер», «Жамбас сипар», «Ақбақай» т.б. әндерді айтқанда құтты бір музыкалық білімі бар адамдай ашық үнмен, ерекше сезіммен шырқайтын. Ол кезде көпір деген жоқ. Біз келгенде паром тоқтап қалыпты. Түнімен кабина ішінде қонатын болдық. Айтайын дегенім, салған әні қандай сұлу, көркем, асқақ болса, жаны да, мінезі де сондай аппақ, ашық, таза еді. Мені машина ішінде қалдырып, өзі сыртқа барып жатты. Ол кезде мен жас келген мұғаліммін, – дейді зейнеткер ұстаз Шапиға Жапарова.

Үні де жөні де бөлек, ерекше жаратылған асыл ағаларымыздың бірі Қожахметов Ғаббар қожа еді. Жүзі жылы, нұр тамғандай, аса тәртіпті, артық сөзге жол бермейтін, аңқылдаған ақкөңіл жан. Өзіне алған жары Қадишасы да сай еді. Ол кісі «О, Зәуреш» деп ән салғанда аспан мен жер астасқандай, көңілің басқаға аумай, өзіңнің Зәурешіңді іздейсің, ән құдыретін ол ағамыз осылайша мойындатып, шын өнердің, таланттың шыңына шыққандай әсер етер еді...

Ал, Естайдың әндерін тамылжыта, баппен шырқағанда қиялыңа канат бітіргендей әсерде боласың. Сонымен қатар, қазақ композиторларының әнін шегіне жеткізе айтатын. Өзі әннің әуенімен елтіп, ән құдіретіне табынып, балқып, тебіреніп, теңселіп, әсерленіп, әрбір сөзіне нақыш беріп, байытып, бірде көтеріп, бірде баяулата шырқағанда консерваторияны екі рет

тауысқан шығар деген ойда боласын. Сол сәтте, екі көзі нұрланып, тостағандай болып, жүзі бал-бұл жайнап, оттай алаулайтын.

Ақкөлде әрбір орындаушының алатын ерекше өз орны болатын. Халық оның айтқан үнін қайда болса жазбай танитын. Ескендір Хасанғалиевтің «Атамекені» шыққанда, оны радиодан естіп, бірден қағып алып, Кереку өңірін дүр сілкіндіріп, бірінші айтқан Қайырдың Әшкені (Әшім) болды. Әншінің Ақкөл – Жайылма төсінде шырқаған әндерінің әуені жұртшылық есінен кетпейді. Әттең, сол кезде қазіргідей бейне баян тұсіріп, әншілердің күй табағын шығаратын болса, ақкөлдіктердің өнері өрісті боларына дау жоқ еді ғой.

Заманына қарай, ол бір мәдениеттің бел алып, үлкендерінен үлгі алып, дүркіреп тұрған кезі. Домбыра оркестрі, әншілер тобы Ақкөл – Жайылманың барлық ауылдарында құрылып, шағын ауылдардың өзінде өз әртістері болатын. Қалың ел топтасқан Шұға ауылы да бұл өнерден құр алақан қалған емес. Осында Молдабаев Қабдуайыс Байғабылұлы мектепке басшы болып келіп, маңайына өнерлі жастарды біріктірді. Қабдуайыс Байғабылұлының ойнамайтын аспабы жоқ десек те болар. Домбыра, скрипка, қобыз, баян тағы басқа да аспапты қолына алса, сызылтып, сыңғырлатып қоя беретін. Шұғада домбыра оркестрін құрып, өзіне өнерін жалғастыратын шәкірттерін сайлап кетті. Сол шәкірттері қазір Екібастұзда тұратын Мәуеннің Жаксылығы, Мұқатайдың Тасболаты тағы басқалар болды. Білім нәрін шаша жүріп, жас өнерпаздарға жол ашты, үлгі шашты. Кейіннен, Екібастұз өңіріндегі мектептеріндегі Жүз он сегіз разрезіндегі орталау мектептің, Өлеңтінің орта мектебінің директоры лауазымын атқарды.

Біздің ауылда, өзімнің әкем Әкімбекұлы Бабылбекті айта кетуді жөн көрдім. Қазіргі әнші Ербол Айтпаев, Амангелді Қожанов сынды республика көлеміне кеңінен танымал әншілерге сабақ беріп, өзінің немересі Айзат Қарашашевті әнге баулыды. Өзінің айтатын өресі биік «Гауһартасты», «Қара торғайды» үйретті. Бала кезімізден құлағымызға сіңіп қалған «Молдабай», «Қалка», «Қойшының зары», Біржан мен Сара операсынан Сараның ариясы жанымызға жакын, әншілер орындап жатқанда

оны тыңдап, тіпті кате айтқан жерлерін де аңдап отырамыз. Талай жыл білім нәрімен балаларды сусындатып, білім негізі бастауыш сыныпта екендігін талайға мойындатқан, қасиетті сөз иесі жақсы мұғалім бола білді. Кейін де оқушылары атын атамай, мұғалім дейтін. Сұм соғыс болмағанда аты шыққан әнші болар ма еді, кім білсін. Керекуде педучелищенің екінші курсында оқып жүргенде ел қорғауға майданға аттанды. Сол кездің өзінде домбырамен облыстық радиодан концерттерін беріп тұрған көрінеді. Кейін сол жақ қолынан айрылып, елге келгесін де әнін айтып жүрді. Бертін, қартайған шағында да үні қартаймай, сол таза, биік тенр күйінде қалды.

– Сүйемелдейтін домбыраның жоқтығын-ай, ырғағына ілесіп, әніңмен үйлесіп, адам жанына қуат беріп, қолдап отырады ғой, қайран, домбыра, – деп отырушы еді.

Немере ағасы, әнші Мәзен ел қыдырып, ән салып, серілік құрған кезде жас Бабылбекті «Сөз, ән түсінесің, бірге жүр», – деп қасына ертіп жүретін көрінеді. Мәзен де өз жанынан ән шығарған адам.

– Ол кісінің «Қалқаны» айтқаны ерекше еді, көзден еріксіз жас шығаратын, – деп еске алады әнші, ұстаз Шапиға Жапарова.

Ұстаз деген қасиетті, ардақты атпен қоса, өнерді де қалдырмай, барған жеріне мәдениет ұрығын сепкен аяулы адамдар жайлы толғанбай жазу мүмкін емес. Осындай абзал жандардың бірі Мұқатай Мұсабеков болатын. Бұл арада ұстаздар жайлы жеке, ерекше жазу керектігін біле отырып, ұстаз Мұсабеков Мұқатай, Молдабеков Қаптай, Смайылов Бабылбек, кейін басқа салада жұмыс істесе де Бердібай ағаларымды өнерлі, өрелі ұстаз, мәдениеттің жанашыры етіп көрсеткім келді. Бұл адамдар «Ұстаз» деген атқа әбден лайықты.

Сәуле боп құйылған санаға,

Ой берген бакытты балаға.

Еңбекке, өнерге баулыған,

Әліппе үйретіп данаға, – десек артық емес.

Ақкөл – Жайылмаға, өнердің тұнған ортасына, өнегелі ісітерімен, өздерінің білген, үйренгенін ала келген ұстаздар қауымы аз болған жоқ. Олардың арасында Ұзақбай Ермұқанбетов,

Аманай Қайыргелдиндер болды. Екеуі де аспаптардың түр-түрінде ойнай білетін іскер жандар болды. Ақкөл сияқты жастары өнерге құлшынып тұрған ортаға келісімен, әуелі көркем өнерпаздар үйірмесін құрып, одан соң домбыра оркестрін ұйымдастырды. Басшылық ету жағы жетіспей жатқандай ақкөлдiктер, осы бастаманы іліп алып кетті. Бұл бір мәдениеттің асқақтап, өнердің өз өлкесін тапқан алтын шағы десек те болар. Әншілер, Совет Жапарұлы, апалы-сіңлілі Фарида, Ғалия Отарбаевалар, Бикеш, Дәмет, Тиыштық Сатымбековалар, Рысты Айтпаева, Күләш Темірболатовалар үдере шықты. Фарида әншілігімен қатар, би өнерінде дамытуға арқау болды.

Шараның сіңлілері, казак даласының санасына берген бишілік өнерін Дәржан Райымқұлова, Торғай Мұсабековалар дамыта түсті. Ешқандай би мектебін өтпестен, олар әуез ырғағын дәл басып, сол әуенмен еркін кимылдап, мың бұрала билегенін көрген адам, құтты бір бишілер мектебінен өткен әртістер деп қалушы еді.

Арқаның асқақ әуенді әншілік дәстүрін жалғастырып, Акан, Біржан, үкілі Ыбырай сияқты өнер жолына түскен Естайдың әндері халық жүрегінен мәңгілік орын алды. Ол өзінен кейінгілердің, өнер өлкесіне канат қағуына бірін-бір себеп болды. Акын, әнші, композитор ағаларының ізімен өркені өскен ауылда Рысты Айтпаева, Еркінжас Рахметова, Күләш Темірболатова, Тиыштық Өмірзақовалар көзге түсе бастады. Баяғы сахнамыз қыста қой қамайтын қора, жаз болса әуелеген әнге толды.

Жас кезіндегі Рыстының ән салғанын көргенім бар. Сахнаның алтын төрінде құлпырып, канатын комдаған құстай болып, тыңдаушыны өр дауысымен бірден баурап алатын. Ол кезде микрофон, дауысты күшейткіш жоқ. Табиғатынан біткен дауысты түрлендіріп, сахнаны күңгірлетіп, ән салғанда, жер қозғалдандай әсер ететін. Бала кезімдегі сол сурет әлі есімнен кетпейді. Алматыдан арнайы келіп, оныншыны бітірісімен оқуға шақырғанда, нағашымыз, әкесі Айтпай, шешесі Тымпи: «Әнші болып, жын қуып кетесің», – деп жібермей қойғанын бірнеше адамнан естідім. Сөйткен Рысты бойына біткен, құдай берген талантты жауып қойып, шопан Алин Қайкен жездеміздің бағын

жандырды. Өмірге тоғыз бала әкеліп, өзінің аналық парызын өтеді. Сонда да іште тұнып жатқан өнер қойсын ба?! Кей-кейде, дүбірлі тойда ән салып жүреді. Бірде Екібастұз ауданында шопандар слеті өтті. Киіз үйді қызықтап жүргенде, Рыстының дауысы санқылдап қоя берді. Жүгіріп концерт болып жатқан жерге бардым. Сол баяғы дауыс, тек қана өңі өзгеріп, егде тартқан. Аузын ашқанда тістері түсіп қалғанын көрдім. Алматының аспанында әнінді самғатып, елді өзіне қаратып тандай қактырар едің-ау, деп ойға қалдым.

Рыстымен бір сахнада балауса дауысымен жасынан «Әпитөкті» төгілдірген Тиыштық Өмірзакқызы, өзі де ел арасында «Әпитөк қыз» атанған, «Алыстасаң армансың», «Армандастар, құрдастар» әнін тамаша айтатын. Кезінде музыкалық сауатты, Үнзила Нұғманова жетекшілік еткен «Ертіс еркесі» ансамбліне қатысты. Оның әндерін Алматыдан арнайы келіп, Алтын қорға дауысын жазып алып кетті. Оқуға шақырғанда бармай, ауылда калып, өз талантын өзі бағалай алмағанына таңданбасқа шара жоқ.

Сыршыл әнді тамылжыта айтатын, жезтаңдай әнші апамыздың бірі Еркінжас Рахметова еді. Жолдасы Шоланов Тілектес кәсіподақ. комсомол жұмыстарында істеді. Тумысынан әнге әуес Еркінжас сахнаның сәні болып, талай аккөлдіктерді әнге бөледі.

Клуб меңгерушісі, әртістік қабілеті бар Оқасова Гүлжан және Мұқанова Сәуленің ұйымдастыруымен Аккөл жастары талай қойылымдар да қойып, «Халық театры» атағы үшін күрескені әлі есімде. Әртіс болып қарапайым еңбек адамдары қатысушы еді. Олар: Кәкенов Жанболат, Сағынтаев Ержан, мұғалімдерден Арынов Қабыш, Нұрқаева Қымбат, Зейнуллин Зекен, Әлипов Ермек, Обпаев Қалиәкбар және басқалары болатын.

Аккөл орта мектебі кезінде нағыз мәдениет ошағы болды десек артық айтқандық емес. Сырлы домбырашы Дүйсен Ғаббасовтың басшылығымен 1976-1977 жылдары мектепте ұлттық аспаптар оркестрі құрылды. Оның құрамында ағалы-інілі Темірболат, Жұмабай Қасымовтар, Ибраев Болат,

Шөпшин Марат болды, бас гитарада Дүйсеннің өзі ойнады. Отбасылық ансамбльді де Ақкөлде бірінші болып Дүйсен ұйымдастырған еді.

Жасымнан көріп өскен әншілер Мержакып Әбдірахманов пен Күләш Темірболатовалар мерекенің сәнін келтіретін. Мектеп ұстаздарымен бірігіп, спектакльдарды қойып жүрді. Ауылымыздан шыққан академик, экономика ғылымдарының докторы, ақын, сазгер, көзі көрмесе де, көкірегі нұрлы Байболат Әубәкіровтың әкесі Әбай марқұм Күлашқа бірінші сыныпта сабақ береді.

– Әбай аға мандолинмен сүйемелдеп, менің «Гаккуди» айтатыным есімде, -дейді Күлаш.-Сонда бірінші сынып оқушысымын. Ән үніме келетін, келмейтінін де білмеймін, әйтеуір айтатынымын. Кейіннен біздің ауылда домбыраны нотамен шебер ойнайтын Сәмет Зайырбаев көп жастарға домбыра үйретті. Содан болар, біздің ауылды өнерлілер ауылы деп те атап жүрді. Сайлау Зайырбаев, Төкен Қызғарин, Жаңыл Қорғанбаевалар баян, домбыра, гармоньда ойнай беретін.

Күләш Темірболатова 1970 жылы Алматыға республикалық фестивальға «Ақ шағаласын» айтып, қатысып, лауреат атағын алған бірінші қыз деуге болады. 1971 жылы облыстық «Ертіс еркесінде» әнші болып, «Алло, Алматы» конкурсына іріктелген квартет құрамында қатысты. Квартет құрамындағылар кәдімгі музыка мектебін бітірген мамандар болса да, Күләш олардан кем соқпады. Табиғи дарын әр кезде алға шығаратыны анық қой. Кезінде Естай атасы да музыкалық білімі болмағанымен, Сарыарканы құдайдың берген дарынымен әнге, жырға бөледі емес пе?! Сол бір киелі, аруакты жердің баласы болғасын әр кез мысы басып, қатарынан көш ілгері болған шығар деймін.

1972 жылы облыстық теледидарда арнайы курсты бітіріп келгесін Күләш режиссер болып қызмет атқарады. Сол кездегі бас редактор марқұм Рақай Балтабаев:

– Алғашқы хабарыңды өз жеріңнен, өз еліңнен ұйымдастыр, – деп тапсырма береді.

Теледидарда музыкалық «Майра» хабары ашылған кез. Сол жылы Айтжан Мұсабаев, Ертісбай Несіпбаев, Қайыров Әшкен,

домбырашы Дүйсен Ғаббасов, Темірғалы Базарбаев, Масығұтов Амантай, Қожанов Қалдыбай ағалар оркестр құрамында болды. Тағы да бір топ өнерпаздар облыс әуе толқынынан ән шырқап, күй тартып өз өнерлерімен жұртшылықты тәнті етіп, Павлодарға барып қайтты.

Бұдан бұрын Ақкөлден бастама алған «Тың тұлпары» ансамблі облыстық ансамбльге ұласып, кейін орындаушыларымен бірге Кереку ансамблі болды. Біздің, Тиыштық Өмірзакова, Мержақып Әбдірахманов, Күләш Темірболатовалар да сол ансамблдің құрамына енді.

Бүгінгі таңда барша облыс, республика көлеміне танылып жүрген, Естай аталарының жолын қуған жас әншілеріміз аз емес. Олардың бірі «Мәдениет қайраткері», профессор Ербол Айтпаев, өзімен бірге өнерге құлаш сермеген інілері Жанат, Талғат, Қайрат Айтпаевтар. Әпкесі Рысты Айтпаеваның інілері де зор, әсем, табиғат берген дауысымен жұртшылық назарынан, көрермендердің көңілінен шығып жүр. Ерболдың жолын қуып, әншілік өнерді мақсат еткен, кешегі ата-бабалары әнші болып, талайды таңдай қақтырған Сәбитов Қожанның шөбересі Амангелді Қожанов. Ол Естай атындағы республикалық, және басқа да халықаралық конкурстардың жеңімпазы. Ербол ағасы сияқты шәкірт тәрбиелеп, ізбасарлар дайындауда. Ақкөл – Жайылманың, атап айтсақ, қожалардың жиені Медғат бауырымыз да ағалар ісін жалғастырып, дәстүрлі ән класын бітірді. Ол да бірнеше республикалық сайыстардың жүлдегері. Осы ретте өз балам, жас та болса өнерге қадам басып келе жатқан, бірнеше халықаралық конкурстардың жеңімпазы Айзат Қарашашевті де атап кеткім келеді. Ағаларыңның жолын берсін деген ізгі тілегім бар. Ақкөл – Жайылманың қасиетті топырағы, өткен бабаларымыздың, асқақ әнші Естайдың, әулиелі қожалар әулетінің рухы демей жүрсін. Өнерпаз ұландарымыз елінің абыройын асқақтатсын.

**Өз уақытын аямаған,
басқаның бақытын аялаған...**

Ұстаз жайлы жазылмаған ән, айтылмаған сөз қалмады десек те, ұлы ұстаздарымыз жайлы, жұртшылықтың аузында аңыз болып қалған жайлар әлі де жеткілікті.

Ашылып кеуденің бұлағы,
Мұғалім, сыныпта тұр әні.
Асқақ ой, киылды жетелеп,
Шәкіртін жанымен ұғады.

Егінші, малшыны, ғалымды,
Ұшқышты, ақынды дарынды,
Баулыдың биікке самғатып,
Ұлы ұстаз, от беріп жалынды.

Ұстаздардың ұстазы атанған, мұғалім деген үлкен атқа ие, бәріде құрметті, ардақты мұғалім атанған ағаларымызды бір сәтке еске алсақ...

Олар: Ибрагимов Құсниден, Смағұлов Ахметжан, Шаяхметов Хасен, Тәтібаев Жапар, Әндіржанов Манап, Арымбеков Әшім, Мұқанов Шетен, Мұсабеков Мұқатай, Алғамбаров Қажыбек, Нұркин Темірхан, Мұхамедянов Қали, Мұқаметжанов Адам, Алшынов Нұғман, Байшағырова Шүйкен, Әбдірахманов Темірғалы, Төкенов Шәкіжан, Смайылов Бабылбек, Сүлеев Зейнолла, Ахмедянов Қират, Мұстафин Сыздық, Нұртай Алин, Құспеков Қайыржан, Мұсабеков Мұқан, Молдабаев Қабдуайыс, Нүкішов Қуантай, Нұрмағамбатов Хамит, Зайырбаев Сәмет, Айтмаев Ғалымбек (Қаман), Қожахметов Қанат, Рақымжанов Қыраубай, Асылғазина Кәкәу, Шәпиға Жапарова, Ольга Яковлевна Билль, Жәкенов Қайыркеш, Әбдрахманов Зияда, Қаткен Қамариденнова тағы да басқа есімдері үлкен әріппен «МҰҒАЛІМ» деп аталатын тұлғалар. Осы аты аталған ұстаздар 40-45 жыл бойы жас ұрпақты тәрбиелеуге, Ақкөл – Жайылманың әрбір азаматының санасына білім нәрін құйып, мол еңбек сіңіргендер. Оның ішінде Тәтібаев Жапар, Мұстафин Сыздық,

Алшынов Нығман Еңбек Қызыл Ту орденінің, ал Шаяхметов Хасен, Арымбеков Әшім Ленин орденінің иегері атанған еді. Осы дара тұлғалар ақжөлдіктердің саналы, жақсы азамат атануына басты себеп болғандар. Бәріне де бас иіп, тағзым етсек артық емес. Осы ұстаздардың баршасы бір-бір роман арналық, басты кейіпкерлер. Өмірлері аңыз, дастан.

Дегенмен, өзім естіп білген, әрі әркімдерден сұрастырған деректерді хатқа жазып, осы ұстаздардың қайсы біріне тоқталып өтейік. Өздері жайлы жазылмай, айтылмай қалса, біздің білмегенімізді басқалар жазар. Көпшілігі о дүниелік екендігін ескерсек, аруағы риза болсын, білмеген жайттарымызға ұстаздық көңілмен кешірім етер. Мен бұл адамдардың көпшілігін естігенім болмаса, біле бермеймін.

Құсниден Ибрагимов ата-аналар ортасында аса кәдірлі, байыпты, ұстамды, адам еді. Балалар да оны қатты сыйлайтын. Өзі де зейнеткерлікке шыққан ұстаз, талай жыл мектеп директоры болып қызмет атқарған Нұрмағамбетов Хамит ол кісі туралы былай деді:

– Құсниден Ибрагимов менің алғашқы ұстазым еді. Ол арнайы білімі болмаса да мектептің оқулығы аясында білімді басыңа құйып беретін. Әңгімесін «Әжем айтушы еді» деп бастайтын. Өзі кең пейілді, ақкөңіл жан. Кейін молдалық жолға түсті. Негізінен құранды түгел жаттаған қарилық дәрежесі бар көрінеді. Ахметжан Смағұлов (түйе мұғалім) ұзын бойлы, кесек тұлғалы адам. Арасында шапшаң мінезділігін көрсетіп қоятын.

Шаяхметов Хасен 1949 жылы сол кездегі жоғары марапат Ленин орденінің иегері, Қазақ КСРның Еңбек сіңірген мұғалімі. Өз заманының білгірі, адалдық, әділдікті, адамгершілік қасиеттерді жоғары ұстаған. Ол Шұға ауылында алғаш бастауыш мектепті ұйымдастырушы. Мен осы жерде бір шегініс жасап, Хасен атамызға арнаған өз өлең жолдарымды жазып кетуді жөн көрдім. Бұл өлең 1995 жылы ұстаздың 100 жылдық тойына орай жазылған болуы керек.

Актоғайда, Шұға деген ауыл бар,
Біртұтас ел, бірге туған бауырлар.
Әлі күнге сиремеген қатары,
Елге сыйлы, аңыз болар қауым бар.

Хасен ата осы ауылдың түлегі,
Қызылжарда білім алып, түледі.
Семейде оқып, ұстаз болып оралды,
Ел деп соққан, абзал ұлдың жүрегi.

Мұғалімдер съезіне делегат,
Аты шықты Лениндік орден ап,
Ардақты әке, ұл менен қыз өсірген,
Орындалды ойына алған мол мұрат.

Тасболаттай ағамыз бар ардақты,
Биік тұлға, білімі зор, жан-жакты.
Институтта ректор болып ұзақ жыл,
Студентті, түлектерді самғатты.

Шаңырақ ол ырыс дарып, бақ конған,
Барлық дәулет еңбекпенен басталған.
Хасен ата, Тәкең жайлы толғасак,
Тамаша бір таусылмайтын жыр-дастан.

Ленин орденді, ұлағатты ұстаз Тәтібаев Жапар жәйлі
аңызға бергісіз сырларды, әңгімені елден көбірек естиміз.
Жапар мұғалім Омбының мұғалімдер даярлайтын семинариясын
бітірді. 1939 жылдары Қаныш Сәтпаев ұйымдастырған мектепте
мұғалім болған. Қаныш Сәтбаевпен 1949 жылы кездесіпті.
Жапар Тәтібаев 61 жасында дүниеден өтті. Кейін діни сауатты
болғандықтан ауылда молда болды.

Жапар Талдықамыста 7 жылдық мектеп ашып, онда жетім,
тұрағы, панасы жоқ балаларға мектеп-интернат сияқты түнейтін

орын, бір мезгіл тамақ беруді ұйымдастырады. Осы жөнінде өзімен бірге істеп, мектептің есеп-кисабын жүргізген, кол өнер шебері, асқан ұйымдастырушы Сәкен Құспекова апамыз айтып отырушы еді...

– Мен, Тәтібаев Жапар, Алшынов Нығман ұстаздарымды пір тұтамын. Тәтібаев Жапар алғашқы ұстазым болды. Осындай таңғажайып, мейірімді, адал, әділ мұғалімдерге жолықтырған тағдырыма ризамын. Олардың жарқын жүздері, бейнесі әрқашан жүрегімнің түкпірінде сақталып, өзім ұстаздық еткен кездерде нағыз жол сілтеушім сияқты болып тұрды, – дейді ұстаз, қазірде 83 жасқа караған Нұкішов Қуантай. Сондай-ақ, Шідерті 7 жылдық мектебінде оқып жүргенімде, Арымбеков Әшім (кейін Ленин орденін алған) математикадан, Нұркин Темірхан орыс тілінен дәріс берді.

Арымбеков Әшімнің мінезі қызық болатын, кейде балаға да ұқсап кететін. Бірақ, сабақта өте қатал болды. Әшім мұғалім келе жатқанда залда шулап жүрген оқушылар тып-тыныш бола қалатын. Сабаққа тыңғылықты дайындалатын. Сабақтың жоспарын сұрай қалсаңыз қай уақытта да айы, күні қойылып дайын тұратын. Ол кісінің ренжігенде айтатын сөзі: «Әй, сәтсіз күні жаратылған баласың ғой», немесе «Қалай болса солай жаратылған баласың ғой», – дейтін. Әзіл сөзге де шебер еді.

Алғамбаров Қажыбек соғыста басынан жаракат алып оралды. Отан соғысында Қызыл жұлдыз орденімен марапатталған. Математика пәнінің білгірі болатын. Қолы аппак борға боялып, сабақты түсіндіруден жалықпайтын, ұнататын ойыны шахмат. Шахматты көбіне менің әкем Бабылбекпен ойнайтын. Жеңген күні «Әкеңді оңдырмай ұттым», – дейтін шаттанып. Көңілі ашық, жүзі жарқын адам еді, жарықтық. Қожаларға тартқан салмақты, әңгімешіл, адал болды.

Ақкөл – Жайылмадан шыққан Әндіржанов Манап, ұзақ жылдар аудандық оқу бөлімін басқарды. Аса білімді, ақылды азамат еді. Ауылының адамдарына іш тарта қарайтын. Қызметте адал, әділ, әр істі салмақпен, адамгершілік тұрғыда шешуші еді. Өзі басқарған білім саласында мінсіз, қызмет етті.

Әйел мұғалімдерден көп жылдар бойы бір орында қызмет атқарған, отбасының бар ауыртпалығын білдірмей ер азаматтармен қатар еңбек еткен Кәкәу Асылғазина, алғаш жоғарғы оқу орнын бітіріп, тарих пәнінен сабақ берген Қаткеш Қамариденованы атауға әбден болады. Білімді ұстазға еліктемеген жас аз шығар. Тілі бай, көркем сөйлей білетін, қазақи тәртіпті, киім киісі бәрі де жарасымды сипат тауып тұрушы еді.

Хас шеберлердің отаны

Тарих қойнауында жатқан рухани, тарихи, колөнер байлықтарымен қатар, бабалардан қалған асыл мұраны, көненің көзіндей болып, атадан балаға кәсіп етіп жалғастырып келгендер жайлы сыр шертпекпіз. Ел құрметіне бөленіп, колөнер шебері атанған, талай шәкірт тәрбиелеген асыл анамыз, апамыз, тәтеміз кешегі өткен ер Сәкенді, Сәкен Құспекованы Ақкөл – Жайылма түгіл, бүкіл республика, одан да тыс жерлер жаксы біледі. Қазақ оюының қыры мен сырына жастайынан қанық Сәкен тәтеміз қазіргі колөнер шеберлері қолданып жүрген алуан түрлі ою түрлерін өзі ойластырып шығарған. Біртіндеп, бірінен бірі көшірген оюлары қазір көп ісмерлердің істеген істерінде кездеседі.

Ою-өрнек зерттеушілері жануарлар дүниесін – зооморфтық, ай, жұлдызбен, аспанмен астасқан дүниелерді – космологиялық, сызықтық бейнелерді геометриялық деп жатады. Ал, Сәкен тәтенің өмірден түйген өз философиясы бар. Ол салған өрнегіне жан бітіріп, құсын сайратып, гүлін жайнатып, көлдің бетін толқындатып, аспаннан жаңбырын селдетіп, найзағайын ойнатып, аққуына сызылтып ән салғазып қояды.

Бала кезінде саршұнақ терісін илеп, кептіріп, қуыршақтарын безендірген. Бертін келе, киім-кешек тіге бастайды. Сәкенмен бірге болған құрбылары да осы өнерге дендеп кіріседі.

Біздің ауылда бой жетіп отырған алты қыз Сәкеннің айтуымен, Ұлы Отан соғысы басталған жылы Коминтерн атындағы МТС-ке барып, трактор жүргізушісі курсың тамамдайды.

Олар, Сәкен Құспекова, Шөкен Білалова, Сәпкен Зайтова, Дәмежен шешей, Дәмет, Торғай апайлар болатын. Тракторды меңгерген алты қыз Ақкөл – Жайылмада жер жыртып, егін егіп, ерлерше еңбек етеді. Біздің ауылды «Алты қыздың ауылы» деп атаған. Сәкен күндізгі қауырт еңбектен шаршап келсе де сүйікті өнерін тастамай, ауыл адамдарының үстін бүтіндеп беретін.

– Кейде тігетін ештеңе таба алмаған кезде, біреулер ескі пальтосын, костюмдерін қайта айналдырып тіктірсе ғой, деп армандаушы едік, – дейтін менің анам Шөкен Білалқызы.

Жоғарыда Сәкен тәтенің өнер жолына да атсалысқанын жазған болатынбыз. Өнері мен ақылы, білімі астасып жататын Сәкен тәтеміз кейінгіге көп үлгі, нақты жол көрсетіп кетті. Оның белсенділігі, еңбекқорлығы адам таңданарлықтай еді. Ол ауылдық кеңестің төрағасы қызметін де атқарды. Кейін талай жерлерде Сәкен тәтенің қолөнер көрмелері ұйымдастырылды. Әсіресе, кеңестер кезінде Алматыдағы Пионерлер сарайын көркемдеуге арнайы шақыру алғанын еске алып отыратын. Ою-өрнектерінде табиғат сыры, жан-жануарлар әлемі, құстардың тіршілігі, жалпы боз даланың болмысы суреттелетін. Екібастұзда «Ата мұра» үйі ашылғанда алғашқы ою үлгілерімен өрнектеген де Сәкен тәтеміз болатын. Тәте дейтін себебіміз, ол кісіге сол атау жарасатын, жұрттың бәрі де құрметпен «тәте» деуші еді.

«Шәкіртсіз ұстаз тұл», – дейді ғой. Сәкен тәтеден қолөнерді үйренген, үлгісін алған қол өнер шебері, осы іспен нақты айналысқан Зылиха Төлегенова, Қымбат Сартымбекова және басқалар болды. Зылиханың шешесі де оймақтының шебері еді. Бірде әкесі, Төлеген ұста:

– Көкен-ау, бір мезгіл сары қызымның қолына да ине беріп, өзін іс тігуге баули берсеңші, – дегені бар. Зылиха болса, анасының ине-жібінен гөрі әкесінің шеберлігіне таңданып, оның ауылдастары арасындағы беделіне, әкесін ел сыйлағанына, нәзік бала жүрегімен шын қуанатын.

– Мына жүзікті Төлеген сокқан ғой, қандай келісті.

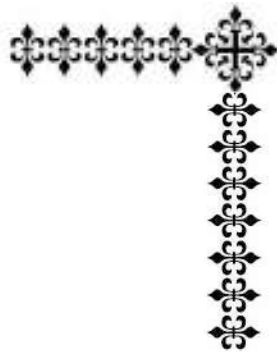
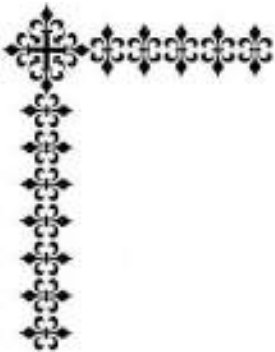
– Білезігіңнің салған қараласынан танып тұрмын, Төлеген сокқан болар, – десіп, шешелеріміздің сөйлесіп жатқанын бала кезімде талай құлағым шалатын.

Сөйтсек, киелі ұста көрігін меңгерген шебер Төрт ұйде тұрады екен. Төлеген ұста, алтын-күмістен жасаған әшекей бұйымдарымен қатар, сол кездің зәру бұйымдарын, әсіресе, тері илеп, кайыс, таспа тіліп, одан шідер, сегіз, он-он екі өрім жүген, камшы өретін, қасына күміс қаптап ертоқым, ат-әбзелдерін жасайтын. Төлеген бөбектерге арнап, талдан бесік иіп, ұзатылатын қыздарға жез, күміс қаптаған әбдіре, сандықтар, ағаш кереуеттер әзірлейтін. Арқаның сары шұнақ аязына қажет жүннен пима, ұйық тігетін. Осындай ортада өскен Зылиха да шеберлігін шындай түсті. Ою үлгілері бұрынғы өткен бабаларымыздың баққан малымен, олардың мүйізін, тұяғын, түйенің өркешін бейнелейтін.

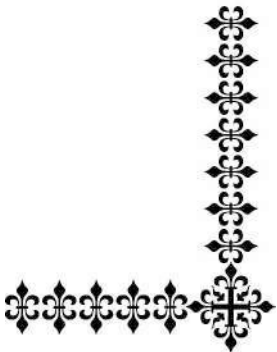
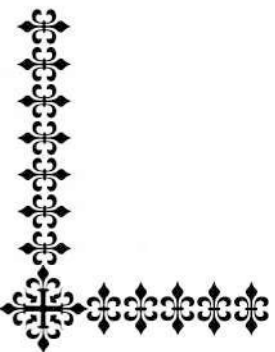
Зылихамен қатар, оның ізін басқан кол өнер шебері Қымбат Сартымбекова да өнерімен талай ортада танылған жан. Зылиха апаймен Қымбат апай 2000 жылы Алматыда өткен «Қанатты әйел» Халықаралық жәрмеңкесіне барып, дипломмен марапатталды. Баянауылда өткен Сұлтанмахмұт Торайғыровтың, Ерейментауда болған қанжығалы Бөгенбайдың, ұлы ақын Абайдың мерейтойларына арнайы шақыртумен барып қайтты.

Ақкөл – Жайылма шеберлерінің қолынан шыққан құнды дүниелер Алматы, Астана, Көкшетау, Павлодар жұртшылығының таңдайын қақтырды.

Тағы бір кол өнер шебері, Кенжетай Сүлейменұлы. Ол 1906 жылы Ақкөл – Жайылманың Сарықопа ауылында дүниеге келген. Әкесі Сүлейменде зергер, күміс, алтын бұйымдарын ұстап, жүзік, сақина, сырға соғып, күмістен ат әбзелдерін өрнектеген. Кенжетайдың жасаған сырға, түйреуіш, шашбау, белдік, қапсырмалары облыстық көркемсурет музейінде, ал сырға, білезіктері облыстық өлке тану музейінде тұр. Ата мұрасын жалғастырған ұлы Ерсайынның мүйізден жасаған шақша, қапсырма, зергерлік бұйымдарды жасайтын көне аспаптары Екібастұз музейінде сақтаулы. Осының бәрі бұрынғы өткен бабаларымызбен арадағы алтын көпір сияқты. Әулие көлдің жағалауындағы Қаражар ауылының тұрғыны Төлеулінің де алтыннан, күмістен жасаған зергерлік бұйымдары бүкіл облысы тұрғындарын таңдандыратын.

СПОРТ МАЙТАЛМАНДАРЫ

Арымбеков Ғабит Әшімұлы – 1957 жылы Ақкөл ауылында туған. 1979 жылы Семей қаласының Зоотехникалық институтын бітірді. Студент жылдары бокспен айналысып, 1977 жылы «ССР спорт мастерлігіне кандидат» дәрежесін алды. 1977 жылы Қазақстан мен Орта Азия ауыл-шаруашылық институттарының арасындағы біріншілігінің чемпионы, сол жылы бүкіл Одақтық жарыстың қола жүлдегері.

Әбдәлімов Монтая – 1924 жылы 12 сәуірде Зеленая роща ауылында туған. Сегіз жылдық мектепті бітірген соң есепші болып жұмыс істеді. 1942 жылдың шілдесінде қан майданға ел қорғауға аттанды. Орал қаласында шұғыл әскери дайындықтан өткен соң, Ленинградты, Эстонияның астанасы Таллинді жаудан азат етуге қатысқан. Соғыстан соң Кеңес Одағының батыры В.Бусалов атындағы заставада мемлекеттік шекараны күзетті. 1949 жылы елге оралып, 1950 жылы Петропавл қаласында бухгалтерлік білім алып, туған жерінде мамандығы бойынша қызмет істеді, кейін Ақтоғай ауданының «Шідерті» кеңшарында, Май ауданының бірқатар шаруашылықтарында, Екібастұз ауданының «Ақкөл», «Сарыкамыс» кеңшарларында экономист болып еңбек етті. «Сарыкамыс» кеңшары ауылдық кеңесінің төрағасы болды. Жауырыны жерге тимеген палуан болған. 1954 жылы Павлодар облысының чемпионы атағын жеңіп алды. 1958 жылы Алматы қаласында казакша күресте жүлдегер атанды. Жауынгерлік ерлігі үшін 12 мәрте мемлекеттік наградамен марапатталған.

Қабеков Исатай Шотжанұлы – 1967 жылы Ақтоғай ауданы Шұға ауылында дүниеге келді. 1982 – 1985 жылдары Павлодар совхоз техникумында оқып, мал дәрігері мамандығын алды. «Коминтерн» совхозында суретші болып жұмыс істеді. 1990-1994 жылдары көркем сурет училищесін бітірді. 1999-2002 жылдары Алматы қаласындағы Абай атындағы педагогикалық университетін бітірді. 2009-2011 жылдары Алматы туризм және спорт академиясын бітірді. 1988-1989 жылдары кунг-фу және каратэ. 1990 жылдан бастап таеквондо спортымен айналысты. 1990-1992 жылдары Мұстафа Өзтүрік мектебінің ағажаттықтырушы болды. 1992-1993 жылдары Қазақстан таеквон-

до федерациясының аға-жаттықтырушысы, вице-президент қызметін атқарды. 1993 жылдан бері тасквондодан «Исатай» спорт клубының төрағасы.

1993 жылы Түркияда өткен халықаралық жарыстың қола жүлдегері. 1995-1996 жылдары халықаралық жарыстардың жеңімпазы. 2009-2010 жылдары Оңтүстік Кореяда екі дүркін Әлем чемпионы болды. Халықаралық дәрежедегі төреші, спорт шебері.

Мұқатов Жылқыбай – 1900 жылы 15 қаңтарда Баянауыл ауданының Шакшан елді мекенінде туған. Дене бітімі бөлек, қайратты жас бірден көзге ілініп, талай жәрменкелерде Алты Ажыбай баласының атынан күреске түсіп жауырыны жерге тимеген түйе палуан атанған. Алып күш иесінің бойының биіктігі 2 метр 15 см. болған. Аяғына етікті етікшілерге арнайы өлшеммен тіктірген. 1942-45 жылдары қырықтан енді асқан шағында сұрапыл сұм соғыс басталып, қоршауда қалып, барлық бөлім тұтқынға алынады. Сол азапты күндері Жылқыбай атаның қайрат-күші аңыз болды. Немістер жаппай совет азаматтарын қыру мақсатында қолданған өлім газынан құтылып кеткені жайындағы әңгіме батырлығы мен қайраттылығын дәлелдегендей. Бірде немістер жаңа каруды тексеру мақсатында, есік терезесі жоқ жабық қораға жүзге тарата тұтқынды қамап, түтін жібереді. Сонда Жықаң мұның улы газ екенін сезіп басын топырақпен көміп аман қалады.

Қырылған жанның ішінен аман қалған қазаққа танданған немістер тор ішінде арсылдаған итке шала-жансар Жылқыбай атамизды кіргізіпті. Бас салған итті бір қолымен шап беріп сол жерде аспанға лақтырғанда ит өз шылбырына буынып өлген. Жылқыбай ата тұтқындарды Австрия жерінен Италияға айдағанда карама-қарсы келе жатқан топтан Исабек ишан ата немересі Әшім қожаны кездестіріп, сонда Әшім ата беторамалын ұсынып: «Әй Жылқыбай, бұл нәубеттен сен де, мен де аман келеміз. Бетінді сүргіп жүр, Атамның аруағы қолдасын!» – депті. «Сол орамалмен қиналған кезімде бетімді сүртсем бір түрлі жеңілдеп қалушы едім» – деп есіне алатын кейіннен Жылқыбай ақсақал.

Өте діндар Жылқыбай ел ішінде Қари атанған. Сонымен бірге ол ескі әңгімелерді жинаған, жатқа білетін құймақ құлақ, шежіресі адам болған. Жылқыбай ақсақал 2002 жылдың 3 мамыры күні 102 жасында қайтыс болды.

Хасеннің Хамзасы – 1902 жылы Ақкөл Жайылмадағы Көктөбе ауылында туған. Аңшы, мерген, палуан болған. Жүйрік ат, тазы ұстап, серілік құрған. Еркін жүріп-тұрғаны үшін Кеңес өкіметі тарапынан қуғын көрген. Кейіннен Токқұлыда тұрақтаған. 1941-1945 жылдары құс пен аң атып, балық аулап, елде қалған бала-шағаға қарасқан. 1951 жылы қайтыс болған.

Шәлекеева Нұргүл Шарапатқызы – 1971 жылы Ақкөл ауылында туған. 1989 жылы Ақкөл орта мектебін бітірген. 1994 жылы Павлодар кооперативтік техникумын бухгалтер мамандығы бойынша тәмамдаған. 2009 жылы Павлодар мемлекеттік институтын дене шынықтыру және спорт мамандығы бойынша бітірді. 2003 жылдан бастап Екібастұз қаласындағы №1 балалар мен жасөспірімдер мектебінде тоғызқұмалақтан жаттықтырушы-ұстаз болып еңбек етуде. 2006 жылы №1 БЖСМ-нің спорттық құрал-жабдықтары меңгерушісі қызметіне ауысты. 2009 жылы №1 БЖСМ директорының оқу ісі жөніндегі орынбасары болып тағайындалды. 2009 жылы Екібастұз қалалық мәслихатының алғыс хатымен, күміс белгісімен марапатталған. Бірнеше мәрте Тоғызқұмалақ Федерациясының марапатына ие болды. 2007 жылы 1 санаттағы төреші дәрежесі берілді. 2009 жылы ұлттық дәрежедегі төреші атанды. 2009 жылдың тамызынан бастап №1 БЖСМ директорының оқу ісі жөніндегі орынбасары және жаттықтырушы қызметін қоса атқарады.

ЖЕЛМЕН ЖАРЫСҚАН ЖҮЙРІКТЕР

Ақжая

Мүсінің әдемі екен сылаңдаған,
 Жаянда бір тал ақ қыл қылаңдаған.
 Атапты Ақжая деп атқұмарлар,
 Аламанда «аруак» деп ұрандаған...

«Ақкөл» кеңшарының әйгілі жирені. Бәйгеге атбегі Қайыр Қопанов жаратқан. Жүйрікке мініп шапқан Сіләм Махметов. 1955-56 жылдары төңіректегі бәйгенің алдын бермеген. Павлодар қаласында өткен облыс көлеміндегі аламан бәйгеде бас жүлде алған.

Көк ат

Ақкөл ауылдық кеңесі меншігіндегі жылқы. Ауылдық кеңестің төрағасы Шетен Мұқановтың айтуымен Түсіп Жанабаев 1958 жылдың жазында жаратып, бәйгеге қосқан. Дүбірлі аламанда озып келіп, кейін де талай жарыста жүлде әперген. Ақкөл ауылында өткен ғасырдың жетпісінші-сексенінші жылдары көпке танылған Ортақоғаның Домбырасы, Борақтың Карагері, бесіншінің Шұбары сияқты ерен жүйріктер болған.

Тигр

«Екібастұз» кеңшарын Құрмаш Асанбаев басқарған 1946-1948 жылдар. Атбегі Смағұл шал жаратқан Тигр облыстық бәйгелерде алдына қылқұйрықты түсірмеген. Тигр де Төртүйдің атақты шұбар жылқылары тұқымынан.

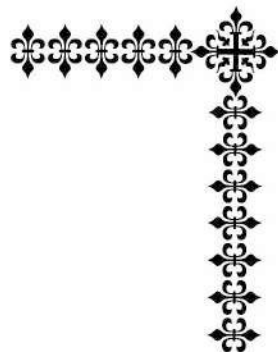
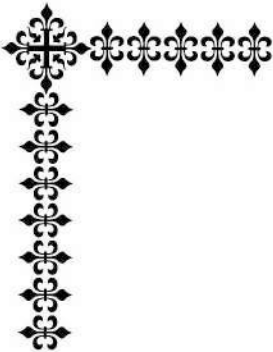
Наган шолақ

«Екібастұз» кеңшарының 1950-1958 жылдардағы жүйрігі. Аулабай ауылындағы жылқы фермасында болған. Құйрығы шолақ екен. Бәйгеге қосқанда сол шолақ құйрығын тік көтеріп шапқанда

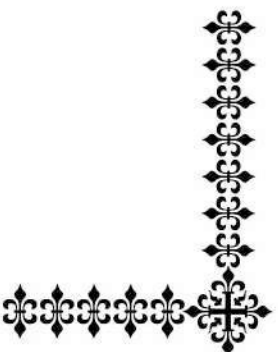
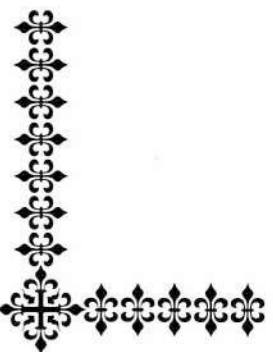
жұрт наганға ұқсатқандықтан, Наган шолақ атанған. Түсі-шұбар. Атбегі Смағұл шал баптап, бәйгеде Серікбай Ермекбаев шапқан. Қартайған шағында шаруашылық жұмыстарына пайдаланылған. Бірде бәйгеге жүйрік аттар таңдалып жатады. Арбаға жегілген Наган шолақ елеңдеп, жер тарпып оқыс мінез көрсеткен соң, ақсақалдар «тумысынан тұлпар ғой, соңғы рет шауып, құмарын қандырсын» деп оны әлгі аттарға қосып жібереді. Бұл әйгілі Наган шолақтың ақырғы аламаны еді...

Төртүй ауылында сол кезде Бала Мишка атты жүйрік болса, бертін Жаңабай Ақылбековтың әйгілі жирендері ауылдың атын шығарды.

**ИСАБЕК ИШАН АТЫНДАҒЫ
ҚАЙЫРЫМДЫЛЫҚ ҚОРЫ**

ИСАБЕК ИШАН АТЫНДАҒЫ ҚАЙЫРЫМДЫЛЫҚ ҚОР ҚҰРУ ТУРАЛЫ

2010 жылғы 13 тамыз күні сағат 17.00-де және 25 тамыз күні сағат 19.30-да Сұлтанмахмұт Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік университетінде өткен ынталы топ жиналысының

ХАТТАМАСЫ

Қатысқандар:

Арын Ерлан – ПМУ ректоры;

Омаров Мұхит – «Сарыарқа самалы» газетінің бас редакторы;

Түгелбаев Әбілхак – «ПавлодаржерҒӨО» еншілес мемлекеттік кәсіпорын директоры;

Адамов Абызбай – «Павлодар облысы бойынша жылжымайтын мүлік жөніндегі орталық» РМК директоры;

Бояубаев Серікбай – құрылыс фирмасының директоры;

Қамзин Жұмабек – «Электролиз зауыты» АҚ Вице-Президенті;

Құсайынов Зекен – зейнеткер

Күн тәртібінде:

Исабек Ишан атындағы қайырымдылық қорын құру.

Қамқоршылық кеңесінің құрамын бекіту.

Қамқоршылық кеңесінің төрағасын сайлау.

Қордың директорын сайлау.

Тапсырмаларды жүктеу.

Тапсырмалардың орындалуы туралы ақпарат.

ТЫҢДАЛДЫ:

Қайырымдылық қорының төрағасын сайлау рәсімі өтті.

Осы рәсім барысында Ә. Б. Түгелбаев сөз алды:

– Қордың төрағасына Е. Арынды ұсынамын. Өйткені, бұл азамат республика, мемлекет көлемінде танымал азамат болғандықтан, қордың төрағасы болуға лайықты деп танымын.

Одан кейін де басқа да зиялы азаматтардың кандидатуралары талқыланды.

Қордың мүшесі С. Бояубаев қайырымдылық қорының директорына Зекен Құсайыновты ұсынды.

Кесенені салу жөнінде қордың мүшелері өз ұсыныстарын білдірді. Бірқатары Исабек ишан мен Жандарбек қожа атаның бейіттерін сол қалпында қалдыруды жөн санады, ал көпшілігі бұл бейіттердің қазіргі замандағы сәулет өнерінің талаптарына сәйкес болуын ұсынды.

ШЕШІМ ҚАБЫЛДАНДЫ:

Исабек Ишан атындағы қайырымдылық қорын құру.
Қамқоршылық кеңесінің аталмыш құрамы бекітілсін:

Ерлан Арын,
Омаров Мұхит,
Түгелбаев Әбілхак,
Адамов Абызбай,
Бояубаев Серікбай,
Қамзин Жұмабек,
Құсайынов Зекен.

Арын Ерлан – қамқоршылық кеңесінің төрағасы болып сайлансын.

Құсайынов Зекен – қордың директоры болып сайлансын.

ҚОР МҮШЕЛЕРІНЕ ТӨМЕНДЕГІДЕЙ ТАПСЫРМАЛАР ЖҮКТЕЛДІ:

1) Кесененің (Әулие ата бейіті) құрылсын салу және абаттандырудың бас жоспарын әзірлеу – Бояубаев Серікбай Жантемірұлына;

2) Макет әзірлеу жоспарын маман – реставраторлармен (Алматы қаласы) келісу – Ерлан Арынға жүктелді (Бас жоспардың негізінде).

3) Құрылған қайырымдылық қорын ресімдеу мен тіркеудің заңды жағына жауаптылар: Түгелбаев Әбілхак, Құсайынов Зекен.

4) Қатысқандардың ішінде қордың есебіне ақшалай қаражат аударуға міндеттенгендер:

- 1) Ерлан Арын,
- 2) Омаров Мұхит,
- 3) Түгелбаев Әбілхак,
- 4) Адамов Абызбай,
- 5) Бояубаев Серікбай,
- 6) Қамзин Жұмабек,
- 7) Құсайынов Зекен.

Осы хаттамада айтылғандардың барлығы бір ауыздан қабылданды.

Соңынан аруақтарға арнап ас беріліп, осы қайырымдылық қорының мәжілісіне қатысып отырған Жұмабай Қажы құран оқыды.

Хаттаманы жүргізген:

Ә. Б. Түгелбаев

АРЫН ЕРЛАН МҰХТАРҰЛЫ (23.09. 1961 ж.т., Алматы қ.) – ғалым, экон. ғыл. докт. (1994), профессор (1997), 2001-2012 жж. Е.М. Арын С. Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік университетінің ректоры, 2012 жылғы ақпан айынан Павлодар облысының әкімі. Ол – Мемлекеттік «Ана тілінің айбары» орденінің, Халықаралық М.В. Ломоносов атындағы орденінің, Мұстафа Шокай атындағы алтын белгінің, «Астана» және «Тәуелсіздіктің 10 жылдығы» медальдарының, Денсаулық сақтау және спорт мәдениетінің дамуына қосқан үлесі үшін «Құрмет белгісі», «ҚР Денсаулық сақтау және ағартушылық білімінің үздігі», «ҚР Білім беру саласының Құрметті қызметкері», Павлодар облысының Құрметті азаматы төс белгілерінің, «Барыс», «Құрмет», «Парасат» орденінің иегері.

Ел ағасы ретінде облысымыздағы әулие, дана тұлғаларға заманауи сәулет өнерінің өміршең деңгейінде кесене салуға тұңғыш рет бастама жасап, Мәшүр-Жүсіп кесенесінің бой көтеруіне тікелей атсалысты. Ақкөл – Жайылма өңірі кожаларының өмірі мен олардың рухани мұралары жайында кітап шығару идеясын ұсынып, Исабек ишан және Жандарбек кожа кесенелерін мезгілдің барлық кезеңіне төзімді ак мәрмәр тастан салу және оны Ақтаудан алдыру жөнінде белсене қызмет көрсетіп, кесенені сәулеттендіруге зор ықпал жасады.

ТҮГЕЛБАЕВ ӘБІЛҚАҚ БАЛҒАБАЙҰЛЫ 1949 ж. қараша айының 9-жұлдызында Павлодар облысы Куйбышев ауданы Ақкөл кеңшарына қарасты Қарақоға ауылында дүниеге келді.

Әбілқак Түгелбаев – «Қазақстанның Құрметті жерге орналастырушысы» Ақтоғай ауданының Құрметті азаматы атақтарының, бірнеше медальдердің иегері.

Әбілқак Балғабайұлы Түгелбаев халқымыздың: «Сөзіне карап кісі таны», – дейтін қағидасына дүниетанымы қалыптаса бастаған кезден ден қойған азамат. Исабек ишан ұрпақтарының діни, рухани байлығы жайындағы деректерге жас шағынан зейін қойып, зердесіне берік сақтаған. Исабек ишан және Жандарбек қожа кесенелерін салу идеясы ұсынылғанда азаматтық пейілмен қошаметтеп, өз қалтасынан қаржы жұмсап, оның құрылыс жұмысында басынан аяғына дейін тынымсыз еңбек етті.

ОМАРОВ МҰХИТ МҰРСӘЛИҰЛЫ Павлодар облысының Ақтоғай ауданы Ақтоғай (бұрын Краснокутскі) селосында 1948 жылғы 19 қазанда туды. Ол – экономика ғылымдарының кандидаты, Қазақстан Журналистер одағының мүшесі, Қазақстан Журналистер одағы сыйлығының лауреаты, «Қазақстанның Мәдениет қайраткері», «Қазақстанның Құрметті журналисі» тас белгілерінің иегері.

«Сарыарқа самалы» газетінің бас редакторы қызметінде Қазақстан тәуелсіздігін нығайту, өркениетті елдер дәрежесінде еліміздің дінін, тілін, экономикасын өркендету және әлеуметтік әділеттілікті орнықтыру, халықтар ынтымағын нығайту жолында біліктілік, іскерлік қабілетімен танылды. Исабек ишан кесенесін салу идеясын өскелең пейілмен қолдап, оның құрылысының табысты болуына ұдайы күш-жігер жұмсады.

КАМЗИН ЖҰМАБЕК ЖӨКЕНҰЛЫ 1960 жылы Ақтоғай ауданында Қожамжар елінде туды.

2003 жылы – Павлодар қалалық мәслихат депутаты және тұрғын үй-коммуналдық шаруашылық жөніндегі комиссия төрағасы болып сайланды.

Қазір «Қазақстан электролиз зауыты» ААҚ вице-президенті.

Жұмабек Қамзин «Белсенді саяси қызметі үшін» төс белгісімен (2005), «Қазақстан Алюминийі» АҚ Құрметті қызметкері» медалімен (2006), «Құрмет» орденімен (2007) марапатталды.

Ол халқымыздың ізгілік, адамгершілік қасиеттерін ұрпақтарға жеткізіп, өзге жұрттар арасында дәстүрлі ұлттық тәрбиенің өміршендігін айырықшалауда белсене қызмет көрсетіп жүр. Сонымен қатар, Исабек ишан мен Жандарбек ата кесенелері құрылысының замануи сәулетке сай жасалуына ерекше ықыласпен еңбек етіп, халықтың ақ алғысына ие болды.

АДАМОВ АБЫЗБАЙ АДАМУЛЫ Павлодар облысы Краснокутск ауданы (қазіргі Ақтоғай) Карл Маркс атындағы ауылда 1951 жылы 1 қарашада дүниеге келді. Ол – экономика ғылымдарының кандидаты (2002), ҚР Білім Академиясының корреспондент-мүшесі (2006), Ертіс ауданының Құрметті азаматы.

Адамов Абызбай Адамұлы Еліміздің тәуелсіздігін нығайту жолында қосқан ерен еңбектері үшін «Тыңға 50 жыл», Қазақстан Конституциясына 10 жыл», «Қазақстан Республикасының Парламентіне 10 жыл» мерекелік медальдарымен марапталды.

Абызбай Адамұлы Адамов облыстың экономикалық, мәдени өмірінің дамуы мен тұрғындардың әл-аухатын жақсарту жолында іскерлік қызметімен ерекшеленді. Ол басшылық жасаған өңірлерде көрнекті мәдени, денсаулық және спорт кешендері бой көтерді, халықтар ынтымағы мен бірлігін нығайтуда өнегелі қызмет атқарды. Исабек ишан кесенесін салу жұмысын ұйымдастыруда және оның бой көтеруі үшін ерекше белсенділік танытты.

ҚҰСАЙЫНОВ ЗЕЙНІЛҚАБИДЕН ҚИСАҰЛЫ

Краснокутск ауданының (қазіргі Ақтоғай) Новотройцкий кеңшарында 1945 ж. 31 мамырда туды.

Зейнiлқабиден Қисаұлы Құсайынов облысымыздың экономикалық және мәдени өрлеуі жолында абыройлы қызмет етіп келеді. Ақкөл – Жайылма өңіріндегі мәдени және тұрмыстық объектілердің қатар тізбектелуіне қосқан үлесі мол. Исабек ишан кесенесін салу жұмысында ел-жұрты алдында өзінің айшықты ұйымдастырушылық қабілетімен тағы да бір ерекшеленді.

БОЯУБАЕВ СЕРІКБАЙ ЖАНТЕМІРҰЛЫ Павлодар облысы Екібастұз ауданы Ақкөл кеңшарында 1960 жылы 3 мамырда дүниеге келген.

2003 жылдан «СМР-Павлодар» ЖШС-нің бас директоры.

Бояубаев Серік Жантемірұлы «INSAM» Халықаралық іскерлік кеңесінің медалімен (2010) және «Астананың 10 жылдығы» медалімен марапатталған.

Ол Ақкөл – Жайылма жерінің экономикасы мен мәдениетін дамытуда ұдайы белсенділік көрсетіп келеді. Исабек ишан кесенесін салуда қажырлы қызмет етіп, құрылыстың барлық кезеңдерінде іскерлік танытты.

Мазмұны

АЛҒЫ СӨЗ.....	3
<i>Ә. Түгелбаев</i>	
АҚКӨЛ – ЖАЙЫЛМА ЖЕР АТТАРЫ.....	6
<i>М. Көпеев</i>	
ТӨЙТЕ ТӘУІП.....	8
АҚКӨЛ – ЖАЙЫЛМА.....	8
<i>Ә. Жәнісов, Т. Смағұлов, Г. Нұрахметова</i>	
ӘУЛИЕЛІ АҚКӨЛ: ТАРИХЫ МЕН КӨРНЕКТІ ТҰЛҒАЛАРЫ.....	9
АҚКӨЛ – ЖАЙЫЛМА АЙМАҒЫНДА	
<i>Г. Нұрахметова</i>	
ЭТНОТУРИЗМДІ ДАМУТУДЫҢ КЕЛЕШЕГІ.....	27
<i>Ә. Әміренов</i>	
ЖАЛАЙЫР ҚАДЫРҒАЛИДЫҢ «ЖӘМИҒАТ ТАУАРИХЫНДАҒЫ»АРҒЫН ЧИШБЕК ЯКИ ҚАНЖЫҒАЛЫ ІШПЕККЕ ҚАТЫСТЫ БІРАЗ СӨЗ.....	31
<i>Ж. Артықбаев</i>	
АҚКӨЛ – ЖАЙЫЛМА – ҰЛЫ ДАЛАНЫҢ ТАРИХИ ОРТАЛЫҒЫ	43
ТУЫСТЫҚ ЖҮЙЕ ЖӘНЕ ОТБАСЫ-НЕКЕЛІК ҚАТЫНАСТАР	61
ХАЛЫҚТЫҚ БІЛІМДЕР МЕН ДӘСТҮРЛІ КҮНТІЗБЕ	75
<i>А. Адамұлы</i>	
ТАРИХИ ДЕРЕКТЕРГЕ ҮҢІЛСЕК.....	100
<i>Д. Қарашашева</i>	
ТУҒАН ӨЛКЕ - ЖЕР ЖАННАТЫ	105
<i>О. Аралов</i>	
ҚАНЖЫҒАЛЫ-ҚАРАТІЛЕС ҰРПАҒЫ	109
<i>Ж. Қоғабай</i>	
ІШДЕРТІ ІШДЕРЛЕНБЕСІН.....	117
АҚКӨЛ – ЖАЙЫЛМА ҚОЖАЛАРЫ	121
МҰРАТ ИШАННЫҢ САРЫАРҚАҒА, БАЯНАУЫЛҒА КЕЛУІ	122
<i>С. Заңов</i>	
МҰРАТ ИШАННЫҢ АЯН БЕРУІ.....	123
<i>Ә. Әміренов</i>	
ИСАБЕК МҰРАТҰЛЫНЫҢ ИШАНДЫҒЫ ХАҚЫНДА	125

Ә. Болатханұлы, Н. Дүкенбай	
... ДІНДІ БЕРДІ.....	138
Ә. Түгелбаев	
АҚКӨЛДІ ӘУЛИЕЛІ АТАНДЫРҒАН	140
ШАПАҒАТТЫ МҰХАМЕДСОЛТАН (СОЛТАН ҚОЖА).....	149
АСЫЛ ҚАСИЕТТІ ӘШІМ ҚОЖА.....	150
ДАҢҚЫ ЖАЛПАҚ ЕЛГЕ ТАНЫЛҒАН ЖАНДАРБЕК АТА.....	151
МҰРАТ ИШАН ҰРПАҒЫ – БАРЛЫБАЙ ҚОЖА.....	152
ӨРКЕН ЖАЙҒАН АҚКӨЛ – ЖАЙЫЛМА	153
М. Көпеев	
ЕҢ АЛҒАШ БОЛЫС БОЛҒАН – ДӘНЕН	154
Ә. Түгелбаев	
ДӘНЕН ТОҚТАРҰЛЫ	155
Қ. Жармакин	
ЕСКЕНЕ, НАУРЫЗБАЙ, МОЙНАҚ, ӘУЕН ҚАЖЫ.....	160
Н. Ахметқалиев	
АҚКӨЛ БОЛЫСЫНЫҢ ТҰЛҒАРАРЫ.....	162
Б. Қажымұратов	
ӘКЕМ АЙТЫП ЕДІ	164
ОТ АУЫЗДЫ, ОРАҚ ТІЛДІ БИ-ШЕШЕНДЕР	165
М. Жаманбалинов	
ТАТЫБАЙ ШЕШЕН	166
С. Заңов	
АҚКӨЛ – ЖАЙЫЛМА ШЕШЕНДЕРІ	171
ЕЛ ҚОРҒАНЫ – БАТЫРЛАР.....	173
КЕШЕГІ ӨТКЕН ЗАМАНДА... ..	174
АҚКӨЛ – ЖАЙЫЛМА Өңірінде құрылған кеңшарлар ..	179
ӨНЕГЕЛІ ӨРЕНДЕР.....	189
ЖАЗУШЫЛАР ЖӘНЕ ЖУРНАЛИСТЕР.....	195
ҒАЛЫМДАР.....	205
ҰЛАҒАТТЫ ҰСТАЗДАР.....	211
ӨНЕРПАЗ БОЛСАҢ АРҚАЛАН	227
Ә. Жәнісов	
ҚИССА ЖАЙЛЫ БІРЕР СӨЗ	240
Қ. Айбаев	
КЕСІК БАС БҰРЫНҒЫДАН ҚАЛҒАН ІЗ	264
Д. Қарашашева	
ДАРЫНДЫЛАР ӨЛКЕСІ.....	268
СПОРТ МАЙТАЛМАНДАРЫ.....	289

ЖЕЛМЕН ЖАРЫСҚАН ЖҮЙРІКТЕР	293
ИСАБЕК ИШАН АТЫНДАҒЫ ҚАЙЫРЫМДЫЛЫҚ ҚОРЫ	295
ИСАБЕК ИШАН АТЫНДАҒЫ ҚАЙЫРЫМДЫЛЫҚ ҚОР ҚҰРУ ТУРАЛЫ	296

АҚКӨЛ - ЖАЙЫЛМА

00.00.2011 ж. басуға қол қойылды. Көлемі 60х84/16. Қаріп түрі KZ Times.
Офсеттік басылым. Шартты баспа табағы 12,6. Есептік баспа табағы 10,3.
«ЭКО» ЖШС-та басылған. Таралымы 000 дана.

Қазақстан Республикасы, 140000, Павлодар к., 29 Ноябрь к., 2,
Тел.: 32-16-08